

T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

8. ve 13. YÜZYILLAR ARASI HARRAN'DA, İSLAMİ DÖNEM İMAR
FAALİYETLERİ

Fikret Ruhan KILIÇ

ŞANLIURFA-2019

Fikret Ruhan KILIÇ
115224023

8. ve 13. YÜZYILLAR ARASI
HARRAN'DA, İSLAMİ DÖNEM İN
FAALİYETLERİ

TARİH ANA BİLİM DALI

ŞANLIURFA
2019

**T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

**8. ve 13. YÜZYILLAR ARASI HARRAN'DA, İSLAMİ DÖNEM İMAR
FAALİYETLERİ**

Fikret Ruhan KILIÇ

Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ

ŞANLIURFA-2019

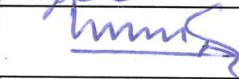
T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz Tarih Anabilim Dalı 115224023 numaralı Fikret Ruhan KILIÇ'ın hazırladığı "8. ve 13. Yüzyıllar Arası Harran'da, İslami Dönem İmar Faaliyetleri" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunması, 10/06/2019 tarihinde, saat 9:00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

10/06/2019

Sınav Jürisi	Unvan,Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ	KABUL	
Üye	Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ	Kabul	
Üye	Dr. Öğr.Üyesi Ahmet KÜTÜK	Kabul	

Bu tezin Tarih Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

01.10.2019

Prof. Dr. Abdullah ÇELİK

Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı :Fikret Ruhan KILIÇ
Öğrenci Numarası :115224023
Enstitü Anabilim Dalı :Tarih Ana Bilim Dalı
Programı :Yüksek Lisans
Başlık (Türkçe) : 8. ve 13. Yüzyıllar Arası Harran'da, İslami Dönem İmar Faaliyetleri

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen 8. ve 13. Yüzyıllar Arası Harran'da, İslami Dönem İmar Faaliyetleri konulu çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 169 sayfalık kısmına ilişkin, 10/06/2019 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 25'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/ lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplam sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntıların bilimsel atf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

10.06.2019

Hazırlayan

Öğrencinin İmzası

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 10/06/2019

Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ

(İmzası)

ÖZET

8. ve 13. YÜZYILLAR ARASI HARRAN'DA, İSLAMİ

DÖNEM İMAR FAALİYETLERİ

KILIÇ, Fikret Ruhan

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi. Efe DURMUŞ

Mayıs, 2019, 169 Sayfa

Önemli ticaret yollarının kesiştiği bir noktada kurulmuş olan Harran, tarihin her döneminde ele geçirilmek istenen bir yer olmuştur. Dünya ilim ve kültür hayatına tartışmasız çok büyük katkı sunmuş olan Harran'ın, İslam mimarisi içerisindeki yeride çok önemlidir. Emevi tarihinde bir ilk olan, Şam'dan başkentin Harran'a taşınmasıyla başlayan yoğun imar faaliyetleri cami, kale ve şehrin yeniden İslami anlayışla kurgulanması ile devam etmiştir. Helenistik ve bu toprakların en eski inancı olan Sabiilikle yoğrulmuş yeni bir kent kimliği oluşturulmuştur. Her gelen devletin, farklı bir bakış açısıyla katkı sunduğu Harran, o kadar ilerlemiştir ki dünyanın, güneş etrafında dönüşünü gerçeğinden çok az bir farkla hesaplandığı, tıp, astronomi, matematik ve çeviri çalışmalarının yapıldığı, bir bilim merkezine dönüşmüştür. Zengi ve Eyyübi dönemlerinde de yenilenen kent, değişimini ve gelişimini Moğol saldırılarına kadar devam ettirmiştir. Bu saldırılardan sonra boş bir kabuğa dönen şehrin sakinleride, başka merkezlere sürülmüştür. Bu evreden sonra şehir, birkaç haneli bir köye dönmüştür. Bu kadar ilerlemiş bir kültürün, İslami evresinin ele alınıp, incelenmesinin gerektiği düşünülmüştür.

Anahtar kelimeler: Harran Ulu Cami, Harran İçkale, tuvalet, çeşme, su kanal

ABSTRACT
ISLAMIC PERIOD RECONSTRUCTION ACTIVITIES IN HARRAN
BETWEEN THE 8TH AND 13TH CENTURIES

KILIÇ, Fikret Ruhan

Master's Thesis

Department of History

Advisor: Asst. Prof. Dr. Efe DURMUŞ

May, 2019, 169 Pages

Harran, which was founded at the intersection of important trade routes and has always been a place to be captured in every period of history. Harran unarguably contributed a great deal to world knowledge and culture life. Likewise, its place in Islamic architecture is very important. With the move of the capital from Damascus to Harran, first carried out in Emevi history, an extensive construction work began and continued by re-designing mosques, the castle and city with an Islamic conception. By mingling Hellenism with Sabiism, which had been the oldest religion in those lands, a new city identity was formed. Each state contributed to Harran by offering a different point of view. Therefore, Harran had developed so much that that it was transformed into a centre of science in which the fact that earth revolved around the sun was calculated with a rough certainty; and medicine, astronomy, maths and translation studies were conducted. The city which was also renovated during Zangids and Ayyubids periods had continued its change and development until the Mongol attacks. After these attacks, it was turned into an empty shell, so inhabitants of the city were exiled to other centres. After this period, the city had become a village with a few residences. Therefore, it is deemed to be necessary to examine the Islamic period of such a culture which was developed so much..

Keywords: Harran Great Mosque, Harran Inner Castle, toilet, fountain, water canal

**8. ve 13. YÜZYILLAR ARASI HARRAN'DA, İSLAMİ
DÖNEM İMAR FAALİYETLERİ**

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEZ ONAY SAYFASI	II
ORJİNALLİK RAPORU ve BEYAN BELGESİ	III
ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
KISALTMALAR	IX
ŞEKİLLER LİSTESİ	X
EKLER LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEVİLER ve İSLAMİ DÖNEMDE YAPILAN İMAR ÇALIŞMALARI

1.2. KENT DOKUSU	6
1.1.1.Kent Dokusunu Oluşturan Yapılar	9
1.2. HARRAN İÇ KALE	10
1.2.1.Batı Cephesi.....	16
1.2.2. Güney Cephesi.....	19
1.2.3.Doğu Cephe	39
1.2.4. Kuzey Cephe.....	41
1.2.5. Kalede Tezyinat	41
1.2.6. Üçüncü Katta ki Emevi Dönemi Saray Yapısı	48
1.3. HARRAN ULU CAMİ	51
1.3.1. Darü'l-İmara	62
1.3.2. Camide Bulunan Halk Hamamı.....	63
1.3.3. Şadırvan	66
1.3.4. Tuvaletler	68
1.4. ÇARŞI.....	69
1.5. MAHALLE	73
1.6.ŞEHİR İÇİ YOL DÜZENİ.....	75

1.7. KONUT.....	77
1.8. SU YOLLARI, KANALLAR ve MAKSEMLER	81

İKİNCİ BÖLÜM

ABBASİLER DÖNEMİNDE YAPILAN İMAR ÇALIŞMALARI

2.1.HARRAN OKULU	85
2.1.1. Harran Okulunun Ana Görüşleri.....	89
2.2.ABBASİLER DÖNEMİNDE YAPILAN TIP OKULU	92
2.2.1.Harranlı Tabipler.....	93
2.3. HARRAN MATEMATİK ve GEOMETRİ OKULU	97
2.3.1. Harranlı Matematikçiler.....	98

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZENGİ VE EYYÜBİ DÖNEMİNDE YAPILAN İMAR ÇALIŞMALARI

3.1. HARRAN İÇ KALEDE YAPILAN TADİLAT ÇALIŞMALARI.....	100
3.2.HARRAN ULU CAMİDE YAPILAN TADİLAT ÇALIŞMALARI.....	103
3.3.EYYÜBİLER DÖNEMİNDEYENİDEN YAPIM FAALİYETLERİ.....	105
3.3.1.Şeyh Yahya Hayat El-Harrani (Hayat b. Kays) Türbesi ve Camisi	105
SONUÇ	109
KAYNAKÇA.....	111
EKLER.....	

KISALTMALAR

b.	İbn, bin
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA.	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
Edb. Fak.	Edebiyat Fakültesi
h.	Hicri
İTÜ.	İstanbul Teknik Üniversitesi
İÜ.	İstanbul Üniversitesi
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan Sonra
OMÜİFD.	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.	Sayfa
S.	Sayı
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
Tübar.	Türklük Bilimi Araştırmaları

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1: Alt Kattaki Sahn İçi Görüntüsü.....	18
Şekil 2: Harran İçkale Güney Cephesi	21
Şekil 3: Harran İçkale Doğu Cephesi	39
Şekil 4: Harran İçkale Kuzey Cephesi.....	41
Şekil 5: Emeviler Dönemi 3. Kattaki Saray Yapısı.....	49
Şekil 6: Harran İçkale Üçüncü Kattaki Orta Avlu.....	50
Şekil 7: Harran Ulu Cami Doğu Duvarı (Harimden Görüntüsü).....	53
Şekil 8: Harran Ulu Cami İçinde Bulunan Büyük Kemer ve Payeler	56
Şekil 9: Harran Ulu Cami Doğu Duvarı	57
Şekil 10: Harran Ulu Cami İçindeki Zengi Dönemi Süslemeleri	58
Şekil 11: Harran Ulu Cami Minaresi	61
Şekil 12: Harran Konik Kubbeli Evleri	80
Şekil 13: Konik Kubbeli Evlerin Bindirme Teknikli Kubbesi	81
Şekil 14: Şeyh Hayat El-Harrani Türbesi	106
Şekil 15: Şeyh Hayat-El Harrani Türbesi Giriş Eyvanı.....	107
Şekil 16: Şeyh Hayat- El Harrani Türbesi Mihrap Duvarı	108

EKLER LİSTESİ

Sayfa

EK 1: Çalışmanın Alanlarıyla İlgili Fotoğraflar.....	ek s.1
EK 2: Kent Modeli; Kale Kent ve Çok Parçalı Kent Modeli	ek s.24
EK 3: Harran, Tarihi Sur İçi Planı.....	ek s.25
EK 4: Harran İçkale Planı.....	ek s.26
EK 5: Tarihi Çeşmeleri Oluşturan Bölümler.....	ek s.27
EK 6: Yıldızvari Sıcaklık Planı	ek s.28
EK 7: Su deposu, külhan planı	ek s.29
EK 8: Firuzabad Kalesi Planı (Antik Gur Kentinde).....	ek s.30
EK 9: Harran Ulu Cami Planı (Crewell'den)	ek s.31
EK 10: Harran Ulu Cami Doğu Duvarı Restitüsyonu (Creswill'den alınmıştır)	ek s.32
EK 11: Kuseyr Amra Sarayı Plan Şeması	ek s.33
EK 12: Hırbetü'l Mefcer Sarayı Planı	ek s.34
EK 13: Mşatta Sarayı Plan Şeması.....	ek s.35
EK 14: Kürevi Konik Kap Çizimi	ek s.36
EK 15: Şeyh Hayat el-Harrani Türbesi ve Cami Planı.....	ek s.37

GİRİŞ

Hz. Ömer döneminde İyaz b. Ganem'in barışçıl antlaşmalarla aldığı Harran'da¹, 640 yılından itibaren İslami dönemin başladığını söyleyebiliriz. Temsil ettiği dinsel, kültürel yapı açısından Harran tarihinde yer alan ilk dönem, M.Ö. üçüncü bin yıldan M.Ö. 4. yy'a kadar süren geleneksel Asur, Babil politeizminin ve buna bağlı paganizmin egemen olduğu zaman dilimidir². Geleneksel Harran politeizmi ve paganizminin güçlü Helenistik etkiye maruz kaldığı M.Ö. 4. yy sonrası devir ise ikinci dönemi oluşturmaktadır. M.S. 7. yy'a kadar devam eden bu dönemde Helenizm, Hermetisizm ve Hristiyanlıklarda yoğun bir etkileşim söz konusu olmuştur. M.S. 7.yy'dan Harran'ın yıkılış tarihi olan M.S. 13. yy'a kadar süren üçüncü dönem ise, Harran kültürünün ve dininin güçlü İslami etkiye açık olduğu dönem olarak tanımlanabilir³. Son dönemi ise 13. yy'daki yıkılışı olmuştur. Harran'ın sonu1260 yılında Cengiz Han'ın torunu Hülagü'nün şehri kuşatmasıyla başlar. Şehrin düşeceği anlaşılınca Harranlılar aman diler ve teslim olurlar. Bu sırada Mısır'dan çıkarak Suriye'den Güneydoğu Anadolu'ya doğru ilerlemekte olan Memluklu sultanı Baybars'ın orduları Moğolların bölgedeki hakimiyetini kabul etmeyip Moğollarla savaşır ve onları yenilgiye uğratar. 1272 yılında Moğollar şehri tutamayacaklarını anlayınca işlerine yarayacak ustaları ve eşyaları Mardin'e taşıdıktan sonra şehri yakıp yıkarlar. Nüfusu etraftaki şehirlere dağılan Harran bir daha asla eski şanına geri dönemez. Güçlü İslami etkiye rağmen M.S. 13. yüzyıldaki Moğol saldırısında şehrin son pagan tapınağının yerle bir edilmesine ve şehrin Müslüman halkıyla birlikte son pagan sakinlerinin Mardin ve civarına sürülmesine kadar yıldız gezegen kültü devam etmiştir⁴. Dolayısıyla bölgeyi değerlendirirken, çok kültürlülüğünü ve farklı inanç sistemlerini göz önünde bulundurarak yapılacak olan sosyal ve tarihsel değerlendirmeler daha sağlıklı olacaktır.

¹Abdullah Ekinci, *Harran Mitolojisi ve Tarihi*, (Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008), 23.

²Şinasi Gündüz, *Anadolu'da Paganizm*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 27-28.

³Gündüz, *Anadolu'da Paganizm*, 28.

⁴Anette Hanisch, *Heran Harran*, çev. Bodrum Consulting and Translation, (Şanlıurfa: Karacadağ Kalkınma Ajansı, Harran Kaymakamlığı, 2017), 33.

Dinsel ve kültürel anlamda tarihi çok eskiye giden Harran'ın II. Mervan'ın şehri başkent yapmasından, 13 yy'da ki Moğol saldırılarına kadar geçen süreçteki imar faaliyetlerinin bu tezde ortaya çıkararak, tespit etmeye çalışıldı.

Öncelikle İslam sanatı hakkında yazılan kitaplarda da ne yazık ki kendine yer bulamayan Harran Kalesi ve Harran Ulu Cami'yi ve farklı dönemlerde bu iki yapıya eklenen mimari unsurları, İslam şehirlerini var eden kültürel ve etnik çeşitliliğin Harran'da ki yansıması tanımlanmaya çalışıldı. Günümüzde sürdürülen arkeolojik kazılardan elde edilen sonuçlar doğrultusunda yapıların İslam Mimarisindeki yeri belirlenmeye çalışıldı. Arap Yarımadasından başkent Şam'a taşınması ile Emevilerin mimari anlamda yaşadığı büyük bir farkındalık süreci ışığında yeni camiler ve saraylar yapılmıştır. Çalışmamda temel amacım yeni bir bakışla yapılan bu yapıların, mimari olarak tanımlanması ve erken İslami dönemde yapılmış diğer eserlerle karşılaştırarak doğru yere konumlanmalarını sağlamak olmuştur.

Bu konumlanmayı doğru yapabilmek adına öncelikli olarak, Harran ile ilgili tarih kitaplarını tespit ettim. Kazım Sarıkavak'ın *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran* adlı kitabından, İbn Cübeyr'in *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Abdullah Ekinci'nin *Harran Mitolojisi ve Tarihi* adlı eserinde, Ramazan Şeşen'in *Harran Tarihi* kitabından faydalandım. Mehmet Azimli'nin "*Bir Emevi Başkenti Harran*" adlı makalesi ile, Adem Apak'ın "*Fethinden Emeviler'in Sonuna Kadar Harran*" makalesinden Ali Muhammed Sallabi'nin *Zengiler Dönemi* eserinden faydalandım.

Konunun yazımında sanat tarihi kitapları önemli bir yer almıştır. İslam sanatının temel çizgilerini belirlemede sık sık faydalandığım Oleg Grabar'ın *İslam Sanatının Oluşumu*, İslam kentlerinde caminin, sarayın, darül-ımaranın, hamamın, konutların, çarşıların, sokakların, mahallelerin kent oluşumundaki yeri ve önemini belirlemede Yılmaz Can'ın *İslam Şehirleri'nin Fiziki Yapısı* kitabından faydalandım. Cihat Kürkçüoğlu'nun *Tarih ve Tarım Şehri Harran* kitabı, Harun Ürer'in *İzmir Hamamları*, Yılmaz Önge'nin *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları* adlı kitabı ile *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları* eserleri, Maurice Cerası'nın İslam kentleri ile Osmanlı kentlerini karşılaştırdığı *Osmanlı Kenti* adlı kitabı, özellikle kalede bulunan hayvan üslubu ile yapılmış olan köpek ve aslan plastik kabartmalarını tanımlarken Gönül Öney'in *Anadolu Selçuklu*

Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları çalışmasından, Selçuk Mülâyım'ın “*Kuzeyde Geyik Kültü ve Hayvan Üslubu'nun Doğuşu*” ve Kenan Bilici'nin “*Anadolu'da Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu*” adlı makalelerinden faydalandım. Lale Bulut'un “*Kabartma Desenli Ortaçağ Seramikleri*” makalesinden, ulu caminin doğusunda bulunan küresel konik kapları tanımlama ve hangi işlevle kullanılabileceği hakkında bu makaleden faydalandım.

Ayrıca mekânları tanıtırken mimari kavram ve terminolojileri açıklamak için Metin Sözen-Uğur Tanyeli'nin hazırladıkları *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü* ile Adnan Turani'nin *Sanat Terimleri Sözlüğü*'nden faydalandım. Elbette tamamını burada zikredemeyeceğim bu kitaplar dışında faydalandığım onlarca kitap ve makale oldu. Yürüttüğüm çalışma sırasında, Fatih Erkoçoğlu'nun *Başlangıçtan Emeviler'in Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri* yüksek lisans tezi yol gösterici olmuştur.

Abbasiler döneminde yapılan imar çalışmalarını eğitim boyutuyla ele alıp değerlendirdim. Bu aşamada Ali Bakkal'ın *Harran Okulu* çalışmasından yararlandım. Ramazan Şeşen'in *Harran Tarihi* kitabından, Necati Avcı'nın Harran'ın “*Yetiştirdiği Kadın ve Erkek Alimler*” adlı makalesinden, Şinasi Gündüz'ün *Sabiiler Son Gnostikler* yine aynı yazarın *Anadolu'da Paganizm*, Mehmet Bayraktar'ın *İslam Felsefesine Giriş* adlı çalışmalardan yararlandım.

İslam mimarisinin en önemli yapıları arasında olan Harran İç Kale ve Harran Ulu Caminin süreç içerisinde geçirdikleri tadilat çalışmalarından söz ettiğim son bölümde, Cihat Kürkçüoğlu'nun *Tarih ve Tarım Şehri Harran* adlı çalışmasından, son dönemde yapılan arkeolojik veriler ışığında değerlendirmeler yaptım. Zengi ve Eyyübi dönemini daha doğru değerlendirebilmek adına Ali Muhammed Sallabi'nin *Zengiler Dönemi* adlı eserinden, İbnü'l-Esîr'in *El Kâmil Fi't-Tarih* eserinden faydalandım.

İmar faaliyeti nedir?

İmar, kavramsal olarak yeryüzünde Hz. Âdem'den başlayarak insanın kendi hayatını tüm zorluklara karşı sürdürebilmesi, daha rahat yaşayabilmek ve geçimini temin etmek amacıyla giriştiği bütün faaliyetleri kapsamaktadır⁵.

İmar kelimesi, Arapça kökenli bir kelime olup A.M.R filinden türemiştir. Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette geçen kelimenin sözlük anlamı bir kentsel alanda yapılanma ve donatım etkinliklerinin tümü⁶olarak ifade edilmektedir. Hud, 11\61'de ki ayet-i kerimede; “ *Allah, size imarda bulunmanızı emretmiştir. İmar vacib, mendub, mübah ve mekruh gibi türlere ayrılır. İran hükümdarları, tebaaya yaptıkları zulme rağmen çok nehir açıp, ağaç dikerek uzun ömürler yaşadılar Onların zamanındaki bir peygamber, Allah Teala'ya bunları uzun ömürlü kılmalarının nedenini sordu. Allah da ona şunu vahyetti: “Memleketimi imar ettiler, orada kullarım yaşadı ” der⁷.*

İmar kavramını sözlük anlamındaki gibi kentsel alanda yapılan bayındırlık faaliyetleri ile sınırlandırmak insanın tarih boyu kendini ve yaşamı dönüştürme çabasına haksızlık olacaktır. Ziyad b. Ebih : “Ben ikta yolu ile verdiğim toprakları, ancak imar ettiğiniz takdirde ellerinizde bırakıyorum” demiştir. Bu sözden tarımsal faaliyetlerin, toprağın işlenmesinin, üretimin yapılmasının da imar etmek olarak düşünüldüğü görülmektedir⁸.

İnsanlar tarih boyu, içine doğdukları coğrafyaları ve yaşam şartlarını daha yaşanılabilir kılmak için büyük mücadeleler vermişlerdir. Toplumların kimisi tarımla uğraşmış, kimi hayvancılıkla, kimi ticaret ve zanaat ile yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Tarımla uğraşanlar daha iyi ürün alabilmek için astronomiyi, matematiği ve ziraat bilgilerini geliştirmişlerdir. Arazilerini, bahçelerini sulayabilmek için kanallar, havuzlar, çeşmeler, setler hatta suyun az olduğu kurak mevsimleri de düşünerek

⁵ Fatih Erkoçoğlu, *Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*,(Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999), 13.

⁶Metin Sözen, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), 112.

⁷ Muhammed Abdulhay Kettânî, *Hız. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, çev. Ahmet Özel, (İstanbul: İz Yayınları, 1991), 279-280.

⁸ Erkoçoğlu, *Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, 14.

barajlar yapmışlardır. Suyu kaynağından su kemerleri ile taşıyarak şehirlere getirmişler her sokağa, her eve ulaştırmışlardır. Suyun birikmesini sağlamak için sarnıçlar, suyun basıncını kontrol edebilmek ve şehrin en uzak yerine gidebilmesini sağlamak için su terazileri yapmışlardır. Toplumsal alışkanlıklar, farkındalıklar ve coğrafi şartlar yeni ihtiyaçları da beraberinde getirmiştir. Bu ihtiyaçlar günlük hayata yön vermiştir. Yollar, evler, hamamlar, kütüphaneler, medreseler, kaleler, kervansaraylar, köprüler, şadırvanlar, gözlem evleri, çarşılar toplumun yeni biçimlendirmesinin sonucunda doğan, yeni oluşumlar olarak karşımıza çıkmışlardır⁹.

Dünyayı fark edişle beraber gelişen öğrenme ve öğretme isteği kütüphaneleri, medreseleri, zaviyeleri, üniversiteleri, gözlem evlerini gerekli kılmış, bir başkasının saldırısından, yıkımından korunmak için kaleler, surlar, kuleler, hendekler, ribatlar yapmış, Allah'a olan inancını göstermek ve cemaat halinde ibadet edebilmek için camiler, mescitler, namazgahlar yapmış, alış-veriş ticareti geliştirerek çarşılar, kervansaraylar, pazarlar, bedestenler yapmış, tabiatın zor şartlarından sıcaktan, soğuktan korunabilmek ve tehlikesiz bir ortamda yaşayabilmek için evler yapmışlardır¹⁰. Bir veya daha fazla evden oluşan şehirler kurmuşlardır. Mal mübadelesine dayalı şehirlerde pazarlar ve çarşılar kurarak ticareti geliştirmişlerdir¹¹.

Bütün bu sözü edilenler hem insanın doğaya karşı verdiği mücadelenin bir sonucu olmuş hem de yaşamı değişen yeni şartlara göre düzenlemenin, daha rahat daha tehlikesiz bir ortamda yaşayabilmek için ortaya konmuş tüm gayretin sonucu olmuştur.

⁹ Erkoçoğlu, *Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar*, 15.

¹⁰ Erkoçoğlu, *Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar*, 17.

¹¹ Max Weber, *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, çev. Musa Ceylan (İstanbul: Bakış Yayınları, 2000), 74-75.

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEVİLER ve İSLAMİ DÖNEMDE YAPILAN İMAR ÇALIŞMALARI

1.2. KENT DOKUSU

İnsan-hayvan gücüne dayalı üretim-dağıtım sistemi ve kentsel mekân cami ya da türbe gibi dinsel yapıların kentlerin sosyal, kültürel ve ekonomik merkezini biçimlendirmesi, meslek dalları halinde örgütlenilen kentsel üretim eylemlerinin mekânsal uzmanlaşma göstermesi, kentsel mekânların dini ya da etnik farklılıklara dayalı olarak mahalleler halinde örgütlenmesi, güvenlik unsuruna dayalı kale, sur ve hendek gibi savunma yapılarının şehrin kuruluşunun vazgeçilmezi olması her dönemde görülmüştür¹². Birçok uygarlık fethettikleri yerlerde, kendilerinden önce kurulmuş kentlerle karşılaşmışlardır. Karşılaşılan bu kentleri iki başlık altında incelemek mümkündür. Bunlar, “Çok parçalı kent modeli” ve “Kale kent modeli” dir¹³.

Çok parçalı kent modeli; bu kent modelinde yerleşim yeri antik bir kentin yerleşim alanı üzerine konumlandırılmıştır. Birbiriyle bağlantısı olmayan, küçük yerleşim yerlerinden oluşmuşlardır. Bu yerleşim yerlerinin kendilerine ait mezarlıkları, kiliseleri ve üretim yapan işlikleri olduğu da bilinmektedir. Kentlerin örgütlü bir ticaret alanı ve kültürü olmadığı için ağırlıklı geçim kaynağını tarım ve hayvancılık oluşturur. İskân edilmemiş, yerleşimin olmadığı meskûn alanlar ise tarım için ayrılmıştır. Yerleşim ise daha çok güvenlik gerekçesiyle kentin en yüksek yerinde gözlenmiştir¹⁴ (bk. ek. 1). Kale kent modeli; bu mantıkla kurulmuş kentlerin en belirgin özelliği, yerleşim yerinin büyük bölümünün sur içinde kalmasıdır. Surla çevrelenmiş alan oldukça küçüktür aynı zamanda yönetsel ve askeri bir işlevi olan iç kalede burada bulunur. Çok parçalı kent modelinin aksine, bu kent formunda düzenli bir ticaret alanı ve ticari işleyiş mevcuttur. Bu durumun en önemli nedeni kentin, etrafı çevrelenmiş dar bir alanda, sur içinde yayılma imkanı bulabilmesidir. Tarih boyunca nerede bir kale bulunmuşsa, hem askerlerin hem de yerli halkın ihtiyaçları için zanaatkarlar gelip oraya yerleşmişlerdir.

¹² Max Weber, *Batı Şehri, Şehir ve Cemiyet*, (İstanbul: İz Yayınları, 2000), 131.

¹³ Osman Eravşar, *Ortaçağ Anadolu Kentleri, Türkler*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 7:335.

¹⁴ Uğur Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15. yy)*, (Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1987), 21.

Halkın ve askerlerin yani şehrin tüketme gücü ve bunun garanti ettiği koruma, tüccarları cezbetmiştir¹⁵. Ticari etkinliklerin bu kent modelinde sur dışına çıkması panayırlar ve şenlikler ile mümkün olmuştur¹⁶ (bk. ek 1). İslam kültüründe şehirleşme, fethedilen yeni şehirlerin çok az değişerek eski kimliklerini devam ettirdiği gibi, ele geçirilmiş şehirlerin yeniden düzenlenerek İslam anlayışı ile kuşatılmış ve doğrudan İslam inanç ve yaşam kültürüne göre kurulmuş, yeni kentler olarak şehirleştikleri görülmüştür. Şehirlerin kurulmasında ve gelişme göstermesinde en önemli itici güç de ticari faaliyetler olmuştur¹⁷.

Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerin bir kısmı askeri bir kısmı da idari amaçlar gözetilerek kurulmuştur. Askeri karakterli şehirlerin plansız, idari kaygılar güdülerek kurulan şehirlerin ise, bir plan dahilinde kuruldukları gözlenmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda kurulan şehirleri düzenli ve düzensiz olarak ta ayrıştırmak mümkün görünmektedir¹⁸.

Müslümanlar tarafından inşa edilen ilk şehirler, fetih topraklarında kurulmuş ordugahlardan doğmuş şehirlerdir. Fethedilmiş toprakları elde tutmak bir isyan ve geri alma girişimini ortadan kaldırmak ve yeni alınacak yerler için bir ikmal noktası olarak kurulmuşlardır. Civardaki bölgelerin zirai mahsüllerinin aktığı birer pazar yeri olduğu gibi, orduların civar bölgelere nakli bu şehirlerden sağlanmıştır. Hz. Ömer zamanında (H. 13-24, M.634-644) Irak topraklarında kurulan Basra, Kufe, Mısır'da bulunan Fustat ile Emeviler döneminde Tunus topraklarında kurulan Kayravan bu anlayışla kurulmuş şehirlerdir. Sınır boylarındaki "ribat" diye isimlendirilen bir nevi sınır karakolları da zamanla şehir halini almıştır. Sus, Manastır, Rabat bu şekilde kurulmuşlardır. Fetihlerin son bulduğu, ganimet malları ile zenginleşilen H. I. \ M. VII. yüzyılda farklı bir anlayışla şehirlerin kurulduğu gözlenmiştir. Şehir merkezinden ve halkın gözünden uzakta kurulan sarayların bulunduğu yerleşim yerleri de zamanla gelişerek şehir kültürünü oluşturmuşlardır. Aynül'l-Car, Rusafe, Abbasiye, Rakkade, Medinetü'z-Zehra bahsedilen anlayışla kurulmuşlardır¹⁹.

¹⁵ Weber, *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, 89.

¹⁶ Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde*, s.26.

¹⁷ Vecdi Akyüz, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, (İstanbul: İlke Yayınları, 1996), 1:229.

¹⁸ Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 31.

¹⁹ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 32-34.

Harran şehri günümüze değin birçok değişik siyasi iktidar tarafından yönetilmiştir. Sümer, Hitit, Sami, Asur, Pers ve Makedonyalı Büyük İskender'den sonra Harran'a Bizans İmparatorluğu hâkim olmuştur. Hz. Ömer döneminde Hz. Peygamber'in sahâbelerinden İyâz b. Ğanem tarafından miladi 640 yılında sulh ile fethedilen Harran şehri, Emevîlerin halifesi II. Mervân döneminde Emevîler'e başkentlik yapmıştır. Ardından Harran şehri sırasıyla Abbasîler, Tolunoğulları, Hamdânîler, Nümeyroğulları, Artuklular, Selçuklular ve onlara bağlı bir beylik olan Zengîler tarafından idare edilmiştir²⁰

Hz. Ömer döneminde İyaz b. Ganem tarafından 640 yılında amanla, sulhen fethedilen Harran, Haleb yakınındaki Kınnesrin ordugahına bağlanmıştır²¹. Müslümanlar bölgeye geldiklerinde, Harran topraklarında güneşe ve aya inanan Sabiler vardı. Bu inanç çerçevesinde oluşmuş bir şehir kültürü de mevcuttu. Özellikle II. Mervan'ın Emevi Devleti'nin başkentini Şam'dan Harran'a taşımasından, merkezi idarenin yer değiştirmesinden sonra şehirde bu inançla yeniden dizayn edilmiştir. Şehrin temel bileşenlerini oluşturan cami, darü'l-imara, saray yapılmıştır²².

Şehir surlarının yapılışı ile ilgili kesin bir bilgi olmamakla birlikte, surlarında kale ile birlikte eş zamanlı yapılmış olması mümkündür nitekim surların Orta Çağ öncesinde inşa edildiğine ilişkin kanıtlar yok denecek kadar azdır²³. Mervan b. Muhammed beş yıl süren yönetimini sürekli olarak gündeme gelen iç karışıklıklarla mücadele ile tamamladı. Bu dönemde geçmişten gelen Harici ve Hz. Ali taraftarlarının yıpratıcı isyanlarına, hanedan üyelerinin iktidarı ele geçirme girişimleri de eklendi. Üstelik Emevi iktidarının en büyük destekçisi olan Suriyeli askerler de yönetime karşı hareket etmeye başladılar²⁴. Sürekli devam eden kabile savaşlarının merkezinde kalan Harran'ı korumak için surların yapılması kaçınılmazdı.

²⁰ İbrahim Barca, "Eyyübiler Devrinde Harran" *I. Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetinde Harran Sempozyumu*, ed. Kasım Şulul, Murat Akgündüz (Ankara: Semih Matbaacılık, 2016), 85.

²¹ Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 9.

²² İkinci, *Harran Mitolojisi ve Tarihi*, 77.

²³ Aynur Özfirat, *Eski Çağ'da Harran*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1994), 88.

²⁴ Adem Apak, "Son Emevi Halifesi Mervan b. Muhammed'in Harran'da Emevîler Devletini Yeniden Diriltme Çabaları Üzerine", *İslam medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu*, ed. Kasım Şulul, Ömer Sabuncu, (Ankara: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2017), 155.

Surlarla çevrelenmiş ve kalenin surlara göre biçimlendirildiği şehrin merkezini, cami ve çarşıların aldığı, şehrin yollarının, cami ve sekiz tane olan şehir kapılarına göre konumlandırıldığı görülür. Şehir, bu görüntüsü ile kale kent modeli içine dâhil edilebilir (bk.ek.2). Şehrin Eyyübiler döneminde Haçlı Kontluğu ile yapılan savaşlarda surların savunma amacıyla kullanıldığı görülmüştür. Hatta Halep Kapısı'nın girişinin solunda ve kuzeybatısında sur içinde yapılan kazılarda, Eyyübi dönemine tarihlenen büyük bir askeri kışlanın kalıntılarına rastlanılmıştır. Tonozlu yapıların oluşturduğu bu mimari kalıntılar arasında yatakhane, hayvanların bağlanmasına yarayan duvarlara gömülü taşlarının bulunduğu büyük ahırlar, erzak depoları ve büyük taşlardan yapılmış büyük ocakların yer aldığı kışlaya ait mutfakda ortaya çıkarılmıştır²⁵.

1.1.1.Kent Dokusunu Oluşturan Yapılar

İslamiyet esas yapısı itibarı ile bir şehir dinidir. İslam inancının terminolojisini şehir hayatı ve ticari ortam yansıtmaktadır. Kur'an genel olarak göçebeliği değil, vahdaniyet anlayışı içerisinde şehir dinini temsil etmektedir. İslamiyet içerisindeki temel kaideler ve inanç şekilleri, şehirleşmenin temel unsurlarını oluşturmuştur²⁶.

Bu unsurlardan ilki namaz olmuştur. Namaz İslam şehir hayatının temel prensibini oluşturmuş ve toplu olarak yapılması gereken bu ibadet, mimarinin de biçimlenmesini sağlamıştır. Namazın kılınabilmesi için gereken cami, İslam şehirlerinin temel omurgasını oluşturmuştur. Mahalle oluşumlarında, kentlerin kuruluş ve gelişmelerinde, cami-mescitler şehrin çekirdeğini oluşturan önemli yapılar olmuşlardır²⁷.

Abdestin ya da guslün alınmasıyla temizliğin sağlanması, namazın kılındığı vakte dikkat edilmesi, yüzün Kâbe'ye çevrilmesi, Cuma namazında şehirdeki tüm Müslümanları alabilecek genişlikte bir yerin bulunması, namazın bir yerleşim merkezinde ya da o hükümde bir yerde kılınması... İbadet için gerekli olan bu şartlar yerleşik hayatı ve çevre unsurları da zorunlu kılmıştır. Namazın toplu olarak kılınabilmesi için cami ve mescit, abdest alabilmek ve temizlik için hamam, çeşme,

²⁵ Nurettin Yardımcı, *Harran Mezopotamya'ya Açılan Kapı*, (İstanbul: Ege Yayınları, 2007), 43.

²⁶ Mustafa Özel, "Cami, Çarşı ve Hamam", *İzlenim*, 1995, 22: 51.

²⁷ Eravşar, *Ortaçağ Anadolu Kentleri, Türkler*, 341.

şadırvan, tuvalet, ezan zamanlarını doğru ayarlayabilmek için muvakkithane, namazın toplu olarak kılınabilmesini sağlamak için şehrin en kalabalık olan yerleri çarşılar yapılmıştır²⁸.

İslam şehirlerinin en önemli karakteristiğini de Cuma caminin yanında tüccar ve zanaatkârların dükkânlarının yer aldığı bazar ya da suklar oluşturmuştur. İslam şehirlerinde cami, çarşı ve hep yan yana olmuştur²⁹. Çarşılar ve yaşama alanları neredeyse kesin çizgilerle birbirinden ayrılmıştır. Bu iki kesim arasında çoğunlukla, çeşitli eğitim kurumları veya yönetsel yapıların bir geçiş kuşağı oluşturduğu bilinmektedir. Şehirdeki çarşılar güvenlik gerekçeleriyle, iç kalenin hemen yakınında da kurulmuştur. Şehrin can damarı hükmünde olan çarşıların güvenli bir alanda yer alması gerekliliği, iç kaleye yakın olmayı gerekli kılmıştır. Sosyal ve ekonomik olarak bir merkez oluşturma eğiliminin bir sonucu olarak, ticari ve yönetsel yapılar birbirine yakın inşa edilmişlerdir³⁰.

Savunma tesisleri, kentlerin en belirgin ve olmazsa olmaz unsurlarından biri olmuştur. Değişik türdeki yapıların bir arada kullanılması ile oluşturulmuş iç kale, ahmedek, mahpeshane, surlar ve burçlar³¹ önemli savunma yapılarıdır. Mahalleler, meydanlar, saray yapıları, yollar; Orta Asya ve İran, Türk-İslam kültüründen gelmekte olan kültür birikimi ve yerleşim geleneğinin Anadolu'daki Bizans yerleşim kültürü ile mekânsal birlikteliği sonucunda ortaya konmuş unsurlardır³².

1.2. HARRAN İÇ KALE

Anadolu'da kent tarihinin anlaşılmasında ve doğru değerlendirilmesinde önemli tarih belirleyicilerden biri höyükler bir diğeri de kaleler olmuştur. Farklı uygarlıkların zaman içinde oluşturdukları kültürel katmanlaşmayı en iyi, kent dokusuna yaptıkları olumlu ya da olumsuz tüm katkıları gözleyebileceğimiz unsurlar olmuştur höyükler ve kaleler³³. Camiler, kiliseler, tapınaklar gibi inanç içerikli

²⁸ Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişimi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, 7.(1968): 58.

²⁹ Mustafa Özel, "Cami, Çarşı ve Hamam", *İzlenim*, 22,(1995): 50-51.

³⁰ Mehmet Sait Şahinalp, Veysi Günel, "Milli Folklor", 24/155, (Nisan 2012): 155.

³¹ Tanyeli, Anadolu Türk Kentinde, 35.

³² Koray Özcan, "Erken Dönem Anadolu-Türk Kenti, Anadolu Selçuklu Kenti ve Mekansal Öğeleri", *Biliş*, 55, (2010): 207.

³³ Osman Eravşar, "Trabzon Kalesinin Tarihi Gelişimi ve Yeni Bulunan Bir Sur Kapısı Hakkında" *XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* ed, Osman Eravşar, (Sakarya: 02-05 Kasım 2016), 5.

mimari yapılar yıkılıp bir sonraki uygarlığa malzeme ve mimari anlayış olarak katkı sunarken, kaleler müstahkem³⁴ yapılar olması, şehir savunmasının ana belirleyicisi, her dönemde savunma ihtiyacı duyulmasından dolayı korunmuş, ihtiyaca binaen farklı eklentilerle güçlendirilerek varlığını sürdürmüştür. Gösterişli kapı ve burçlara sahip, güçlü tahkimatlarıyla dikkat çeken iç kaleler, M.Ö. üçüncü binyıldan itibaren ilkçağ Anadolu peyzajının olağan bir unsuru olmaya başladı. Troya'dan bilindiği gibi, bu askeri anıtların resim ve tasvir içermeyen düz ve boş yapılar oluşu, bizatihi istihkâmın kendisini iktidar ve prestijin görsel bir simgesi haline getirdiği görülmüştür³⁵.

Arapça'da Kal'a olarak kullanılan kelime, düşmanın gelmesi beklenen stratejik yollar üzerinde askeri önemi olan şehirlerde geçit ve dar boğazlarda, savunma ve güvenliği sağlamak için yapılan, kalın duvarlı, burçlu, mazgallı yapılardır³⁶. Kalelerin yol kavşakları, anayol, geçitler, dağlar arasındaki boğazlar, denize uzanan burunlar, köprübaşlarında güvenliği sağlamak, gelecek tehlikelere karşı bir savunma hattı oluşturmak için konumlandırıldıkları görülmektedir. Şehir merkezinin savunmasını desteklemek, ticaret yollarının korunmasını sağlamak, haberleşmeyi ve varsa önemli madenlerin güvenliğini sağlamak amacıyla, İstıranca Dağları'nın kuzeydoğusunda yer alan Demirköy çevresinde Geç Antik Çağ'dan Bizans'a ve Osmanlıya kadar kullanılan tahkimat³⁷ sisteminin endüstriyel düzeyde faaliyet gösteren işlikleri korumak amacıyla, kalelerin yapıldığı görülmektedir³⁸.

Harran'ın mimari tarihi ve geçmişi ile ilgili bilgileri Seton Lloyd ve W.C. Brice'ın 1950 yılında yaptığı rölöve çalışmasına dayandırmaktayız. Bu iki araştırmacı Büyük Cami (Firdevs Cami), şehrin kalesi, şehrin kuzeydoğu köşesine yakın bir yerde bulunan bazilika, Firdevs Caminin güneyinde yer alan 28 m.

³⁴ Müstahkem, Hükm Kökünden Gelen İstihkam Edilmiş, İstihkamlı, Sağlamlaştırılmış, Sağlam. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2003), 743.

³⁵ Aslı Özyar, "Türkiye'de Şehirler ve İçkaleler", *Demir Çağından Selçuklulara Duvardaki Yazı: Demir Çağı İçkalesi Azativataya'nın (Karatepe-Aslantaş) Kapılarında Bulunan Yontu ve Yazıtları yeniden İncelemek*, haz. Scott Redford ve Nina Ergin (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016) 133.

³⁶ Semavi Eyice 'Kale' *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları 2001), 24: 234.

³⁷ Tahkimat, bir yeri düşmanın karşı sağlamlaştırma veya düşman saldırısına karşı sağlamlaştırılmış yer. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 1019.

³⁸ Ü.Melda Ermiş, "Demirköy'deki Geç Antik Çağ Kaleleri: İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Sakarya Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, ed. Osman Eravşar, (Sakarya, 2017), 948.

yüksekliğindeki höyüğü, Şeyh Hayati Harami'nin türbesini, şehre giriş ve çıkışı sağlayan doğuda Bağdat Kapısı, Musul Kapısı, Aslanlı Kapı, batıda Halep Kapısı, kuzeyde Anadolu (Rum) Kapısı ve güneyde Rakka Kapısı olmak üzere Harran surlarının 6 kapısının plan ve rölevelerini çizmişlerdir³⁹.

1951, 1952, 1956 ve 1959 yıllarında D.S. Rice, Harran'da arkeolojik kazılar yapmıştır. Rice bir önceki çalışmalara ek olarak, mevcut kapılar dışında kalenin güneyine bitişik olduğunu gösterdiği Niyar Kapısı'nında adını vererek surların 7 kapısını ve Harran Kalesinin tarihsel süreçte geçirdiği evrilmeyi, hem kullanım amacındaki değişimi hem de mimari farklılaşmayı daha iyi anlamamıza katkı sunmuştur⁴⁰.

İlk defa el-Mukaddesi tarafından IV./X. asırda şehrin kalesinden bahsedilir. Mukaddesî: “*Halkının çoğu pağandır. İçinde iç kaleler bulunan kaleleri vardır. Bu kalelerde dihkanlar yaşar*” demiştir⁴¹. İbn Cübeyr: “*Doğu yönünde bir kale var. Kentle kale arasında geniş bir boşluk bulunuyor. Kale aynı zamanda çevresini saran büyük bir hendekle surlardan da ayrılmış durumda. Hendeğin kenarları yığma taşla beslendiğinden onu son derece sağlamlaştırmış. Kale duvarları oldukça muhkem. Kentin, uzak bir kaynaktan çıkıp doğusundan, sur ile kabristan arasında akan bir çayı var*” demiştir⁴². Eskiden Sabiiler'e ait bir tapınak üzerine inşa edildiğinden ise İbn Şeddad bahsetmiştir. el-Müsttevfî ise: “*Kalenin çevresinin 1350 adım, yüksekliğinin 50 karış olduğundan*” söz edip, bu bölgedeki Kal'atu'l-Necm ile karşılaştırmıştır⁴³.

Günümüze ulaşabilen tüm kaynaklarda kalenin bir Sabii Mabedi üzerine yapıldığından bahsedildiği görülmektedir. Kaleden ilk bahsetmiş olan, el-Mukaddesi burasının Kudüs Kalesi gibi taştan yapıldığını, güzel ve sağlam olduğunu söyler⁴⁴. İbn Cübeyr “Şehrin doğusunda, boş bir arsa ile ayrılmış müstahkem bir kalesi

³⁹ Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1996), 35. , D.S. Rice, “Medieval Harran : Studies on Its Topography and Monuments, *Anatolian Studies*, Vol, 2, (1952), erişim: 01/02/2011, <http://www.jstor.org/stable/3642366>

⁴⁰ A.Cihat Kürkcüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri Harran*, (Ankara: Harran Köylere Hizmet Götürme Birliği Yayınları, 1995), 21.

⁴¹ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selengi Yayınları, 2011), 280.

⁴² İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, (İstanbul:Selenge Yayınları, 2008), 181.

⁴³ Şeşen, “Harran Tarihi”, 36.

⁴⁴ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası*, 150.

olduğundan, etrafına döşenmiş taşlardan yapılmış derin ve geniş bir hendeği olduğundan, bu hendek vasıtasıyla şehrin suru ve kalesinin birbirinden ayrıldığından, hendek surunun da sağlamlığından söz etmiştir⁴⁵. Kaleden bahseden İbn Şeddad ise, kaleye eskiden el-Müdevver dendiğinden, Harran Sabiilerinin mabedlerinden birinin bu yapının altında bulunduğundan, Selahaddin el-Eyyübi'den kaleyi devralan Melik el-Adil'in 1192 tarihinin (aynı tarihlerde Melik el-Adil'in adı Halep kapısı üzerinde de geçmektedir) başlarında kaleyi yenilediğinden bahseder⁴⁶. XVII yüzyıl ortalarında Harran'ı ziyaret eden Evliya Çelebi ise, "Urfa'dan güneye 9 saat giderek Harran Kalesi'ne geldiğini, buranın Nemrut tarafından yaptırıldığından, çöl içinde gayet sağlam bir kale olduğundan söz etmiştir. Usta elinden yeni çıkmış gibi, beşgen bir formunun olduğunu da gözlemlerine dayanarak ifade etmiştir⁴⁷.

III. Yezit'in halifeliğini kabul etmeyerek isyan eden II. Mervan 126(744 yılında halifeliğe geçmiştir. Yaklaşık 85 yıldır Şam'da bulunan devletin yönetim merkezini, valilik yaptığı el-Cezire bölgesine, devlete başlangıçtan beri başkentlik yapmış olan Şam'ı terk ederek, devleti tüm kurumları ile Harran'a taşımıştır. Devleti buldukları yerden yöneten böyle bir uygulamayı getiren ilk ve son Emevi halifesi olmuştur II. Mervan⁴⁸. Birbirine rakip kavimler arasında el değiştirmiş olan Harran, Emevi halifelerinin siyasi alışkanlıklarına pek benzemeyen bir yönetim haline ev sahipliği yapmıştır. Emevi tarihinin başından itibaren halifeler başkent Şam'da oturmaktansa başka bir yerde oturup (çöllere yaptırdıkları saraylarda) oradan devleti yönetmeyi gelenek haline getirmişlerdir. Son Emevi halifesi II. Mervan 744'te Harran'da sarayını kurmakla yetinmeyip, halifeliğin yönetim merkezini de kendinden önceki halifelerden farklı olarak, çöllere şehir merkezine taşımıştır⁴⁹.

II. Mervan'ın başkenti Şam'dan Harran'a taşınmasındaki en önemli nedenleri, bölgede yaşayan Kaysilerin Mervan'ı desteklemesi, Suriye halkının çoğunluğunu

⁴⁵ İbn Cübeyr, "Endülüsten Kutsal Topraklara", 181.

⁴⁶ Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, (Ankara: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı, Şurkav Yayınları, 2002), 148. , D.S. Rice, "Medieval Harran : Studies on Its Topography and Monuments, *Anatolian Studies, Vol, 2*, (1952), erişim: 01/02/2011, <http://www.jstor.org/stable/3642366>

⁴⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 146, 147.

⁴⁸ Mehmet Azimli, 'Bir Emevi Başkenti Harran' I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (Şanlıurfa, 28-30 Nisan 2006), ed. Ali Bakkal (Konya: Şelale Matbaası, 2006) , 40.

⁴⁹ Ekinci, *Harran Mitolojisi ve Tarihi*, 24.

oluşturan Yemeniler'e güvenmiyor olması ve uzun süredir el-Cezire bölgesinde bulunması bu değişikliğin nedenlerindedir. Böyle bir tavır Şam halkının kendinden uzaklaşmasını aynı zamanda Şam yerli halkı ile Harran'da yaşayan Kaysiler arasında düşmanca davranışların artmasına neden olmuştur. Devletin merkezini, tüm resmi kurumlarını, beytü'l malını başka bir merkeze taşımaya Şam'da yerleşik hayatını, ticari faaliyetlerini sürdürenlerin kabullenebileceği bir durum değildir elbette⁵⁰.

Emevi hükümdarı II. Mervan'ın 10 milyon dirhem harcayarak yaptırdığı düşünülen sarayının⁵¹ kalenin çekirdek kısmını oluşturan⁵², bugün ise kalenin üçüncü katında mimari olarak görebildiğimiz kısmı olduğu düşünülmektedir. Çok sevmesine karşılık beş yıllık halifeliği boyunca Harici ve Ehl-i Beyt isyanlarıyla mücadele etmek zorunda kalan Mervan, Harran'daki imar faaliyetleri ile ilgilenmeye yeterince imkân bulamadı, halifeliği tamamen bu isyanları bastırmak ile geçmiştir. II. Mervan'ın siyasi faaliyetleri dışında saray hayatı imar faaliyetleri, gündelik yaşantısı ile ilgili yeterince bilgi bulunmamaktadır⁵³.

744/750 yılları arasında Harran, El-Cezire bölgesinde sürdürülen ticaret neticesinde altın çağını yaşamıştır⁵⁴. Su kanalları açtırarak bölgede ziraatin gelişmesini, yeni çarşılar kurarak ticaretin gelişmesine katkı sunmuştur⁵⁵. Suçlular için zindan, hastalar için şifahane, eğitim amaçlı medreseler kurulmuştur. Devletin beytü'l malının Harran'a taşınması, başkent olmasından dolayı da darphane kurularak para basılması sağlamıştır. Bütün bu gelişmeler Harran'ı bölgenin en çok vergi veren şehri yapmıştır⁵⁶.

İslam mimarisinin tam anlamıyla oluştuğu, en önemli evrelerinden birisidir, Emeviler dönemi. Dini mimarinin yanında sivil mimarinin de kimlik kazandığı kültür ve medeniyet tarihinde hayat bulduğu evredir. Emevi sivil mimarisi hakkında en geniş bilgiyi şehir merkezinden uzakta çöllerde yapılan saraylardan ediniyoruz⁵⁷.

⁵⁰ Azimli, "Bir Emevi Başkenti Harran", 47.

⁵¹ Ekinci, *Harran Mitolojisi ve Tarihi*, 77.

⁵² Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, 148.

⁵³ Ali Aksu, *Mervan b. Muhamet ve Emevi Devletinin Yıkılışı*, (Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilgiler Enstitüsü, Konya:1999), 40.

⁵⁴ Ramazan Şeşen, "Harran", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), XVI: 238.

⁵⁵ Aksu, Mervan b. Muhammet ve Emevi Devletinin Yıkılışı, 40.

⁵⁶ Şeşen, *Harran Tarihi*, 11.

⁵⁷ Ramazan Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 140.

Ancak İslam sanatının oluşumunda tarihsel anlamda pek önemli bir yer taşımadıkları gibi kültürel oluşumlar ve akımlar içinde de bir yer kaplamamışlardır. Bu mimari yapılara banileri tarafından çok para harcanması dışında yapılarla ilgili tarihi kaynakların olmaması, yapıların yaşanmışlıkları ile ilgili toplumsal bir hafızanın olmaması gündelik hayatta pek yer almadıklarını gösterir ancak kabartmalar, mozaikler ve duvar süslemeleriyle görkemli biçimde inşa edilen bu yapıların Emevi devlet başkanlarının günlük yaşamlarının dünyeviliğini ortaya koyması açısından son derece önemli yapılar olmuşlardır⁵⁸.

İslam öncesi sanata ilişkin kullanılmış formlar ve yeni uyarlamaları hakkında bilgi verip, formların biçimsel ve içerikte değerlendirilmesi ve karşılaştırılması sağlamışlardır (kullanılan formlar, üslupsal olarak başka uygarlıkların yarattığı değerlerin ya değiştirilmeden kullanılması ya da yeniden farklı bir içerikle kullanılmasıdır). Bu yapılarda izini sürmemiz gereken bir diğer anlamda, günümüze kadar gelmiş örnekleri ile erken Müslüman aristokrasisinin beğeni anlayışını, yeni oluşturmaya çalıştıkları yaşama biçimleri için mekânsal dekor ve beğeni anlayışını sergiliyor olmalarıdır⁵⁹.

Erken İslam saraylarında kent merkezinde yapılanların kırdaki yapılardan en büyük farkı, şehrin ulu camisine yakın bir yerde inşa edilmeleridir. Bir diğer fark ise Harran gibi şehrin merkezinde kalan kent saraylarının, çölde yapılara oranla daha sade, daha az mimari dekorasyon içeriyor olmalarıdır. Yüksek, kalın duvarların ve belirgin bir dış cephe tasarımının olmadığı içerdeki sadeliğin, dış cephede de devam ettiğini görülür. Kabul salonu ve girişlerle sınırlandırılmış bir iç düzenleme, mekanlarda konfora ilişkin hiçbir belirtinin bulunmaması, mekanların aydınlatılmasında ve giriş-çıkışlar için kullanılan açıklıkların hiçbir ayrıntı ve süsleme unsuru barındırmaması yapıların belirleyici özellikleri olmuştur⁶⁰.

Emevi dönemi saraylarının üç temel işlevi bulunmaktadır. Bu işlevlerden ilki cami işlevidir. Emeviler'de II. Mervan döneminden önce yapılan saraylarda Hırbetü'l Mefcer'de, Cebel Seys'de, Kasrü'l Hayrel Garbi gibi müstahkem saray yapılarında cami ayrı bir yapı hipostil, minyatür bir cami olarak karşımıza çıkarken (bu yapıların

⁵⁸ Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 141.

⁵⁹ Oleg Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 177.

⁶⁰ Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 184

hepsinde bir mihrap bulunurken camiye oluşturan diğer unsurlar cami hariminde yer almazlar), Hırbet Minye, Ugaydır ve Maşetta gibi sivil yapılarda ise caminin saray yapısına dahil edildiğini, ve bu yapıyı oluşturan unsurlardan birine dönüştüğü görülür. Bu yapılarda mihrabı olan bir mescit gibi de konumlandırılmış olabilir⁶¹. Harran'da Emeviler döneminde yapıldığı düşünülen, çekirdekdeki saray kısmında ikinci ve birinci katlara toprak yoğunluğundan dolayı girilememektedir. İbadet amaçlı mekanın bu yapıda müstakil, saraydan ayrı yapılmış hipostil bir camiden çok, bir eyvan içine yerleştirilmiş, mihrabı olan bir mescit olarak (sarayın yapıldığı dönemde yaşanan ayaklanmalardan dolayı güvenliği sağlama adına) inşa edildiği düşünülmektedir. Bu yapıların ikinci temel işlevi ise, yaşama alanı olarak kullanılması, bir diğer işlevi ise uzaktan devlet işlerinin yönetilmesini sağlamasıdır (bk. ek. 3)⁶².

1.2.1.Batı Cephesi

Kalenin geçirdiği restorasyonlar ve tahribatlar sonucu, günümüze kadar en iyi şekilde ulaşmış olan cephesi yapının batı cephesidir (EK-1). Uzun yıllar boyunca birinci katı toprak altında olan yapının, arkeolojik kazılar neticesinde cephe düzeyinde de olsa bu katı ortaya çıkartılmıştır. Emeviler döneminde yapılan çekirdekdeki saray yapısının etrafını dört bir yandan saran çift sıra sahninlerin ve sahninlerin kesiştiği noktalarda bulunan kulelerin Eyyübiler döneminde Selahattin el-Eyyubi'nin kardeşi el-Melik el-Adil tarafından yeniletildiği düşünülmektedir⁶³.

Kuzeybatı güneybatı burçları arasında bulunan bu cephe tasarımında, cepheyi tam ortalamayacak şekilde, kalenin beden duvarından taşıntı yaparak vurgulanmış üçlü bir mekân uygulaması gözlenir. Kalenin içerisinden ikinci katında doğu-batı doğrultulu uzanacak şekilde yapılmış olan yuvarlak kemerli tonozla⁶⁴, ön taraftan birer mazgal pencere ile sonlanmaktadır.

Ancak yapılan kazı çalışmaları gösterdi ki vurgulanmış bu kısmın başkaca bir anlamı olmalıdır. Elli santimetre kadar daha öne çıkarılan ortada ki mazgal

⁶¹ Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 178.

⁶² Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 177, 178.

⁶³ Şeşen, *Harran Tarihi*, 26.

⁶⁴ Tonoz bir kemer gözünün mütemadi derinliğine devam etmesi ile meydana gelen yarım silindir biçimli üst örtüdür. Belli bir aks ile devam eden uzun alanların örtülmesinde kullanılır. Adnan Turan, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1993), 139.

pencerenin aslında yapının ana giriş kapısı olabileceği (EK-1). Öne taşıntılı bu alanın birinci katında ise yuvarlak kemerli, tonoz örtülü dikdörtgen mekânlar bulunmaktadır. Bu mekânlar arkalarında yer alan dar koridora açılmaktadırlar. Taşıntılı kısım ile güney batı kulesi arasında kalan, kalenin beden duvarı üzerinde tonoz başlangıç izlerine rastlanılmıştır. Bu izlerden yola çıkarak, yapının bu kısmında üç katlı farklı bir uygulama olduğu düşünülmüştür. Güneybatı kulesi yanında yer alan yuvarlak kemerli açıklık bu farklı uygulamanın ikinci katına girişi sağlıyor olmalıdır. Kale saray önünde yer alan hendeğin (kale mimarisinde hendekler kaleye yapılan saldırıları yumuşatmak ve düşmanın gücünü azaltmak için yapılır) hendeklerin geçilmesi halinde, kaledeki savunmayı güçlendirmek, kalenin içine girmeyi zorlaştırmak amacıyla bu cephe üzerine yapılmış bir savunma sistemi olmalıdır (EK-1). Dikdörtgene yakın bir plan şeması bulunan yapının dört kulesinden ikisi kuzeybatı ve güneybatı kuleleri bu cephenin uçlarında yer alır. Kulelerden kuzeybatı kulesi harap durumda iken, güneybatı kulesi kuleler içerisindeki en iyi durumda olanıdır. Günümüzde birinci ve ikinci katı mevcut olan, üçüncü katının da tonoz izlerinden anlaşıldığı kulenin, içerisinde son derece dar ve dik yapılmış, katlar arasında geçişi sağlayan merdiven ve hava boşluğu yer almaktadır (EK-1). Yapının mevcut halinde katlar arasında geçişlerin kuleler aracılığı ile yapıldığı düşünülmektedir. Onikigen bir formu olan güneybatı kulesinin her bir kenarına bir eyvan (ikinci kattaki eyvanlardan doğuda bulunanında askerlerin eğlenmesi amacı ile mangala taşı bulunmaktadır) yapıldığı ve içeriden dışarıya doğru daralarak devam eden mazgal pencereler ile sonlandığı görülmektedir. Mazgal pencerelerdeki bu mimari form, burçta bulunan askerin daha geniş bir açı ile düşman askerini görüp ona göre konumlanmasını, buna karşın dışarıdan gelebilecek tehlikelerden de korunmasını sağlamaktadır.

Yapının günümüzde içine girilebilen kısımları son derece sınırlıdır. Batı cephesinde yer alan taşıntılı kısmın birinci katında yer alan tonoz örtülü dikdörtgen üç mekân girilebilir durumdadır. Bunun dışında birinci katı mimari anlamda tanımlayabileceğimiz fiziki şartlar mevcut değildir, mekânların içi girilemeyecek ölçüde toprak doludur. İkinci katta batı, güney ve doğu (yıkılmış olmasından dolayı

kuzey sahnlarına⁶⁵ da girilemiyor) sahnlarına girilebilirken saray dönemi olan orta kısma girilememektedir. Yapının üçüncü katı Emevi dönemi saray mimarisi izlerini en rahat görebileceğimiz, tanımlamaya en müsait olan katıdır, bu katta yoğun toprak dolgu bulunmamaktadır.

Şekil 1: Sahnın İçlerinde Bulunan Taş ve Toprak Yıkıntı Malzeme

Kaynak: https://archnet.org/media_contents/34870 Erişim Tarihi: 01.06.2019.

Yapının batı kısmının ikinci katında, tüm cephe boyunca kuzey güney doğrultulu uzanan galeri (sahn) kireç taşından kesme blok taşlardan oluşmuş yuvarlak kemerli tonoz ile örtülmüştür (EK-1). Kuzey güney doğrultulu bu sahnı dik kesen doğu-batı doğrultulu sahnlar yer alır. İki beşik tonozun dik açı yaparak kesişmeleri durumunda oluşan dikdörtgen ya da kare planlı alanı örten çapraz tonoz üst örtü olarak görülür⁶⁶. Bu sahnın batı tarafında mazgal pencereler bulunurken, doğusunda ise farklı derinlikte eyvanlar⁶⁷ inşa edilmiştir. Derince inşa edilmiş bu eyvanlardan birinin mescit olarak kullanıldığını, güneyde bulunan mihrap nişinden anlamaktayız. Yapının 1951 yılında rölöve ve kesitlerini çizerek yayınlayan Lloyd ve Brice yapıyı, İslam öncesi (İslam öncesi olarak atıfta bulunan dönem Sabiiler'e ait

⁶⁵Sahn camilerde, kiliselerde ve kalelerde mihraba ya da belli bir yöne doğru uzanan, birbirinden sütunlar, ayaklar ya da duvarlarla ayrılmış mekânlara denir. Turani, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, 122.

⁶⁶Metin Sözen, vd., *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1996), 57.

⁶⁷Eyvan üç yönden kapalı, bir yönden dışarı açılan ve tonoz örtülü mimari mekân. Sözen v.dğr., *Sanat Sözlüğü*, 81.

dönemdir ki, bu döneme ait izler hala bulunabilmiş değildir) İslami devirler, batı kulesinin arkasında bulunan süslü bir geçit dolayısı ile Melik el-Adil dönemi olarak üç evre şeklinde tanımlanmışlardır⁶⁸. Melik el-Adil dönemi olarak tanımlanan bu döneme ait izler; batı sahininde yer alan mescit, bir galeri, çeşme olduğu tahmin edilen kemer altında zikzak süslemelerin yer aldığı eyvan (EK-1), bu eyvanın başlangıç kemerinde taşıyıcı olmayan dekoratif amaçlı yerleştirilmiş bitkisel formlu başlığı bulunan köşe sütunceleri, bu dönemin tanımlayıcısı olarak belirtilmiştir⁶⁹. Yapıda tarihlendirmeye yardımcı olabilecek okunabilmiş kitabe son derece azdır. Yapının bu cephesindeki sahin (galeri) diğer cephelerden farklı olarak, tek bir sahin olarak inşa edilmiştir.

Yapı içerisinde görülebilen tezyinat anlamında en işçilikli yer, çeşme olabileceği söylenen eyvandır ancak bu mimari unsurun çeşme olmasına delalet edebilecek herhangi bir emareye (çeşmeye su taşıyan künkler ya da parçaları, çeşme lülesine, kullanılan suyun biriktiği yalağa ait izler görülememiştir) rastlanılmamıştır. Bu katta bazalt taştan yapılan zeminde bulunan küçük su tahliye kanalları kuyudan çekilen suyun kullanıldıktan sonra, kanallar aracılığı ile alt kata ulaştırılmasını sağlayacak şekilde yapılmışlardır. Yapı içerisinde eyvanların yuvarlak ya da sivri kemerlerle örtüldüğü görülürken bu eyvan ters tekne tonoz ile örtülmüştür.

1.2.2. Güney Cephesi

Güneybatı-güneydoğu kuleleri arasında bulunan güney cephesinin birinci katına, toprak yoğunluğundan dolayı girilememektedir. Son dönemde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde ikinci kat yıkıntı taş ve toprak malzemedan arındırılmış, mimari olarak daha anlaşılır bir hale getirilmiştir. Yapının bu cephesinde üst örtü günümüzde yıkılmış olsa da kalenin hem güney duvarında ki izlerden, hem de batı duvarı izlerinden yapının iki sahinli, üzerinin yuvarlak kemerli tonoz ile örtüldüğü görülmektedir. Beşik tonozlu bir üst örtü, moloz taş, kesme taş ya da tuğlanın bir kalıp yardımı ile dar kenara dik uzanacak şekilde yerleştirilmesi ile örtülür⁷⁰. Bugün kalenin muhtelif yerlerinde tonoz üst örtünün mevcut ya da yıkıldığı

⁶⁸ S. Lloyd-W. Brice, "Harran", *Anatolian Studies* I, (1951), erişim: 01/02/2011, <http://www.jstor.org.stable/3642366>

⁶⁹Kürkçüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri Harran*, 22.

⁷⁰ Ayşıl Tükel Yavuz, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tonoz ve Kemer*, (Kelaynak Yayınları: Ankara,1983), 94-97.

yerlerde tonoz profilini veren ahşap kalıbın duvar içine oturduğu yerler delikler halinde izlenebilmektedir⁷¹. Erken İslami dönemden başlayarak Selçukluya, Osmanlıya kadar yapılarda kullanılan malzeme bölgede en yaygın olarak kullanılan inşa malzemesi olmuştur. Bölgeden bölgeye niteliği ve adı değişse de yoğunluklu kullanılan malzeme taş olmuştur⁷². Harran cami ve kalesinde, Şuayb Şehrinde, Han el-Barür'de kullanılan taş ise Bazda Mağazaları'ndan getirilen kireç taşı⁷³ olmuştur. Bir kalenin inşa edilebilmesi yoğun bir zaman ve insan gücü gerektirir. Kale duvarlarının ve kale içinde yer alacak yapıların önceden planlanması gerekir. Atık su ve kanalizasyon kanalları, temeller başlangıçta düşünülmelidir. İnşaatin yapılabilmesi için gerekli taş malzeme taş ocaklarından çıkarılarak kale civarına getirilmeli ve taş yontma işlemi başlamalıdır⁷⁴.

Kale ve saray yapısı olmasından dolayı duvarların kalınlıkları 0.62 ile 1.50 m. arasında değişmekte ve genelde ortası moloz, iki yüzü kesme taş kaplama olarak inşa edilmişlerdir. Dış duvarların dış yüzünde kesme taş kaplamalı, kaba yontu veya moloz taş, iç yüzünde ise moloz taş kullanımı daha yaygındır⁷⁵. Günümüzden farklı olarak kolon ve giriş sisteminin olmadığı, yığma teknikle yapılan bu yapılarda duvarlarda önemli taşıyıcılar, üst örtünün ağırlığını taşıyabilmek için kalın duvarlar inşa edilmiştir. Kale içerisindeki bu uygulamayı en iyi görebileceğimiz yer iki sahına ayrılan güney cephesindeki tonozların uzun kenarlarının oturduğu sandık duvardır. Erken İslami dönem yapılarından başlayarak, Anadolu'da Selçuklu 'ya, Bizans'a, tüm Beylikler dönemi yapılarına ve Osmanlıya kadar önemli yapılarda duvarların iç ve dış yüzeyleri kesme taş arası moloz taş ve harç dolgu tekniği ile yapılmışlardır. Bu yapılarda dış yüzeylerde ince derzli, gönyesinde, kireç taşı malzeme ile kaplandıkları görülür⁷⁶.

⁷¹ Tükel, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde*, 93,94.

⁷² Doğan Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1965), 92.

⁷³ Kürkcüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri*, 43.

⁷⁴ Altan Çilingiroğlu, "Ayanis Urartu Kalesi ve Dış Şehri: Bir Karşılıklı Bağımlılık Örneği", *Türkiye'de Şehirler ve İçkaleler*, haz: Scott Redford ve Nina Ergin, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016), 98.

⁷⁵ Aysıl Tükel Yavuz, *Anadolu Selçuklu Mimarisinin Yapı Özellikleri*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 274

⁷⁶ İlknur Aktuğ Kolay, *Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri*, (Ankara: Atatürk Kültür merkezi Yayınları, 1999), 25.

Şekil 2: Harran İçkale Güney Cephesi

Kaynak:https://archnet.org/media_contents/34865 Erişim Tarihi: 02.06.2019.

Güney cephesinde iki sıra sahin uygulaması vardır (EK-1). Ön sahında günümüzde yıkılmış olan mazgal pencerelere, kulelere askerlerin en kısa sürede ulaşabilmeleri amaçlanmışken, arkadaki sahında mekânlara kalenin hamamına, kalenin çeşme ve tuvaletlerine, hamamın su ihtiyacını karşılayan su deposuna ulaşabilmeyi hedeflemişlerdir. Bu minvalde mekânların olduğu sahin, mazgal pencerelere ulaşmayı sağlayan sahindan daha geniş tutulmuştur.

1.2.2.1. Kubbeli ile Örtülü Çeşme ve Tuvalet Mekânları

Üst örtüsü tuğla malzemeden örülerek yapılmış, kubbe ile örtülü sekizgen bir plan şeması bulunan mekânda, sekizgenin köşelerinin yuvarlatılıp, kubbeye geçildiği görülmüştür (EK-1). Kireç taşından yapılmış olan duvarlarda, taşın özelliğinden dolayı, yoğun bir tahribat göze çarpar. Sekizgen kuruluşlu yapının üç kenarı farklı yönlerde gidilip gelinmesini kolaylaştırmak için geçiş amaçlı kullanılmış iken, kenarlardan üçü tuvalet, bir kenarının ise çeşme olarak kullanıldığı görülmektedir.

Tarih boyunca suyun temiz olarak kullanılması, saklanması ve dağıtılması için insanoğlu en ilkel dönemden günümüze kadar mimarlık, mühendislik ve hatta hayal gücünün sınırlarını zorlamıştır. İşte bu ihtiyacı karşılayabilmek için çeşme, sebil, sarnıç, maksem, şadırvan, havuz, su terazisi, hamam, dönme dolap gibi suyun

kullanımı ve içilebilmesi için mimari tasarımlar geliştirmiştir. İçmede ve gündelik kullanımda temiz suyun ve akan suyun tercih edilmesi çeşme mimarisinin oluşmasının en önemli nedeni olmuştur. Bu küçük mimari unsurlar han, hamam, medrese, kale, konut gibi mimari yapıların bir duvarına o yapıyla aynı tarihte yapılmakta ya da yapıların duvarlarına sonradan eklenerek bu amaç için işlevlendirilmişlerdir. Daha sonraki süreçte ise bu küçük mimari unsurlar büyüyerek köşe başlarına ve şehir meydanlarına taşınmışlardır. Şehrin tamamına, meskenlere su getirmenin zor olduğu zamanlarda yerleşim yerlerinin belli noktalarına kadar getirilebilen su, şehirlerin gelişimine bağlı olarak kent merkezlerine, meydanlara, mahallelere ulaştırılarak kent dokusundaki yerini almıştır⁷⁷.

Bir çeşmenin musluk, ayna taşı, yalak en önemli yapısal vazgeçilmezleridir. Orta kısma konumlandırılan musluk erken dönem örneklerinde bulunmaz. Pirinç, tunç gibi malzemelerden yapılan, lüle olarak isimlendirilen küçük bir borudan su geçerek kullanılır ancak bu kullanımda su kontrol edilemez sürekli akar, muslukla beraber suyun kontrolü sağlanmıştır⁷⁸. Çeşme tipolojisinde belirleyici olan unsurlardan biride ayna taşıdır. Üzerine musluğun sabitlendiği, düşey olarak yerleştirilen yassı taşıdır. Musluk taşı, musluk tablası ya da zank taşı olarak da isimlendirildiği görülmüştür. Musluktan ve lüleden akan su yalak kısmına dökülür⁷⁹.

Çeşme tipolojisinde ikincil yapısal öğeler ise çeşme nişi, niş kemeri, çeşme aynası, tas nişi, yalak seti, çeşme haznesi, hazne örtüsü ve saçaktır. Musluğu çevresinden ayıran çeşme nişinin belli bir derinliği vardır. Klasik örneklerde bu niş bir sivri kemer tarafından sınırlandırılır, bu niş kemeri çeşme tasarımında belirleyici bir rol oynar. Çeşme aynasında niş kemeri gibi, bu tasarımda önemli bir yere sahiptir. Çeşmeden su içilebilmesini sağlayan taslar, maşrapalar tas nişinde bekler. Çeşme aynasında açılmış küçük bir oyuktur tas nişi. Su içmeye gelenlerin oturup dinlendikleri, testilerini doldurdukları ve testilerini koydukları düzlükte yalak setidir.

⁷⁷ Aygül Uçar, 'İzmir Konutlarında Çeşme' *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, (2016), 252.

⁷⁸ Engin Özdeniz, *İstanbul'daki Kaptan-ı Derya Çeşmeleri ve Sebilleri*, (İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Kültür Yayınları, San'at Eserleri Dizisi, 1995), 49.

⁷⁹ Neslihan Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: YEM Yayınları, 1997), 178.

Suyun depolandığı yer çeşme haznesidir. Değişik geometrik biçimlerde su haznesini kapatan öge hazne örtüsüdür. Değişik formlarda hazne örtüleri mevcuttur. Saçak, mimari süslemenin yoğun olarak görüldüğü yerdir. Mimari olarak çeşme cephesini hazne örtüsüne bağlayan mimari unsurdur. Pilaster⁸⁰ ve silme⁸¹ gibi düşey öğeler ile korniş⁸² ve silme gibi yatay öğeler çeşme tasarımını hareketlendiren, süsleme unsurları olmuştur (bk. ek. 4)

13.yüzyıl Anadolu'da bulunan çeşmeleri Yılmaz Önge, dört başlık altında toplamıştır. Yapıların ön cephelerinde veya giriş kapıları yakınında yer alan, profilli bir çerçevenin meydana getirdiği, satıhta kalan bir niş aynası içinde ve lüleye sahip bir su haznesinden meydana gelen çeşmeler ilk grubu, yapıların ön cephelerinde veya ana giriş kapıları yakınında yer alan kemerli derin bir kavsara⁸³ ile şekillenen niş duvarında, lüle haznesinden ibaret yarı müstakil çeşmeler ikinci grubu, yapıların iç avlularına genellikle ana giriş kapısına yakın bir eyvan duvarında yer alan, tabanı lüleli su haznesine açılan bir nişten ibaret çeşmeler üçüncü grubu, son olarak yapıların iç avlularında genellikle bir eyvanın duvarında yer alan mimari yapısı ile mihrap görünüşünde bir niş içine yerleştirilmiş çeşmeler son grubu oluşturur⁸⁴.

Günümüze gelinceye kadar çeşme ile ilgili yapılan tipoloji çalışmalarında, araştırmacılar farklı unsurları göz önünde bulundurarak değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Sarayın, kale döneminde yapılmış olan çeşmesini tanımlarken de bu farklı değerlendirmelerden yararlanabiliriz⁸⁵.

⁸⁰Pilastr; Dörtgen planlı ve bir yanından duvara bitişik yarım sütun . Sözen v. dğr, *Sanat Terimler*, 190

⁸¹Silme; Binalarda aynı zamanda bir süs oluşturacak çeşitli kısımları birbirinden ayıran, kesiti girinti ve çıkıntılı, pervaz işlerine sahip mimari öge, Turani, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, 126.

⁸²Korniş; Bir duvarın ya da binanın saçak altı kısımlarını akan sulardan korumak amacı ile üst kısımlarına yatay olarak yapılan çıkıntılı silme. Yapı cephelerinin en üstünde çatı hizasında yer alan silme dizisi, bir anlamda bir tür saçak sayılabilir. Turani, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, 74

⁸³Kavsara; Taçkapılarda asıl giriş kapısının üstünde kalan içbükey örtü kesimi. Mukarnas ya da tonozla örtülü olabilir. Sözen v.dğr., *Sanat Sözlüğü*, 127.

⁸⁴Yılmaz Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 37.

⁸⁵Çeşmelerle ilgili yapılan tipoloji ve gruplandırma çalışmaları hakkında daha geniş bilgi için bkz. A. Aytöre Türklerde Su Mimarisi, I.Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Tebliğler, Ankara, s.45-49, C.E Arseven, “Çeşme”, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, S.1, 389-390, S. Eyice, *Çeşme İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993 s.277-287, A. Ödekan, “Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme”, Semavi Eyice'ye Armağan, İstanbul Yazıları, İstanbul, 1992 s.281-297, A. Ödekan, “Çeşmeler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul s. 488-491, Y. Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Ankara, 1997,

Buldukları Yere Göre Çeşmeler: Çeşmeler buldukları yere göre bağımsız çeşmeler ya da bir yapının duvarına bitişik olarak inşa edilirler. Bu yapıda gördüğümüz çeşme sekizgen hacimli yapının bir duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir⁸⁶

Cephe Düzenlemelerine göre Çeşmeler: Diğer yapı türlerine göre daha küçük boyutlarda olan çeşmelerin ön cephelerine lüenin ve musluğun bulunduğu cepheye göre bir değerlendirme yapılır. Tek cepheli ya da çok cepheli olması, kemerli ya da kemersiz oluşuna göre cephe tanımı yapılır. Bu başlık altında çeşmeleri kemersiz, sivri kemerli ve de yuvarlak kemerli olarak tanımlamak gerekecek⁸⁷. Derince bir niş içine yerleştirilmiş olan çeşmede herhangi bir kemer uygulaması görülmezken niş üstündeki açıklığı kapatmak amacıyla dikdörtgen bir kireç taşı lento⁸⁸ olarak ilerlendirilmiş, taşın iki ucu da duvara oturtulmuştur. Bu dönemde yapılan diğer çeşme örneklerine baktığımızda cami, medrese, han gibi yapıların dış cephelerinde inşa edilen Selçuklu, Beylikler Dönemi çeşmeleri çeşitli kompozisyon ve dekorasyonlarına rağmen çok derin olmayan nişler şeklinde düzenlenmişlerdir. Çeşme mimarisinde bu derinliği, hacmi vermek istememelerinin en önemli nedeni duvarlarında taşıyıcı olmaları, ağırlık taşıma özelliklerini kaybetmelerine neden olmamak⁸⁹.

Yapı Elemanları: Yapı elemanı olarak duvar, ayak, üst örtü, bardaklık, ayna taşı, su yalağı, dinlenme sekileri değerlendirilir. İncelenmekte olunan çeşmenin bir duvara bağlı olarak inşa edildiğini daha önce belirtilmişti. Çeşme dekorasyonunda kemer uygulaması olmadığı için, kemerin oturacağı, taşıyıcı bir ayaktan bahsetmek mümkün olmayacaktır. Çeşme bir duvara bağlı, bağımsız kuruluşlu olmamasından dolayı özellikle Osmanlı Dönemi'nde meydan çeşmelerinde görülen geniş saçak uygulaması burada ki bağlı çeşmede görülmez. Ayna taşı olmayan çeşmenin, su içerken kullanılan tasları koyma yeri de mevcut değildir. Sadece ihtiyacı giderme amacıyla yapılmış olan çeşmede su yalağı, dinlenme sekisi, inşa tarihi ve banisi ile

⁸⁶ Celal Esat Arseven, "Çeşme", *Sanat Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 389.

⁸⁷ Özdeniz, *İstanbul'daki Kaptan-ı Derya Çeşmeleri ve Sebilleri*, 44-47.

⁸⁸ Lento kapı, pencere gibi açıklıkların veya iki sütun arasının üstüne konulan ahşap ya da taş kiriş. Üstteki ağırlığın yükünü duvarlara ya da taşıyıcılara aktaran mimari unsur. A.Turani, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, 84.

⁸⁹ Duygu Kurtoglu, v.dğr., "Eğirdir Barla Köyünde Yer Alan Dört Çeşme Üzerine Bir İnceleme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 67, (2018), 394.

ilgili bilgilendirici kitabede bulunmamaktadır. Çeşme nişinin içinin büyük bir bölümünün kireç taşı geri kalan kısmının ise tuğla ile örüldüğü görülmektedir. Çeşme nişi içerisinde pişmiş topraktan yapılmış olan bir testinin alt tarafını anımsatan lüle, lento taşının hemen altında bulunurken, bu lüle ile aynı aksta başka bir lüle daha gözlenir. Yalağı olmayan çeşmede lülelerden akan su, profilledirilmiş minik basamaklardan aşağıya akarak kireç taşıdan yapılmış kanalı takip edip, bazalt taştan yapılmış olan havuzda toplanır (EK-1) .

Su Haznesi: Çeşme nişinin hemen arkasında bulunan duvar içine yapıldığı görülmüştür. Su haznesinde dikkat çeken unsurlardan biri alt seviyelerde, yekpare yaklaşık olarak 60 cm. yüksekliğinde, 2 m. uzunluğunda bir kireç taşının, oyularak su haznesi olarak kullanılması olmuştur. Üst taraflarında ise tuğla malzemeyi görmek mümkündür. Yukarıdan gelen iki künk tarafından hazneye su dolmakta, çeşmenin suyu karşılanmaktadır. Sudan oluşabilecek nem faktörünü ortadan kaldırmak, duvar yüzeyinde oluşabilecek rutubeti önlemek için su haznesinin zift benzeri bir malzeme ile sıvandığı gözlenmiştir (EK-1) . Hazne üzerinde saçak uygulaması yoktur.

Ana yollar üzerinde, yapılar içinde ya da cephelerinde yapılan çeşmelere sular, pişmiş topraktan yapılmış künklerle getirilmiştir. Künklerin ortalama ölçüleri 0.35-0.40 m uzunluğunda, 0.13-0.16 m çapındadır. Ağız kısımları erkekli dişili olarak yapılmışlardır. Bağlantı yerlerinde su kaçaklarını önlemek için löküm denilen kireç ve zeytinyağının karıştırılması ile elde edilen bir harçla sıvanmıştır⁹⁰.

Mekân içerisinde üç kenar üzerinde bulunan tuvaletler, duvarda bulunan izlerden ahşaptan yapılmış bir platformun üzerine yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Tuvalet giderinin eğimli bir düzenele, alt kattaki kanalizasyona bağlandığı görülmektedir.

1.2.2.2.Güney Cephede Bulunan Özel Hamam

Bedeni ve ruhi temizlenmenin yanı sıra toplumsal ihtiyaçları da gidermek üzere inşa edilmiş, ısıtılmış suyun kullanımıyla oluşturulmuş müstakil yapılara

⁹⁰ Mustafa. Denктаş, “Anadolu Türk Mimarisinde Çeşmeler”, *Türkler Ansiklopedisi*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 7: 877.

verilen addır⁹¹. Dilimize Arapçadan gelmiş olan kelimenin kökeni “ısıtmak, sıcak olmak” anlamında hamm (hamam)’dır. Kelimenin sözlük anlamı “ısıtan yer” olup, yıkanma yeri olarak kullanılır⁹².

İnsanlığın bilinen en eski devirlerinden beri medeniyetler yıkanmak, temizlenmek ve eğlenmek amacıyla hamam yapıları inşa etmişlerdir. Bunlar içinde özellikle Romalılar ve İslamiyet’i kabul eden devletler hamam kültürüne büyük önem vermiş, mimari gelişimine katkı sunmuşlardır. Temizliği dinin bir emri olmasından ötürü Müslüman toplumlarda su yapıları büyük önem kazanmış, İslam şehirlerinin planlamasında camiler kadar önemli bir yer tutmuştur. İslam şehirlerinde Roma hamamları kadar anıtsal nitelikte bulunmamasına rağmen daha yaygın, daha işlevsel hamamlar yapılmıştır⁹³.

İslam coğrafyasında sosyal ve dinsel düzen içerisinde temizliğe hizmet eden kamu kurumları olarak hamamlar, caminin işlevini, ideallerini tamamlayan kurumlar olmuşlardır. Hâyır işi olarak algılanmış, hayırseverlik ve zenginlik göstergesi olarak kabul edilmiştir. Hamamlar büyük kentlerin, hükümdarların ve adil yöneticilerin simgesi olmuştur. Hamamlar halkın temizlenme, sosyalleşme ihtiyaçlarına yanıt vermesinin yanında, devlet otoritesinin en önemli temsil mecrası olmuştur. Hamamların bu derece yaygın olmasını iktidarı temsil etmesi ile açıklayabiliriz⁹⁴.

İslami dönem mimarisine bakıldığında zaman, sivil mimaride yaygın olarak ahşap ve kerpiç kullanılırken, kamusal mimaride tuğla ve taşın kullanıldığı, bazı yerlerde malzemenin almaşık⁹⁵ olarak kullanıldığı görülmektedir. Hamamlar, hanlar, camiler malzeme olarak taş ve tuğlanın kullanıldığı kamusal nitelikte yapılardır. Taş ve tuğla malzeme devletin bakılığının sembolü iken, ahşap ve kerpiç hareketliliğin ve geçiciliğin sembolü olmuştur. Taş ve tuğla yapıları hamamlar görünürde halka hizmet ederken, alt metinde iktidarın temsili ve devamlılığını temsil etmekteydi⁹⁶.

⁹¹ Semavi Eyice, “Hamam, Tarih ve Mimari” ,*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15: 402.

⁹² Ali Saim, S. Ülgen, “Hamam” *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1950, 1. Kısım) , 5: 174-178.

⁹³ Doğan Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1997), 174.

⁹⁴ Fikret Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma*, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011), 265.

⁹⁵ Almaşık duvar aşağıdan yukarıya doğru ardışık olarak sıralanan farklı malzeme dizileriyle oluşturulmuş duvar. Genellikle, taş ve tuğla ile örülür. Antik Roma’da, Bizans ve Erken Osmanlı mimarlıklarında kullanılmıştır. Bkz. Sözen v. dğr.,*Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, 18.

⁹⁶ Turgut Cansever, *İslam’da Şehir ve Mimari*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 47.

Hamamlar kullanım şekillerine göre özel ve genel hamamlar olarak ayrıldığı gibi, erkekler ve kadınların ayrı ayrı kullanması için tek ve çift olarak da ayrılmışlardır. Tek hamamlar erkekler için yapılmış olup, günün belli saatlerinde kadınların kullanımına da tahsis edilmiş hamamlardır. Çifte hamamlar ise, biri erkeklere diğeri kadınlara ait olmak üzere, iki ayrı girişi olan, birbirine bitişik, benzer mimari yaklaşım ile yapılmış olan hamamlardır. Kadınların ve erkeklerin aynı saatlerde hamamı kullanmasına olanak sağlamıştır. Çifte hamamlarda genellikle erkekler kısmı kadınlar kısmından geniş tutulmuş, erkekler hamamı girişi bir sokağa, meydana açılırken kadınlar hamamının girişi, mahremiyet düşüncesiyle işlek olmayan sokaklara açılmıştır⁹⁷.

Özel hamamlar köşk, konak, kışla, saray ve tekke gibi sınırlı sayıda insanın kullanımına sunulmuş, daha çok o mekânlarda yaşayan insanlar için yapılmış, hacimler ise mekândaki insanların sayılarıyla orantılı büyüklükte boyutlandırılmış, küçük ölçekli tek hamamlardır. Bu tür hamamlar bazen müstakil yapı gibi düşünülmüş, bazen de büyük yapı kütleleri içinde küçük hacimler olarak konumlandırılmışlardır. Genel hamamlara oranla sayıca az olan bu hamamlar, genel hamamların birer örneği gibi düşünülmüş, gerek görülmediği hallerde soyunmalık ile ılıklik kısmının yapılmadığı da olmuştur⁹⁸.

Genelde vakıf olarak yapılan, mimari külliyeinin veya küçük yapıların bir parçasını oluşturan halk hamamı, çarşı hamamı olarak da bilinen genel hamamlardır. Birçok vakıf sahibi kurdukları hayır eserlerine gelir sağlamak, bu eserlerin devamlılığını sağlayabilmek için hamamlar yaptırmışlardır⁹⁹.

İslam tarihi boyunca çok sayıda hamam inşa edilmesinin iki nedeni olduğunu söylemiştir Semavi Eyice: “*Bunlardan ilki hamamların iyi gelir getirmeleri sebebi ile cami, medrese gibi yapılara, hayır eserlerine gelir kaynağı olarak vakfedilmesi,*

⁹⁷ Semavi Eyice “İznik’de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.XI, (1960), 106-120.

⁹⁸ Yılmaz Önge. *Anadolu’da XII-XIII Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar, Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları,1988).I, 404.

⁹⁹ Önge, *Anadolu’da XII-XIII Yüzyıl Hamamları*,404.

ikinci olarak ise şehrin ve külliyeinin merkezini belirleyen cami cemaatine hizmet vermesinden dolayı yapılmışlardır¹⁰⁰ demektir.

Türk hamamlarının iç mekân düzenlenmesi 4 ana bölümden oluşmaktadır¹⁰¹.

1. Soyunma bölümü
2. Ilıklık bölümü
3. Sıcaklık bölümü
4. Isıtma bölümü

1.2.2.3. Kale Özel Hamamının Mimari Özellikleri

Son dönemde yapılan arkeolojik kazılarda toprak altından çıkarılan hamam, kubbe ile örtülü çeşme ve tuvalet mekânları ile aynı sahında bulunup, koridor seviyesinden aşağısında yer alır. Sarayda yaşayan askerler ve kuşatma altında orada bulunan insanlar için yapılmış, küçük bir yapıdır. Bu özelliğinden dolayı özel hamam olarak değerlendirilmelidir. Hamam soyunmadığına ulaşmak için, küçük dar koridora bir basamaktan inerek ulaşılır. Az sayıda insanın yararlandığı bu özel hamam küçük boyutlarda bağımsız olarak veya bir saray, köşk, han, tekke ya da burada olduğu gibi bir kale içinde de olabilir¹⁰².

1.2.2.3.1. Soyunmalık Mekânı (Camekan, Camegah)

Yıkanma kısmına girmeden önce elbiselerin çıkarıldığı ve yıkandıktan sonra dinlenen yerdir. Buraya rüzgârlık adı verilen küçük, dar koridordan geçilerek ulaşılır. Türk hamamlarında alan bakımından en büyük hacim soyunmalık kısmı olmuştur. Soyunmalık, ılıkılık ve sıcaklık mekânlarının toplam hacmi kadar olabilmektedir¹⁰³. Soyunmalık kısmında yıkanma olmadığı, daha çok dinlenme ve sohbet alanı olarak kullanılmış olmasından dolayı, bu mekânların üst örtüsü ahşap sundurmalar şeklinde olmaktadır. Diğer işlevsel birimlere göre daha özensiz olan bu birimlerin üst örtüleri zamanla değişmiş ya da günümüze kadar gelememiştir¹⁰⁴.

¹⁰⁰Eyice, *Hamam, Tarih ve Mimari*, 414.

¹⁰¹ Harun Ürer, *İzmir Hamamları*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002) 4.

¹⁰² Yılmaz Önge, *Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar, Mimarbaşı Koca Sinan'ın Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988), 402.

¹⁰³ Yılmaz Önge, "Koca Sinan'ın Hamamlarında Görülen Bir Yenilik Merkezi Kubbeli Örtü Sistemleri", II. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, (İTÜ, 1986), 2: 81-85.

¹⁰⁴.Eyice, *Hamam, Tarih ve Mimari*, 402-430.

Türk-İslam dönemi hamamlarında yüzyıllardır değişmeyen bir düzenleme mevcuttur. Soyunmalık kapısından girince kapının yanında hamamcı için ayrılmış bir yer bulunur. Bu kısmın yanında insanların eşyalarını, emanetlerini koymaları için dolaplar yer alır. Geç dönem örneklerinde bu alanın ortasında çeşitli formlarda fiskiyeli havuzlar mevcuttur. Soyunmalık duvarları boyunca dolaşan ve birkaç basamakla çıkılan sofa da denilen sekiler bulunur. Sekilerin altlarında ayakkabı koymak için nişler bulunur, bu nişlere pabuçlukta denir¹⁰⁵.

Soyunmalık kısmının altında sıcak havanın dolaşmasını sağlayan cehennemlik kanalları yer almadığı için bu bölüm kışın soğuk olabilmektedir. Hem mekânı ısıtmak hem de ıslak havluları kurutmak için mekân içerisinde mangallar, bu mangallar için de yapılmış nişler bulunmaktadır¹⁰⁶.

Kalenin güneyinde, doğu-batı doğrultulu uzanan hamamın soyunmalık kısmına rüzgârlık adı verilen kuzey-güney doğrultulu dar bir koridordan geçilerek ulaşılır. Rüzgârlık kısmının günümüze üst örtüsü ulaşmamış, sadece kapı açıklığının üstünde bulunan kireç taşından yapılmış lento kalmıştır. Soyunmalık öncesinde dar ve uzun olmayan bu mekânın tonoz ile örtülmüş olması mümkündür. Kale güney sahininından aşağıda bir kotta bulunan, basamaktan inilerek ulaşılan bu dar koridor bizi soyunmalığa ulaştırır. Yıkanma öncesi bir hazırlık mekânı olarak düşünülen soyunmalıkta, mekânın 3 tarafını çevrelemiş sedirler yer alır (EK-1)¹⁰⁷.

Kireç taşından yapılmış bu sedirlerin altında bulunan nişler gelenlerin elbiselerini, ayakkabılarını ve önemli emanetlerini koymaları için yapılmış unsurlardır. Soyunmalıkta bulunan dolap ya da dolap yeri olabilecek, fiskiyeli havuz, mangal yeri, hamamcı için ayrılmış yer izlerine rastlanılmamış, bir savunma yapısı olmasından dolayı sadece ihtiyacı karşılayacak düzenlemeler göz önünde tutulmuş olmalıdır. Sedirler ve sedir altındaki nişler soyunmalık zemininden yukarıya çıkarılmış, mekânda bulunabilecek sudan uzaklaştırılmıştır. Yapılan arkeolojik kazılar esnasında nivo yardımı ile alınan ölçülerde, mekânın zemininde 4 cm'lik bir eğim olduğu görülmüş, bunun mekân içerisinde suyun birikmemesi amacıyla

¹⁰⁵ Kemal Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, (Doçentlik Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1949), 34.

¹⁰⁶ Tülay Taşçıoğlu, *Türk Hamamı*, (İstanbul: Unilever-Duran Ofset Yayınevi, 1998), 65.

¹⁰⁷ Mehmet Önal, "Harran 2017 Yılı Çalışmaları", *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, haz. Adil Özme (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019), 638.

yapıldığı görülmüştür. Bu eğimle suyun, yukarıdan aşağıya akarak mekân içerisinde bulunan ılıklıktan gelen su kanalı yardımıyla, doğu duvarı dibinde yapılmış olan su gideri yardımı ile mekânı terk etmesi amaçlanmıştır¹⁰⁸.

Rüzgârlık mekânının bitişi, ılıklığin başladığı noktada duvar dibinde bulunan gider aracılığı ile kirlı su kanalizasyona ulaşmaktadır. Mekânın zemininde kireç taşı, duvarlarında ise hem kireç taşı hem de tuğla malzemenin beraber kullanıldığı (ancak bu kullanımda düzenli bir almasıklıktan bahsedemeyiz) gözlenmiştir. Mekânın duvarlarında kademelenmiş, üst üstte yapılmış kireç harç bulunur, bu durumu ise mekânın uzun süre kullanıldığına işaret etmektedir. Mekân içerisinde havuzlu bir fiskeye olmadığını daha önce söylemiştim ancak mekânda yalağı olan, yalak boyunca uzanan ayna taşı bulunan, musluktan ziyade lülesi olan çeşme bulunmaktadır. Mekânın kuzey duvarındaki izlerden (diğer cephelerdeki duvarlar alt seviyelere kadar yıkıldığı için üst örtüye ait izler takip edilememiştir) üst örtüsünün tonoz olduğı düşünölmektedir¹⁰⁹.

1.2.2.3.2. ılıklık Mekânı

Anadolu Türk Mimarisinde soğukluk adıyla da anılan bu hacim, içinde tuvaletler ve tıraşlığında yer aldığı bir geçiş mekânı şeklindedir. ılıklık hamamın soyunmalık ve sıcaklık mekânları arasında, vücudun sıcaktan soğuşa veya soğuktan sıcaklaşa adapte olması için tasarlanmış ara bir mekândır. Genellikle XII. ve XIII. yüzyıl Türk hamamlarında sadece tuvalet ve tıraşlığı kapsayan aralık adıyla isimlendirilen bir mekân bulunurdu. Sonraki evrelerde bu mekânın işlevi ılıklığa verilmiştir¹¹⁰.

Anadolu'da erken dönemli XII-XIII yüzyıl hamamlarında soyunmalıkdan ılıklığa geçişte bulunan aralık adı verilen kısım, XVI. yüzyıldan sonra yapılan hamamlarda görülmez. Aralık kısmının kalkmasıyla birlikte soyunmalık kısmına buharın girmesini önlemek için soyunma bölümü kapısı üzerine yaşmaklı bir baca

¹⁰⁸ Önal, "Harran 2017 Yılı Çalışmaları", 639.

¹⁰⁹ Önal, "Harran 2017 Yılı Çalışmaları", 639.

¹¹⁰ Harun Ürer, *İzmir Hamamları*, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları,2002), 4.

yerleştirilmiştir¹¹¹. Isınan hava yükselerek yaşmaktan yukarı çıkmakta ve ılıklığa geri dönmektedir¹¹².

Ilıklık mekânında aydınlatma filgözü olarak adlandırılan yuvarlak formda bombeli camlarla sağlanmıştır. Duvarlarda rastlanılan küçük nişler ise gün ışığının olmadığı ya da yetersiz kaldığı durumlarda içeriği aydınlatmak için şamdan, kandil ve fener koymak için yapıldığı düşünülmektedir¹¹³. Bu mekânlarda aydınlatma ışık dolapları ile de sağlanmaktadır. Kapının iki yanında yer alan dolapların soyunmalık ve ılıklığa bakan kısımları camdan yapılmıştır. Böylece iki mekânın da aydınlatılması sağlanmıştır¹¹⁴.

Kale hamamının ılıklık mekânı, doğu-batı doğrultulu uzanan dikdörtgen bir mimari kuruluşa sahiptir. Yapının tuğladan yapılmış üst örtüsü kimi yerlerden tahrip olmuş, aynalı manastır tonozu olabileceği düşünülmektedir (EK-1). Mekanın aydınlatmasının tonozun açıklığından, fener kısmından yapılması uygun olacaktır. Yapının duvarlarında tuğla ve kabayonu kireç taşları kullanılmıştır. Dikdörtgen hacimli mekânın güneyinde dinlenmek amaçlı, duvar boyunca uzanan kireç taşından yapılmış, kol koyma yeri olan divan (set) bulunmaktadır (EK-1). Soğukluk mekânında olduğu gibi bu mekânda da, içeride suyun birikmemesi için verilmiş bir eğim mevcuttur. Kuzey duvarından alınan seviye, divan önündeki seviyeden 4 cm. daha yüksektir dolayısıyla mekânda oluşmuş bir eğim bulunmaktadır. Yukarıdaki sular divan önündeki küçük kanalla soyunmalığa gitmektedir. Bu mekânda, ılıklıktan sıcaklığa geçerken oluşmuş küçük koridor, sıcaklık içindeki iki eyvan kemerlerinin oturduğu tuğladan yapılmış ayaktan dolayı oluşmuştur. Soyunmalıktan ılıklığa geçişi sağlayan açıklık dikdörtgen formlu iken, ılıklıktan sıcaklığa geçişi sağlayan açıklık ise, sıcaklık eyvanının dip duvarında bulunan tuğla kemer ile yapılmaktadır. Ilıklık mekânı son derece küçük bir mekândır klasik dönem hamamlarında görülen tıraşlık ve tuvalet bulunmamaktadır. Ilıklık mekânın seviyesi sıcaklıktan 3 cm. daha yukarıda bulunmaktadır

¹¹¹ Önge, “Anadolu’da XII-XIII Yüzyıl Hamamları Hakkında”, 408.

¹¹² Taşçıoğlu, *Türk Hamamı*, 73.

¹¹³ Eyice, *Hamam, Tarih ve Mimari*, 407.

¹¹⁴ Taşçıoğlu, *Türk Hamamı*, 74.

1.2.2.3.3. Sıcaklık Mekânı

Hamamlarda ılıklik kısmından yıkanma eyleminin gerçekleştiği yer olan sıcaklık kısmına dar ve ancak bir insan boyunda olan bir açıklıktan ulaşılır. Sıcaklık girişi genelde sıcaklık aksında bulunan eyvanlardan sağlanırken bazı örneklerde halvet hücrelerinden sağlandığı da görülür. Sıcaklık, hamam içerisinde merkezi plan şemasının görüldüğü yerdir. Ilıklık ve soyunmalıkda görülen tonoz üst örtü yerini bu mekânda kubbeye bırakmıştır. Merkezi kubbenin etrafına simetrik olarak dizilmiş halvet hücreleri ve eyvanlardan oluşan bir kurulum görülür¹¹⁵.

Külhana en yakın bölüm olmasından dolayı hamamın en sıcak ve en buharlı yeridir. Su deposundan halvet hücrelerinden bir tanesine açılan buhar penceresi, hamamın daha fazla ısınmasını sağladığı gibi hamamla ilgili olan kişinin sıcak suyu kontrol etmesini de sağlamaktadır¹¹⁶.

Sıcaklık kısmında yıkanma iki ayrı yerde gerçekleşir. Küçük bir kapı yardımı ile ana sıcaklık mekânına açılan alçak tavanlı oldukça sıcak mekânlar olan halvetler, kişiye ya da aileye özel odalar olarak düzenlenmiştir. Kemerli veya tonozlu bir kurulumla inşa edilen eyvanlar ise doğrudan kubbeli, göbek taşının bulunduğu alana açılır¹¹⁷.

Sıcaklıkta, eyvanlarda ve halvet hücrelerinde duvarları çevreleyen 20 cm yüksekliğinde mermer sedirler bulunmaktadır. Kurnalar yükseltilmiş bu sedirlerin üzerinde bulunur. Yıkanmak isteyen kişiler bu kurnaların sağına ve soluna oturarak yıkanabiliyorlardı. Kurnaların üzerinde bulunan musluklardan birinden sıcak diğerinden soğuk su akmaktadır. Mekân içerisinde kirli suyun birikmemesi için sağlanan eğimle su, tuvalete ya da gidere akıtılmaktaydı¹¹⁸.

Kalede bulunan hamamın, asıl yıkanma mekânı olarak iki sıcaklığı bulunmaktadır. Bu sıcaklıklardan batıda bulunanın altıgen bir plan kurulumu vardır. Mekânın mimari olarak tanımlamasını yaparken Semavi Eyice'nin Osmanlı Hamamlarında sıcaklık mekânının şeması ve halvet hücrelerinin konumlarını dikkate

¹¹⁵ Önge, *Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler*, 403.

¹¹⁶ Önge, *Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgi*, 408.

¹¹⁷ Alidost Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü" *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 7/13,(2009):241

¹¹⁸ Cihan Erdem, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Türk Hamamları*, (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,2015), 12.

olarak yaptığı tasniften yararlanarak, bu tipolojiye göre kale hamamının yerini belirlemeye çalışıldı. Semavi Eyice hamam sıcaklıklarını altı gruba ayırmaktadır¹¹⁹.

- a)Haçvari Dört Eyvanlı, Köşe Hücreli Tip
- b)Yıldızvari Sıcaklıklı Tip
- c)Kare Bir Sıcaklık Etrafında Sıralanan Halvet Hücreli Tip
- d)Çok Kubbeli Sıcaklıklı Tip
- e)Ortası Kubbeli, Enine Sıcaklıklı ve Halvet Hücreli Tip
- f) Soğukluk, Sıcaklık ve Halvet Eş Odalar Halinde Olan Tip

Semavi Eyice'nin yaptığı bu gruplamaya göre, batı sıcaklığı yıldızvari sıcaklıklı tipin bir uyarlaması olarak tanımlanmalıdır. Anadolu'daki antik devir kaplıca ve hamamlarından etkilenecek meydana getirildiği düşünülen yıldızvari sıcaklıklı tipte, genel yıkanma yerleri olan tonozlu nişler altılı, yedili veya sekizli çokgen seklinde göbek taşı etrafında sıralanmışlardır¹²⁰ (bk.ek.5). Altıgen bir kuruluşu olduğunu söylediğim sıcaklığın kuzeyde iki, güney tarafında ise iki eyvanı bulunmaktadır. Batısında dilimli yalıklı bir çeşme, doğusunda ise diğer sıcaklığa geçişi sağlayan sivri kemerli açıklık bulunmaktadır (EK-1)¹²¹.

Geçiş unsuru olarak trompların¹²² kullanıldığı kubbe, horasan harcının bağlayıcı malzeme olarak kullanıldığı tuğla ile yapılmıştır. Mekân içerisinde dört eyvan bulunmaktadır. Sivri kemer ile yapılan bu eyvanların dip duvarının eyvan kemerinin içine doğru sokulduğu görülmektedir. Eyvanlarda iki sıra künklerin üst hizasına kadar tuğla, suyun duvarla daha yoğun karşılaştığı kurna hizası üstünde ise, dikdörtgen düzgün kireç taşları kullanılmıştır. Duvarı, sudan ve nemden koruyabilmek amacıyla böyle bir düzenlemeye gidilmiş, tuğla ile örülmüş duvarlarda ise kademelenmiş kireç harcı gözlenmiştir. Üst üste iki sıra halinde yerleştirilmiş

¹¹⁹ Semavi Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme" *Tarih Dergisi*, 11/15, (1960): 109.

¹²⁰ Önge, "Koca Sinan'ın Hamamlarında Görülen Bir Yenilik", 85.

¹²¹ Önal, "Harran2017 Yılı Çalışmaları", 639.

¹²² Kare planlı bir mekanın üzerine oturtulabilmesini sağlayan bir geçiş ögesidir. Karenin köşesine çaprazlamasına örülmüş, bir kemerle ona ardından eklenmiş bir tonozdan oluşur. 8.yy'da İran'da Servistan Sarayı gibi Sasani yapılarında en basit biçimiyle görülmeye başlanmış, en gelişkin örneklerine 12 yy'da Büyük Selçuklu mimarisinde görülmüştür. Sözen v. dğr., *Sanat Sözlüğü*, 240

künklerde kurna hizasında görülen delikler ısınmış sıcak suyun akmasını sağlamak amacı ile açılmış musluk delikleri olmalıdır¹²³.

Altıgen sıcaklığın doğusunda, dikdörtgen hacimli diğer sıcaklığa geçişi sağlayan tuğladan örülmüş, sivri kemerli giriş açıklığı bulunmaktadır. İki sıcaklık mekânı arasında geçişi sağlayan bu kemer, sonraki yerleşimciler tarafından geniş bulunup, sıcak havanın mekân içerisinde daha fazla kalmasını sağlamak için tuğla perde duvarlarla daraltılmış görünmektedir (EK-1). Mekânın batısında ise kemer gözüne yerleştirilmiş yekpare dikdörtgen kireç taşının oyulması ile dilimli süslemeye sahip yalıklı çeşme bulunmaktadır. Çeşmenin ayna taşı yoktur, hemen hemen aynı hizada bulunan muslukları kireç harcı ile sıvanmış duvara yerleştirilmiştir. Günümüze tahrip olmuş bir şekilde ulaşan çeşmenin içinde biriken suyu tahliye edebilmek için altta gider deliği mevcuttur (EK-1). Daha önce tanımlanan tuvaletli, çeşmeli mekândan farklı olarak, bu çeşmenin su haznesi bulunmamaktadır. Hamamın kullanıldığı zamanlarda soğuk su ihtiyacı için bu çeşmenin kullanıldığı düşünülmektedir. Tek cepheli, bir yapının duvarına inşa edilmiş olan çeşmenin kendine ait bir kemeri bulunmayıp, sıcaklık mimarisine dâhil olan kemer gözü içine yerleştirilmiştir. Tas koyma yeri, dinlenme yeri ve saçağı da yoktur.

Sıcaklığa giriş, kuzeybatıda bulunan eyvandan yapılmaktadır. Kireç taşından yapılmış olan zemin ılık zemininden aşağıda olup, ılık ve soyunmalıkta olduğu gibi bu mekânda da suyun birikmesini önleyebilmek için bir eğim bulunmaktadır. Kireç taşı zemin altında cehennemlik adı verilen, külhandan gelen sıcak dumanın mekânın zemininin altına dolaşmasını sağlayabilmek için tuğladan örülmüş yaklaşık 50 cm uzunluğunda ayaklar yapılmıştır. Mekânı ısıtmak amacıyla külhandan gelen bu sıcak duman, duvarlar içine dikey yerleştirilmiş, su künklerinden daha genişçe tüteklik adı verilen bacalar yardımı ile duvarları da ısıttıktan sonra kubbe hizasından mekânı terk eder¹²⁴ (EK-1). Mekânın üzeri tromp geçişli, tuğla kubbe ile örtülmüştür. Ancak kubbe günümüze ulaşmamıştır¹²⁵.

İki sıcaklıklı olduğundan söz edilen hamamın doğu sıcaklığı, dikdörtgen formu, batı sıcaklığına göre daha küçük tuğla kubbe ile örtülmüş bir mekândır.

¹²³ Önal, "Harran 2017 Yılı Çalışmaları", 639.

¹²⁴ Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü", 252

¹²⁵ Önal, "Harran 2017 Yılı Çalışmaları", 639.

Kuzey-güney doğrultulu uzanan bir alanın üzerini mimari anlamda kubbe ile örte bilmek için mekânı kareye dönüştürmek gerekir¹²⁶. Bu doğrultuda mekânda kuzeyden ve güneyden atılan tuğla iki sivri kemer yardımıyla ortada kare bir alan oluşturulmuş ve bu bölüm tuğla kubbe ile örtülmüştür. Mekânın dört tarafında bulunan kemerler baldaken bir kuruluş oluşturmuşlar, kubbenin ağırlığını da kemerler aracılığı ile tuğla duvarlara vermişlerdir. Bu sistem, ana kubbenin, birbirine askı kemerleriyle bağlanan ayakların oluşturduğu strüktüre oturtulmasıyla meydana gelmiştir, mekân baldaken strüktürün etrafında gelişmiştir¹²⁷. Kubbe, pendantif geçişlere sahiptir (EK-1). Hem dikdörtgen sıcaklıkta hem de yıldızvari planlı sıcaklıkta üst örtünün tahrip olmasından dolayı aydınlatma ile ilgili bilgi sahibi değiliz. Mekânın duvarlarında taş ve tuğla malzemenin birlikte kullanıldığı görülür. Kuzey-güney doğrultulu uzanan dikdörtgen hacimli mekânın doğu kenarında su deposunu kontrol etmek amacı ile açılmış olan buhar penceresi bulunmaktadır. Hem depodaki suyu kontrol etmek hem de suyun buharından ve neminden faydalanmak için açılmış bu pencere künklerin üzerinde yer alır. Bu mekânda su deposunu buhar penceresinden kontrol edebileceğimiz gibi kuzeydoğu köşesinde yukarıda bırakılan bir açıklık vasıtası ile de, eğilerek su deposunda suyun kontrolü yapılmıştır¹²⁸.

Diğer sıcaklıkta olduğu gibi suyun yoğun temas ettiği yerlerde düzgün kireç taşları duvar yüzeyine kaplama gibi kullanılmıştır. Çift sıra paralel uzanan künklerin, kurnalara (mekânda biri bazalt taştan diğeri kireç taşından iki kurna mevcuttur) denk geldiği noktalarda bırakılan delikler suyun kontrolünü sağlamak için açılmış musluk delikleri olmalıdır. Hamamlarda hem sıcak suyun dağıtımını hem de teknik bir özellik olarak kurnalara sadece sıcak su deposunun suyu akıtılır. Soğuk su ise gerektiğinde ayrı bir musluktan akıtılmıştır¹²⁹.

Mekânın kireç taşından zemini tahrip olmuş, yer yer çökmüştür. Bu çöken yerlerden zemin altındaki cehennemliğe ait tuğla payeleri görmek mümkündür¹³⁰.

¹²⁶Ürer, *İzmir Hamamları*, 51.

¹²⁷Ömer İskender Tuluk, "Osmanlı Camilerinde Mekan Kurgusu Açısından Kare Tabanlı Baldaken Varyasyonları", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 21/2, (2006), 275.

¹²⁸Önal, "Harran 2017 Yılı Çalışmaları", 640.

¹²⁹Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü", 253.

¹³⁰Önal, "Harran 2017 Yılı Çalışmaları", 640.

1.2.2.3.4. Su Deposu ve Külhan

Hamamların ısıtma düzeneğinde ateşlik, cehennemlik, sıcak su haznesi, tüteklik ve bakır kazan bulunmaktadır. Külhan, sıcaklık mekânının bir tarafına yerleştirilen sıcak su deposunun altında bulunmaktadır¹³¹. Türk hamamlarında sıcaklık hacminin duvarının bitişiğinde yer alan sıcak su deposunun gerisinde bulunan, boyutları her hamamda farklılık gösteren, hamamın ısıtılmasını sağlayan ateşin yakıldığı, yakıtın depolandığı ve atıkların biriktirildiği yerdir. Girişi hamamın arka tarafındadır. Külhanlar seviye olarak hamam zemin seviyesinden aşağıda bulunurlar¹³². Ölçüleri hamamlara göre farklılık göstermekle birlikte fırına benzer şekilde yapılmış ve üzerine bakır bir kazan oturtulmuştur. Alt tarafı dış bükey bir şekilde yapılmış olan bakır kazan sıcak su deposunun ısınmasını kolaylaştırır. Külhana açılan ocak ağız önünde duvarlarında kemerli yaşmağı bulunan bacalar yer almaktadır. Bu bacalar ocağa yakıt atılırken, ocakçıya ateşin zarar vermemesi için yapılmıştır. Bacaların çekişini güçlendirmek için kubbe hizasına kadar yükseltilmiştir¹³³ (bk. ek.6).

Külhan tesisatında yer alan ateşlik, ateşin yakıldığı ocak şeklinde dışarıya açılan bir bölümdür. Ocağın üzerinde bulunan bakır kazanın altında yanan ateş, sıcak su deposundaki suyu ısıtmaktadır. Hamamlarda özellikle sıcaklık mekanının tabanı, tuğla malzeme ile inşa edilen bodur, küçük payeler üzerine yerleştirilmiş mermer ya da kireç taşı plakalardan meydana gelmektedir. Yakılan ateşin sıcak dumanı bu bodur destekler arasından geçerek, hamamın tabandan ısınmasını sağlar. Duman duvarlar içine gizlenmiş, tüteklik adı verilen toprak borulardan geçerek, kubbe eteğine yerleştirilen ve yine tüteklik şeklinde tanımlanan bacalardan dışarı çıkmaktadır¹³⁴.

Dikdörtgen sıcaklıkla aynı doğrultuda bulunan su deposu, uzunluk olarak sıcaklıkla birbirine yakınken, sıcaklığa göre daha dardır. Tuğla malzeme ile inşa edilmiş sivri kemerli tonoz ile örtülmüştür. Sıcak suyun kaynatıldığı bakır kazanın oturduğu yerin dışındaki zeminde tuğla üzeri horasan harcı görülür. Suyun sızmasını önlemek amacı ile harcın çok kalınca kullanıldığı görülmüştür. Duvarlarda ise kireç

¹³¹ Ürer, *İzmir Hamamları*, 5.

¹³² Önge, "Anadolu'da XII. ve XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler", 216.

¹³³ Önge, "Anadolu'da XII ve XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında", 217.

¹³⁴ Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü", 252.

harcı kullanılmıştır (EK-1). Su deposunun batı duvarında mekânlara sıcak suyun dağıtılmasını sağlamak için künk ağızları bırakılmıştır, bir maksem gibi suyun taksimi yapılmıştır. Hamamın ihtiyacı olan suyun, kalenin yakınında kurulduğu Cullab Deresi'nden¹³⁵ sağlandığı, kale üzerinde görülen ve hemen su deposunun üzerinde de mevcut olan, son kazılar ile ortaya çıkarılan su kanalları aracılığıyla hamamın su ihtiyacının karşılandığı düşünülmektedir.

Hamamlar için gerekli olan temiz su; pınar, göl, çay gibi doğal su kaynaklarından veya kuyu, sarnıç gibi suyun biriktirildiği yerlerden temin edilmiştir. Bazı hamamlarda ise suyun kar ve yağmur sularından elde edildiği görülür¹³⁶. Hamamlara getirilmiş olan su, su deposunun duvar örgüsü içine yerleştirilmiş olan maslak veya maskem adı verilen bir dağıtım düzeneğinden geçerek içerideki su ihtiyacı olan mekânlara gönderilir. Maslağa gelen su, sandığın dibindeki deliklerden biri ile su deposuna, diğer bir delikten de soyunmalığıdaki şadırvan ve ılıkılıkteki tuvaletlere ve tıraşlığa gönderilir¹³⁷.

Hamamın külhan iç hacminin hem su deposundan hem de hamam mekânlarından daha derin, yüksekliğinin daha fazla olduğu görülmüştür. Sivri kemerli tuğla ile örülmüş tonoz örtülü mekânın, batı duvarı dışındaki duvarları kireç taşından yapılmıştır. Mekân içerisinde duvarların üst seviyesinde, tonoz kemerinin başlangıç seviyesinde görülen kare formlu delikler tonoz üst örtüyü yaparken kurulan iskelenin oturması için yapılan uygulamalardır. Tuğla ile örülmüş olan batı duvarında kademeli bir çökertme içine yerleştirilmiş önünde bir seki ile dışarıya açık şekilde düzenlenmiş tuğla ateşlik bulunmaktadır (EK-1). Külhan zemin seviyesinden yukarıda inşa edilen ateşlik (ateşliğin hemen üzerinde bakır kazan bulunur ancak bu kazan günümüze ulaşmamıştır) gerisinde dumanın çıkmasını sağlamak amacıyla bırakılmış baca yeri bulunur. Ateşlikte yanan odunlara ait küller mekânın güneyinde kireç taşı ile ayrılmış (bahsedilen bu taşın bir bölümü günümüze ulaşabilmiştir) alanda biriktiriliyor olmalıdır. Kazılar esnasında yoğun bir şekilde çıkan kül ve bu

¹³⁵ 1285 tarihinde Harran'a vergilerin teftişi için gönderilen İzzeddin b. Şeddad, Deysan ve Cullab nehirleri arasında kurulmuş olan şehirdeki imalathanelere Cullab nehrinden su geldiğini söylemiştir. Bu nehrin Düb adlı bir köyden çıktığını Harran'ı suladığını, şehrin bazı evlerini, camisini ve çeşmelerinin su ihtiyacını karşıladığını belirtmiştir. Şeşen, *Harran Tarihi*, 26.

¹³⁶ Yılmaz Önge, "Eski Türk Hamamlarında Su Tesisatı ile İlgili Bazı Detaylar", I.Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Kongresi,(İTÜ, 14-18 Eylül 1981), 215.

¹³⁷ Önge, "Eski Türk Hamamlarında Su Tesisatı", 216.

alanın hemen üstünde bırakılan fener açıklığı (tonozun üzerinde, güney kenarın hemen önünde bırakılan bu açıklık içeride biriken külün tahliye edilebilmesini sağlamak aynı zamanda aydınlatma amacı için açılmış olmalıdır) külün tahliye edildiği düşüncesini destekler niteliktedir. Bu mekânın girişi hamamdan bağımsız, kale içerisinden yapıldığı kazılar neticesinde anlaşılmıştır (EK-1).

1.2.2.3.5. Hamam Ait Mekânlarda Aydınlatma

Hamamlar sosyal yaşamdaki işlevlerinden dolayı mahremiyet duygusunun ön planda tutulduğu, bu gerekliliği yerine getirirken de ısı kaybının en az olması gereken mimari yapılardır. Bu özelliklerden dolayı üst örtü üzerinde yer alan ışıklıklar yardımıyla mekânlar aydınlatılmaktadır Hamamlar gece ve gündüz farklı kaynaklardan yararlanarak aydınlatılır. Gündüzleri gün ışığından yararlanılırken, geceleri ise farklı bir ışık kaynağına ihtiyaç duyulur¹³⁸.

Hamamların gündüzleri güneş ışığından faydalanılabilmesi gün ışığının içeri sızmasını sağlayabilmek için kubbede filgözleri, ışık gözleri ve hamam beden duvarlarında pencere açıklıklarına yer verilmiştir. Ancak bu pencere uygulaması sadece soğukluk kısmında, duvarların üst seviyelerinde içerinin görülmemesi esas alınarak yapılmıştır¹³⁹. Soyunmalık kısmı kâgir kubbe ile örtülü hamamlarda kubbe merkezine yerleştirilen bir aydınlık feneri yer alır. Aydınlık fenerlerinin ahşap veya kâgir olarak yapıldığı görülmektedir. Soyunmalık kısmı tonoz örtü olanlarda aydınlık feneri bulunmaz, tonoz üzerine açılmış birkaç ışık gözü, fil gözü mekânın yan cephe duvarlarında mazgal pencereler görülür. Ahşap malzeme ile örtülü olanlarda ise ahşaptan yapılmış aydınlık fenerleri yer alır¹⁴⁰.

Ilıklık ve sıcaklıkta aydınlatma, kubbe ve tonoz üzerine yerleştirilmiş filgözü ve ışık gözleriyle sağlanmıştır. Camların yerleştirildiği yuvalar her zaman dairevi formda olmayabilir yıldız ve değişik geometrik şekillerde gözlenmiştir¹⁴¹.

Hamamlarda duvarlarda görülen küçük nişlerin, gün ışığının yetersiz olduğu ya da akşam saatlerinde mekânları aydınlatmak için şamdan, kandil, mum koymak için yapıldığı bilinmektedir¹⁴².

¹³⁸Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü", 253.

¹³⁹ Yücel Dağlı vd., *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 443.

¹⁴⁰ Yılmaz Önge, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma", *Vakıflar Dergisi*, XII, (1978):121.

¹⁴¹ Ülgen, "Hamam", 5:176.

Kalede bulunan hamamın soyunmalık biriminin üzerinin kâgir¹⁴³ tuğla tonoz ile örtüldüğü ancak günümüze ulaşamadığı görülmektedir. Sıcaklık mekânlarının üzerini örten iki tuğla kubbede günümüze ulaşamamıştır. Bu mimari birimlerden sadece ılıklığin üzerini örten tuğladan yapılmış tonoz günümüze gelebilmiştir. Dar ve küçük olan bu mekânın tonoz üst örtüsünde yer alan fener açıklığından (mekânın üzerinin aynalı manastır tonozu ile örtüldüğü düşünülmektedir. Açıklığın olduğu noktada üst örtü tahrip olmuştur) mekânın aydınlatıldığı düşünülmektedir. Bu mekânda kuzey duvarında bulunan küçük nişinde kandil koyma yeri olabileceği düşünülmektedir.

1.2.3.Doğu Cephe

Güneydoğu-kuzeydoğu kuleleri arasında yer alan bu cephenin mimari tanımlamaya en uygun olan katı ikinci katıdır. Mekânlardaki toprak yoğunluğundan dolayı birinci katına girilemiyor, üçüncü katı ise yoğun bir tahribat geçirip yıkılmış, sonraki yerleşimciler tarafından küçük kare mekânlar yapılmıştır. Bu küçük mekânların kimi yerde temel hizasında, kimi yerde ise 50 cm'lik duvarları ve mekânlara su getiren kanalları günümüze ulaşabilmiş. Kale içerisinde günümüze ulaşabilmiş, çok tahrip olmamış kulelerden biride güneydoğu kulesidir. Üç katlı olarak inşa edilen kulenin mazgal pencereli ve tonoz üst örtülü olarak inşa edildiği görülmüştür.

Şekil 3: Harran İçkale Doğu Cephesi

Kaynak: https://archnet.org/media_contents/34864 Erşim Tarihi: 03.06.2019

¹⁴² Önge, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler”, 415.

¹⁴³Kâgir: tuğla, taş ve kerpiçten malzeme ile yapılmış her tür yapıya verilen genel addır. Turani, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, 64.

Kuzey-güney yönlü inşa edilmiş olan ikinci katta kireç taşından yapılmış masif payeler tarafından taşınan yuvarlak kemerli tonoz üst örtü görülmektedir (EK-1). Diğer cephelerde de sözü edilen (batı cephesi hariç) iki sıra sahin uygulaması bu cephede de görülür. Ön sahında mazgal pencerelerin, ikinci sahında ise eyvanların yer aldığı görülmüştür. Bazalt taşın, kireç taşın üzerinde kaplama gibi kullanıldığı, doğu girişinin kapı aksında iki sahinli doğu cephesi üç sahına çıkmaktadır. İki sahin olarak başlayıp, üçe çıkıp tekrar iki sahin olduğu görülür. Böyle mimari bir tercihin yaşamsal ihtiyaçlardan kaynaklandığını düşünülmektedir.

Bir savaş halinde, uzun süreler düşman orduları tarafından kuşatma altında kalan bu yapılarda bölge halkının ve askerlerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek her nevi düzeneğin bulunması gerekir. Kale sakinlerinin ovaya ve dağlara serpiştirilmiş köy, mezra ve çiftliklerle iletişim halinde oldukları tahmin ediliyor çünkü zor savaş ve kuşatma zamanlarında ihtiyaç olacak tahıl, koyun, sığırı sağlayan bu köyler olmalıdır; bunu karşılığında kalede bu insanlara tehlike durumunda koruma sağlamaktaydı. Ürünlerde herhalde nehirden aşağıya bırakılıyor veya nehir yoluyla aşağıya bırakılıyor nehir yoluyla taşınıyordu¹⁴⁴. Yemek, içmek, temizlik (hamamlar ve tuvalet mekânları), askeri ihtiyaçlar ile demirci, canlı hayvan, bu hayvanların kalabileceği mekânlar, bu hayvanlarla ilgilenen insanlar, hayvanların yiyecekleri, tutsakların kalması için zindanlar, maksemeler, çeşmeler, su kanalları, kuyular bu büyük müstahkem yapılar içinde yer almıştır. İki sahinin kapı aksında üçe çıkarılmasının, kaleye gelen hayvanların ve ağır yüklerin kolaylıkla üçüncü kata çıkarılması hedeflenmiş olmalıdır. Daha öncede söz edildiği gibi katlar arasında geçişler kuleler aracılığıyla yapılmaktadır. Ancak kulelerde bulunan merdivenler son derece dar ve dik inşa edilmiştir. Hayvanların kolaylıkla kullanabileceği merdivenler değıllerdir. Bu problemi aşmak için, ikinci kattan üçüncü kata çıkarken bir rampa uygulaması görülür. Özgün giriş yolu günümüze ulaşmış olan tek içkale Halep İçkalesi'nde de buna benzer bir uygulama görülür. Kalenin giriş yolu savunmanın gerektirdiği kıvrım ve dönemeçlerin at, eşek veya katırların giriş-çıkış ihtiyaçları

¹⁴⁴ Özyar, “ Demir Çağı İçkalesi Azativataya ”, 135.

tarafından biçimlendiği görülür. Geniş, az eğimli, basamaklı ya da rampa şeklinde yol, insanlardan ziyade binek hayvanları için yapılmıştır¹⁴⁵.

Bu cephe üzerinde bulunan at nalı kemerli giriş açıklığı, hamamda tezyinat kısmında tanımlanacaktır.

1.2.4. Kuzey Cephe

Kuzeydoğu-kuzeybatı kuleleri arasında yer alan bu cephe günümüze ne yazık ki son derece tahrip olarak ulaşabilmiştir. Birinci kattaki mevcut izlerden bu cephede de iki sıra tonoz örtülü sahin uygulaması görülmektedir. Kuzeydoğu kulesi kısmen iyi durumda iken kuzeybatı kulesi bir hayli kötü durumdadır.

Şekil 4: Harran İçkale Kuzey Cephesi

Kaynak: https://archnet.org/media_contents/34863 Erişim Tarihi: 04.06.2019.

1.2.5. Kalede Tezyinat

Şimdiye kadar kale içinde tanımlanan mimari mekânlarda süsleme (tezyinat) ile karşılaşılan hacimlerden biri, hamam içerisinde bulunan yıldızvari sıcaklıklı mekânın kubbeye geçiş unsuru olan tromplardaki süslemelerdir.

Erken İslami dönem, Selçuklu ve Osmanlı'da malakâri teknikle yapılan süsleme, alçının kalemişi boya ile birlikte kullanılmasıyla yapılmıştır. Malakâri tekniği, duvar yüzeyine uygulanacak olan sıva tabakası üzerine, süsleme için

¹⁴⁵ Scott Redford, "Türkiye'de Şehirler ve İçkaleler, Demir Çağından Selçuklulara", Memâlik ve Memâlik: Anadolu Selçuklu İçkalelerinin Süsleme ve Kitabe Programları, haz. Scott Redford, Nina Ergin (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları,2016), 378.

hazırlanmış olan yere çivilerin tutturulması, bu çiviler üzerine harç hamurunun tabakalar halinde uygulanması ve uygulanmış olan harç hamuru donmadan mala veya bir alet yardımı ile istenilen şeklin verilmesidir. Yani süslemede kullanılan maladan dolayı bu ad verilmiştir. Şekillendirilen bu bölüm kalemişi boya ile renklendirilir¹⁴⁶. Yapıldığı yerde bir hareketlilik oluşturmak amacıyla yapılmış, kimi yerlerde kalemişi boya kullanılmadan da yapıldığı görülmüştür. Hamam sıcaklığında ki tromplarda hareketlilik oluşturmak amacıyla yapılmıştır ancak kalemişi boya ile boyanmamıştır (EK-1)¹⁴⁷.

Kale içerisinde süsleme örneklerine rastladığımız yerlerden biride doğu cephesinde, ikinci katta bulunan kapı açıklığının her iki yanına yerleştirilmiş plastik, stilize köpek kabartmalarıdır. Rice'ın 1951 yılında yaptığı kazılarda doğuya bakan cephenin ortalarında bazalt taştan yapılmış, at nalı kemerli bir kapı ortaya çıkarılmıştır¹⁴⁸. Kemer ayaklarının alt tarafında, her iki tarafta başlarını arkaya çevirmiş, tasmalı köpek rölyefi görülür (Şekil 40). Rice, kapı eşiği üzerinde Nümeyriler'in üçüncü hükümdarı Meni'nin adına yazılmış kitabe parçaları bulmuştur. Kitabeye ait parçalardan on biri kapı önündeki yığıntı toprağın kaldırılması ile bulunmuş, on ikinci parça ise bir evde bulunmuştur. Bu kitabe parçalarından ve kapı açıklığının bulunduğu yerden toplanan seramik örneklerinden kalenin bu kısmının X. asırda yapıldığı yargısına varmıştır¹⁴⁹.

Büyük kültürlerle ev sahipliği yapmış olan Orta Asya'nın geniş faunası, M.Ö. VII. yüzyıldan sonra "hayvan üslubu" denilen yeni bir süsleme çeşitliliği ile dikkat çeker. Kıtanın batısında İskit, orta ve doğu kesimlerinde ise Hun Sanatı'nda, kendi geleneksel inanç ve yaşam şekilleriyle harmanlanan hayvan üslubu, Asya'nın farklı coğrafyalarında kendine uygulama alanı bulmuştur. Özellikle Hun Sanatı'nda "*ünik bir stilizasyonla*" karşımıza çıkar. Bu üslup geniş bir hayvanlar alemi ile bunların

¹⁴⁶ Suat Alp, *Ahşap ve Alçı Süslemeciliğinde Çelebi Mehmet Dönemi Süsleme Repertuarı*, (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995), 35.

¹⁴⁷ Önal, "Harran 2017 Yılı Çalışmaları", 639.

¹⁴⁸ Kürkçüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri*, 22.

¹⁴⁹ D.S.Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Topography and Monuments, I", *Anatolian Studies*, (1952), erişim: 01.02.2011, <http://www.jstor.org/stable/3642366>

çeşitli malzeme ve farklı inançlarla çevrenip, değişik bir anlam örüntüsüyle yansımadır¹⁵⁰.

Bu üslubu Eski ve Orta Çağ boyunca Britanya adalarından Mezopotamya'ya kadar uzanan bir kuşak üzerinde görmek mümkün olmuştur. M.Ö. ikinci bin yıl süresince, orta tunç çağında Kaneş ve Hitit Hattuşa'sında tahkim edilmiş şehirlerdeki seçme yapı ve yüzeylerin çarpıcı ikonoğrafik tasvirlerle bezenmeye başladığı görülür. Kapılarda bulunan aslan formundaki heykeller, iyiliksever melez varlıklar ve koruyucu tanrılar ile Alaca Höyük'teki Sfenksli Kapı'nın iki yanındaki kabartmalar Anadolu'daki en eski tasvir örneklerini içerir¹⁵¹. Güneydoğu Asya, Çin ve İskandinav ülkelerinde de önemli örnekler vererek coğrafi bir zincir oluşturmuştur. M.Ö 8. ve 7. yüzyıldan sonra kavimler göçü, ticaret ve bazı faktörlerin etkisiyle çevre ülkelere de yayılmıştır¹⁵².

Hayvan üslubu ilk olarak Karasuk, Tagar ve Mayemir kültürlerinde başlayıp, Güney Rusya, Pazırık, Ordos, Luristan bölgelerinde genişler ve buralardan Hunlarla Orta Asya'ya, İskitlerle Pontik bozkırlarına, Avarlarla Macaristan'a kadar yayılır. İslamiyet'in Türklerce kabulü ile Gaznelilerle Asya'nın güneybatısına, Abbasîlerle Samarra, Büyük Selçuklularla İran, Irak ve Anadolu gibi merkezlere girerek, X-XIV. yüzyıllar arasında bütün Türk-İslam coğrafyasına etkili olur¹⁵³.

Tarihi çağlardan önce bir oluşum süreci yaşayan üslup, M.Ö 7. yüzyıla doğru kendi klasik formuna ulaşmış, ana temasını, birbiriyle boğuşmakta olan iki hayvan veya hayvansı görüntü veren iki fantastik öge oluşturmuştur¹⁵⁴. İçeriğini koruyucu, tılsımlı ve süsleyici semboller olarak özetleyebileceğimiz "hayvan üslubu" hayvanlara karşı duyulan ilginin inançlara uygun biçimde tasvir edilmesidir. Birbirine girmiş gruplar, kaçma-kovalama, saldırı, tek ya da grup hayvanlar süslemenin merkezini oluştururlar¹⁵⁵. Sarayla ilgili av, dans, polo, çalgı sahneleri,

¹⁵⁰ Kenan Bilici, "Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu, Erken Devir Örnekleri Üzerine Bir Deneme" *Sanat Tarihi Dergisi*, 23/2, (1983): 20.

¹⁵¹ Özyar, "Demir Çağı İç Kalesi", 133.

¹⁵² Selçuk Mülayım, "Kuzeyde Geyik Kültü ve Hayvan Üslubu'nun Doğuşu" *Sanat Tarihi Dergisi*, VII, (1994): 163.

¹⁵³ Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara: T.İ.K Yay, 1962) VII:4. Gönül Öney, "Anadolu Selçuklularında Heykel, Figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar" *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3/5 (1970): 187.

¹⁵⁴ Mülayım, "Kuzeyde Geyik Kültü", 165.

¹⁵⁵ Kenan Bilici, "Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu", 21.

içki alemleri, tahtta oturan hükümdar veya saray ileri gelenleri, ayakta dizili muhafızlar, hizmetkarlar, gezegen-burç tasvirleri, sembolik, tılsımlı, olağanüstü güçleri olduğu kabul edilen sfenks, siren, çift başlı kartal, ejder, tavus kuşu, aslan, kartal, geyik gibi figürler İslam inancının yarattığı ikonografik programla ahşap, metal, seramik, fildişi, taş gibi süsleme alanlarında ana süs unsuru olmuşlardır¹⁵⁶.

8. yüzyıldan başlayarak Bizans ve Sasani sanatı etkisi altında kalmış olan, Emevi saraylarını süsleyen çeşitli heykel, insan ve hayvan figürlü kabartma ile İslam Sanatında gelişerek, ikonografik programın öncülü olmuştur. Zengin figürler 9.yüzyıldan sonra Abbasilerle başlayarak Türk ve Orta Asya stili de diyebileceğimiz yeni bir üslubun etkileri görülmeye başlar. Abbasilerin 9.yüzyılda Orta Asya'dan getirttikleri Türk askerleri için Bağdat'ın kuzeyinde kurdukları Samarra şehri, bu yeni stilin öncüsü olmuştur¹⁵⁷.

Hayvan üslubunun bütün bölge ve devirlerde ufak değişimlerle devam eden ana özellikleri, aşırı stilizasyon, uzuvları geometrikleştirme, spiraller ve volütlerle süsleme, gövdede süsleyici beneklere yer verme, S şeklinde kıvrımlar, uzuvları deforme etme gibi özellikleri gözlenir. Figürlerin gerçeklikten uzaklaşarak dekoratif bir özellik kazandıkları görülür. Çok kereler bir hayvanın ikinci bir hayvanla veya başka bir hayvana ait parçalarla birleştiği görülür. Hayvan ve insan figürlerinin bitkisel kıvrımlarla yoğrulmuş arabesk ve figürel anlatımının başlangıcını Orta Asya'da aramak doğru olacaktır. İslam dünyasında, bol olarak el sanatlarında figür tasvirleri yer alırken, Anadolu'da sivil ve dini mimariye aktarılmış örnekleri görülür¹⁵⁸.

Harran İç Kalesi'nin doğu cephesinde giriş açıklığının sağına ve soluna simetrik olarak yerleştirilmiş köpek kabartmaları yer alır. Ayna simetrisi ile bazalt¹⁵⁹ taş üzerine yapılmış olan köpek kabartmaları, boyunlarında zincire bağlandığı tasması arka ayaklarını altlarında toplamış, ön ayaklarını uzatmış yan taraftan

¹⁵⁶ Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1978), 31.

¹⁵⁷ Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme*, .31.

¹⁵⁸ Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme*, 32.

¹⁵⁹ Volkanik kökenli magmatik bir kayaç olan bazaltın mimari bağlamda kullanımı, ağırlıklı olarak Güneydoğu Anadolu'da dâhil olmak üzere Kuzey Suriye bölgesinde görülür. Sağlam, dayanıklı bir taş olduğundan, yapıların hava şartlarına ve rutubete maruz kalan dış kısımlarında kullanılması tercih edilmiştir. Özyar, "Demir Çağı İçkalesi", 143.

vücutları sabit iken başlarını çevirerek duruşlarına hareket kattıkları görülmüştür. Formdaki hareket başlarının duruşuyla kazanılmıştır. Köpeklerin eğri kesim tekniği ile kabartmalı yüzeylerin kenarlarındaki hatların yuvarlatılması ile derine doğru inerek figürün ortaya çıkarıldığı görülmüştür. Orta Asya hayvan üslubundan gelen eğri kesim tekniğinin, Hun ve İskit sanatında çeşitli malzemeler üzerine işlenirken, Anadolu'da taşta uygulandığı görülür¹⁶⁰. Sıkıca bükülmüş ve bacakları arasına kuyruklarını sıkıştırmış yarı hareketli, yarı statik hayvan figürlerinde, hareket edeceklermişçesine bir anlatım sağlanmıştır¹⁶¹.

Plastik süslemelerin yapıldığı kapıya baktığımız zaman kapı genelinde, kireç taşının ana malzeme olarak kullanıldığı, bazalt taş malzemenin kapıya bitleştirildiği görülmektedir. Dikdörtgen formulu bazalt taş plakalar üzerine yapılan köpek rölyeflerinde de kireç taşı kapıya bitleştirildiği görülür. Bu kabartmaların üzerinde diş şekli ve sepet (saç) örgüsü şekli verilerek yapılmış süsleme şeritleri bulunmaktadır (EK-1). Kapı ile ilgili dikkat çekici özelliklerden biriside, bazalt taştan başlayan cepheyi hareketlendirmek amacıyla yapılmış olan diş şeklindeki süslemelerin kapının arkasında, kireç taşından yapılmış kısımda da devam ettirilmesidir. Bu durum bize kapıda figürlü kabartmaları yapanlarla kireç taşından kapıyı yapanların aynı insanlar ve aynı dönem olduğunu düşündürmektedir.

Rice'in yaptığı kazılar sırasında köpekli kapının hemen önünde, bazalt taşta oyulmuş iki kuşun parçaları da bulunmuştur. At nalı formulu kapının kemerinden düşmüş olacağını düşünülmüştür. Yırtıcı kuşlar olarak tanımlanan kuşların kapıya bağlandıkları noktada düzlendikleri, ön taraflarından hacimlendirildikleri görülmüştür. Kanat uzunluğu yaklaşık olarak 30 cm. yüksekliğinde tahmini 40 cm. olduğu belirtilmiştir. Selçuklu ve Artuklular döneminde mimari dekor olarak kuş heykel ve kabartmalarının kullanıldığı bilinmektedir¹⁶².

Kale içinde görülen bir diğer süslemede hamamın doğusunda yine bazalt taş üzerine yapılan aslan şeklinde figürlü kabartmalardır. İlk olarak 1911 yılında T.E. Lawrence ve sonrasında 1950 yılında Lloyd ve Brice tarafından fark edilmiştir. Ana

¹⁶⁰ Bilici, "Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu", 25.

¹⁶¹ D.S.Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Topography and Monument,I, *Anatolian Studies*, (1952), erişim: 01/02/2011), <http://www.jstor.org/stable/364366>

¹⁶² D.S.Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Topography and Monument,I, *Anatolian Studies*, (1952), erişim: 01/02/2011), <http://www.jstor.org/stable/364366>

malzemesi kireç taşı olan kale duvarına bitleştirilmiş bazalt taş malzemeli ikinci duvar üzerinde, cepheden taşıntı yapar şekilde, rölyef niteliğinde ayrı noktalarda yapılmış aslan şekilli, figürlü kabartmalar yer alır (EK-1). İslam mimarisinde görmeye alışık olduğumuz canlı formların bitkisel ve geometrik süslemeler içine gizlenmesine burada rastlamıyoruz¹⁶³

Figürlü kabartmalarda en yaygın görülen örneklerdir aslanlar. Heykel gibi tek figür şeklinde yapılan örnekler bulunduğu görüldüğü gibi, çift ve simetrik olarak ya da hayvan mücadele sahnesi olarak görülür. Aslan heykellerini kervansaray, saray, kale gibi sivil yapılarla, cami gibi dini mimari yapılarda da görmek mümkündür. Yapılan aslan kabartmalarının oldukça stilize ve kaba formlarda yapıldığı, mimariye sıkı sıkıya bağlı olduğu ancak anıtsal bir nitelik taşımadıkları da görülür¹⁶⁴. Anadolu'da görülen örneklerde özellikle Selçuklu kaynaklı figürlü kabartmalarda kaba işçilik, hareketsiz masif kütle, gövdenin başa göre küçük yapılışı ve arka ayaklar üzerinde oturuş belirgin olarak Selçuklu özelliğidir. Selçuklu dekorasyonunun en güçlü kaynaklarından birini teşkil eden, kaba görünüşün mevcut olduğu yüzlerde, iri badem gözler, kaş hattı ile birleşen yassı büyük bir burun, iri ve açık bir ağız, şişman yanaklarla daha çok bir aslan karikatürüne benzerler. Dişler, adaleler ve yele gibi aslana ait detaylar bu figürler üzerinde yer almaz¹⁶⁵.

Yukarıda belirtilen stilizasyona uyan, sadece başın hacimlendirildiği örneklerde bulunmaktadır. Aslanlı konsollar, çörtlenlerde (su olukları) Selçuklu sanatında sıkça kullanılmıştır¹⁶⁶. Çörtlen ve konsollarda kullanılan aslan figürleri boyundan yapıya bağlanmışlardır, aslana ait unsurlar olan yele ve dişler bu örneklerde görülmez. Avrasya hayvan üslubunun eğri kesim tekniğinin uygulandığı da görülür¹⁶⁷.

¹⁶³ D.S.Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Topography and Monument,I, *Anatolian Studies*, (1952), erişim: 01/02/2011), <http://www.jstor.org/stable/364366>

¹⁶⁴ Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme*, 37.

¹⁶⁵ Mülâyım, "Kuzeyde Geyik Kültü", 164.

¹⁶⁶ Selçuklu Sanatında görülen bu örnekler, Diyarbakır Ulu Cami avlusu (1156-1178), Alanya Alara Han (1229-1232), Denizli Ak Han sağ eyvanı (1253-1254) konsolları, Niğde Alaaddin Cami (1223), Kayseri- Sivas kervan yolu Sultan Han (1232-1236), Kayseri Huand Hatun Medresesi (1237-1238), Kayseri'nin doğusunda bulunan Karatay Kervansarayı (1240), Kayseri Sahibiye Medresesi (1267-1268), Divriği Kale Mescidi (1180) aslan kabartmalarının tek başına yapıldığı görülür.

Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme*, 50.

¹⁶⁷ Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme*, 38.

Yüksek kabartma aslan figürleri dini ve sivil eserlerde ve hatta mezar taşlarında bile görülmektedir. Aslan çok farklı kültürlerde kuvvet ve kudret sembolü olarak karşımıza çıkmıştır. Bu inançtan dolayı sarayları, tahtı, şehri, kaleyi, yapıyı kötülükten, düşmandan koruyan bir unsur olarak kullanılmıştır. Büyük Selçuklu ve İlhanlı devrinde el sanatlarında yapılan eserlerde tahtı koruyan aslan figürleri görülür. Büyük olasılıkla arma ve totem düşüncesiyle kullanılmıştır. Aslan savaş, zafer, iyinin kötüyü yenmesi, kudret ve kuvvet sembolü olmuştur¹⁶⁸.

Aslan figürü kullanımını Şaman inancının İslamiyet üzerindeki etkisi olarak da değerlendirebiliriz. Sanatçılar veya daha doğru bir anlatımla sanatçı-büyücüler, bütün zamanlarını ve güçlerini oldukça önemli kabul edilen bu iş üzerinde yoğunlaştırdıkları¹⁶⁹. Aslan ve kaplan şamana gökyüzü ve yer altı seyahatinde yardımcı olan ruhtur. Aslan aynı zamanda güneş ve aydınlık sembolüdür¹⁷⁰.

Kalede bulunan aslan figürlerinde de hayvan üslubu anlayışının izlerini görmek mümkündür. Boyun kısmından yapıya sabitlenmiş, dekoratif işlemlere sahip¹⁷¹ olan aslanlara ait yele ve diş gibi unsurların kullanılmadığı, Hun ve İskit kaynaklı olan eğri kesim tekniği ile biçimlendirildiği görülmektedir. Belli belirsiz yapılan kulaklarının hemen altında başlayan, nerede ise bir yay çizer gibi gözlerin üzerinde başlayan kaşların aşağıya doğru inerek büyük bir burnu oluşturdukları görülür. Gözlerin kaş, burun hattının ortasında yuvarlak, içi boş bir görüntü içerdikleri gözlenmektedir. Bir aslandan çok bir aslan karikatürü gibi görülen figürlü kabartmada üslubun yoğun stilizasyonunu, masif görüntüsünü görmek mümkündür. Simetrik olarak iki tane yapılmış olan kabartmalarda aslanların yüzlerinde her hangi bir ifade yakalamak mümkün görünmemektedir. İki tane yapılmış olması da yapıyı kötülüklerden, düşmandan korumak için bir tılsım olarak yapıldığını düşünülmektedir.

¹⁶⁸ Ekrem Sarkıçoğlu, *Din Fenomenolojisi Dinlerin Mahiyeti ve Tezahur Şekilleri*, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2011), 63.

¹⁶⁹ Mülayım, "Kuzeyde Geyik Kültü ve Hayvan Üslubu", 175.

¹⁷⁰ Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme*, 38-39.

¹⁷¹ D.S.Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Topography and Monument,I, *Anatolian Studies*, (1952), erişim: 01/02/2011), <http://www.jstor.org/stable/364366>

1.2.6. Üçüncü Katta ki Emevi Dönemi Saray Yapısı

Emeviler döneminde üç katlı olarak yapılan kale-sarayın bugün sadece üçüncü katına girebilmek mümkündür. Yapının çekirdek kısmında bulunan saray-kalenin ikinci ve birinci katlarına mekânların içinde bulunan yıkıntı taş ve toprak malzemeden dolayı ulaşabilmek mümkün olmamaktadır. Yapının girilebilen tek katı olmasından dolayı üçüncü katı değerlendirme yapılacak alan olacaktır (EK-1).

II. Mervan'ın 10 milyon dirhem sarf ederek yaptırdığı söylenen sarayın, kalenin esasını oluşturduğu düşünülmektedir¹⁷². Erken İslam mimarisinde, İslam'a özgü bir saray tipi ve mimarisi yoktur¹⁷³. Sekizinci yüzyıla gelindiğinde, Arapların Müslümanlaşması ile birlikte Yakındoğu'nun büyük medeniyet merkezlerine sahip olmuşlardır. Sasani ve Bizans'ın yüzyıllardır biriktirdikleri kültürel ve mimari mirası ile başkentlerini Şam'a taşımalarıyla tanışmış, Yunan bilim ve felsefesi, İran etiği ve politik fikirleriyle, Hint tıbbı ve matematiğinin hemen hepsi İslam'ın entelektüel hayatının vazgeçilmezleri olmuştur¹⁷⁴. Mimari alanında kaynak olarak Bizans ve Sasani dönemi yapılarından etkilenilmiştir¹⁷⁵.

Dikdörtgen formlu kuzey-güney aksında devam eden saray katı eyvan, sahn ve tonoz mimarisinin kullanıldığı, taş ve tuğlanın birlikteliğinin uyumlu bir örneğidir. Bu katın kuzey kanadı ve mevcut izlerden on iki kenarlı olduğu anlaşılan kulesinin bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. En üst katta küçük bir gözetleme kulesi olarak yapılmıştır. Yapının dış kabuğu günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu dış kabuğu Lawrence'ın çektiği fotoğraflarda da görmek mümkündür¹⁷⁶.

¹⁷²Kürkcüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri Harran*, 21.

¹⁷³Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 214.

¹⁷⁴Kazım Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 29.

¹⁷⁵Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 182.

¹⁷⁶Seton Lloyd and William Brice, "Harran", *Anatolian Studies*, (1951), erişim: 01/02/2011, <http://www.jstor.org/stable/3642359>

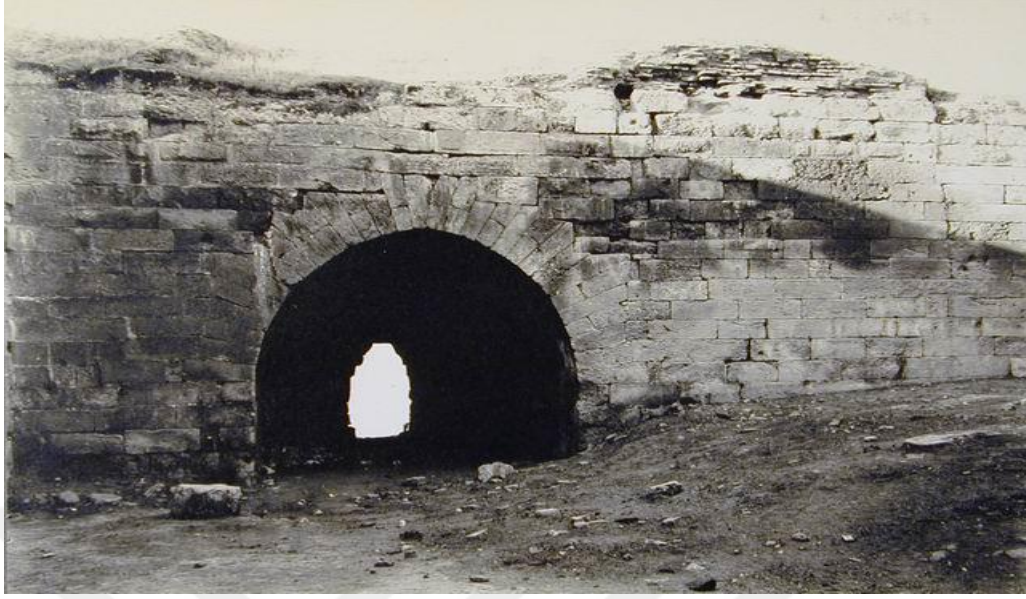
Şekil 5: Emevi Dönemine Ait Üçüncü Kattaki Saray Yapısı

Kaynak: https://archnet.org/media_contents/34868 Erişim Tarihi: 05.06.2019.

Mimari dokusunu koruyabilmesinden dolayı yapının güney kanadı tanımlamaya daha uygundur. Ortada kareye yakın üstü açık, orta avlu olarak işlevlendirilmiş, dağılım mekânının dört bir etrafına yerleştirilmiş sahnalar bulunmaktadır. Orta avlunun güneyinde doğu-batı doğrultulu uzanan iki sahnı kesen çapraz sahnın uygulaması görülür (EK-1). Saray yapısının genelinde de görülen beden duvarlarında kesme kireç taşı, üst örtüde ise tuğla kullanımı burada da mevcuttur. Bu alana tek giriş çapraz sahnının tam ortasında bulunan yuvarlak kemerli açıklıktan sağlanmaktadır. Üst örtü sütunlara ve kemerlere değil daha masif karakterli kalın duvarlara oturtulmuştur. Saray yapısı içerisinde kapalı bir oda olarak tanımlanabilecek yuvarlak kemerli, tuğla tonozlu mekân güneybatı ucunda yer almaktadır. Bu kanatta tanımlanan mekânlarda aydınlatma için konulmuş çok az pencere açıklığı bulunmakta, olanlarda tonoz altında inşa edilmiştir. Bundan dolayı da bu mekânlar yeterince aydınlık değildirler.

Şekil6: Harran İç Kale Üçüncü Kattaki Orta Avlu

Kaynak: https://archnet.org/media_contents/34867Erişim Tarihi: 06.06.2019.

Orta avlunun doğusunda ve batısında kuzey-güney doğrultulu uzanan iki sıra yuvarlak kemerli tonoz ile örtülü sahnin bulunmaktadır. Avlunun doğusunda bulunan sahninlerin, avluya çıkışını sağlayan üç açıklığı, kuzey de ise bir açıklığı mevcuttur. Bu sahninlerde üst örtü duvarlara değil payelere oturmuştur. Avlunun kuzeyinde de iki sıra sahnin yer almakta ancak bunların bir kısmı yıkılmıştır. Bu alan içerisinde kapalı bir oda olarak yapılan diğer mekân ise masif doğu beden duvarına dayandırılan kuzeydoğu ucunda yer alır.

Erken İslam mimarisinin belirleyici mimari unsurlarından olan saraylar formları daha eskilerden alınmış ya da uyarlanmış bir anıtlar bütünü ve erken Müslüman aristokrasinin yaşam biçimleri, yaratmaya çalıştıkları dekoru ve beğeni anlayışını daha iyi yansıtmaktadırlar¹⁷⁷. Buldukları kattan dolayı mekânların halife ya da hükümdar için düzenlendiklerini düşünülmemekte ancak mekânlar arasında mimari ve dekorasyon anlamında herhangi bir fark bulunmadığından yemek pişirme, yemek yeme, uyuma ya da gündelik diğer ihtiyaçlar için mekânlarda ki farklılıkları görmek mümkün olmamaktadır. Mekânlar arasında işlevlendirmede bir farklılık olup olmadığını mevcut içinde anlamak çok zor. Burayı yarı göçebe bir topluluğun beraberinde getirdikleri çanak, çömlek, bohça ve kilimleriyle döşeyip yaşadıkları yarı

¹⁷⁷ Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 177.

örgütlü birer baraka olarak düşünmek beklide daha doğru olacaktır. Örgütsüz konar-göçer yaşamlarının devamı için Emevi halifeleri, herhangi bir dekora ihtiyaç duymamışlardır. Toplumsal gelenekte ayrıntılı yatak ya da yemek odaları olmadığından, yaşamam mekânları basit birer barınak olarak kullanılmış, yemek dışarıda pişirilip içeri getirildiğinden, yemek ve yatmak için yeni bir mekân tasarımına ihtiyaç duyulmamıştır. Üçüncü kattaki mevcut mekânlar içerisinde kabul salonu, yaşama alanları olarak dekore edilmiş odalar, yatak odası, taht odası, mutfak, tuvalet gibi mekânların ipuçları bulunmamaktadır¹⁷⁸.

Harran Emevi dönemi saray yapısının güney kanadında görülen uygulamanın benzeri erken Sasani mimari örneklerinden olan Firuzabad Sarayı'nın güney cephesinde de görülmektedir. Sasaniler'in Ktesiphon'daki sarayları, Asya'da varlığını uzun süre devam ettiren merkezi mekân plan düzeninde yapılmışlardır. Bu saraylarda, Sasani hanedanının yaşadığı mekânların bulunmasının yanında, kralların kabul salonları olarak kullandıkları büyük eyvanlar ve hükümet işlerinin yapıldığı diğer mekânlar da yer alıyordu. Sasani saraylarında eyvanın krallar tarafından kabul amaçlı olarak kullanılması, bilinen ilk uygulamaydı. Kralın kabul yaptığı büyük eyvanda, aynı zamanda, hükümet işleri de görüşülüyordu¹⁷⁹. Firuzabad Sarayı gibi bir su kenarına inşa edilen Harran Emevi Sarayı'da, yuvarlak kemerli tonozlar kalın, masif duvarlara oturtulmuştur. İki sahını tam ortasından kesen kuzey-güney akslı çapraz sahnin bulunmaktadır. Sarayın tek girişi çapraz sahnin üzerinde yer alan giriş açıklığıdır. Firuzabad Sarayı'nın üstü açık orta avluya açılan mekânların, plansal tasarımını Harran'da da görmek mümkündür (bk. ek. 7)¹⁸⁰.

1.3. HARRAN ULU CAMİ

Mescit-cami gibi ibadet mekânları, İslam şehirlerinde fiziki yapının şekillenmesinde en önemli belirleyiciler olmuşlardır. Mahallelerin oluşmasında, kentlerin kuruluş ve gelişmelerinde, cami-mescitler şehrin çekirdeğini oluşturan önemli belirleyiciler¹⁸¹ olmuşlardır. İnsanlık tarihi boyunca, bütün inançlara ait

¹⁷⁸ Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 183

¹⁷⁹ Osman Eravşar, "Anadolu Selçuklularında İdari Mekân Olarak Devlethane" I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi, ed. Osman Eravşar (Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 2001), 284.

¹⁸⁰ Mustafa Kaan Sağ, *Antik Dönem Su Kenarı Sarayları* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2011), 29.

¹⁸¹ Osman Eravşar, "Ortaçağ Anadolu Kentler", *Türkler*, 7:330 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002)

ibadet mekânlarına bakıldığı zaman şehrin çekirdeğinde yer aldığı görülür¹⁸². Çünkü aynı dine ve dini anlayışa sahip insanlara ait ortak ibadet ve tapınma yeri olan mabetlerin, herkesin kolayca ulaşabileceği, geometrik bakımdan da en adil yerde olması gerekir¹⁸³. İslam şehirlerinde diğer uygarlıklarda görüldüğü gibi halkın günlük faaliyetlerini sürdürdüğü bir meydanı ve agorası yoktur ama Cumaları toplanacağı bir Cuma Camisi vardır. Merkez konumundaki bu camiler sadece dinin değil, sosyal hayatında boyutlanmasını, şekillenmesini sağlayan odak konumunda olmuşlardır¹⁸⁴.

Harran höyüğünün kuzeydoğu eteğinde yer alan Harran Ulu Cami, Anadolu'da yapılan ilk anıtsal cami, ilk revaklı, avlulu, şadırvanlı cami ve taş işçiliğinin en yoğun olduğu camidir. Harran Ulu Cami ile ilgili en eski bilgilere İbn Cübeyr'den alıyoruz. *“Cami ağaç direklerle ve kemerlerle tavanlanmıştır. Direklerin uzunluğu 15 adım tutar ve mermer döşemenin üzerini baştanbaşa kat eder. Bu camiden daha geniş kemerli olan cami görmedim. Camiye giriş sahininin duvarlarının her tarafından kapılar açılmıştır. Bunlardan dokuzu ana kapının sağında, diğer dokuzu ise ana kapının solunda yer alır. On dokuzuncu kapı olan ana kapı ortada olup büyük kemerlidir. Bu kapı sanki şehir kapıları gibi büyük ve heybetli inşa edilmiştir. Bu caminin kapılarının hepsi ağaçtan olup son derece süslü ve ustaca yapılmış olan kilitleri vardır. Bu caminin yapısında ve ona bitişen çarşıların planlanmasında şehirde nadir görülen bir güzellik ve ihtişam gördük” demiştir¹⁸⁵.*

¹⁸² Arnold Ernst Eğli, “Şehirciliğin ve Memleket Planlamasının Esasları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13/2, (1957), 200.

¹⁸³ Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 32.

¹⁸⁴ Halil İnalçık, “İstanbul: Bir İslam Şehri”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, IX, (1995) : 249.

¹⁸⁵ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, 181.

Şekil7: Harran Ulu Cami Doğu Duvarı (Harimden Görüntüsü)

Kaynak: https://archnet.org/media_contents/34883 Erişim Tarihi: 07.06.2019.

Harran, İyaz b. Ganem tarafından 640 yılında fethedilmiştir. Şehrin putperest Sin Mabedi camiye çevrilmiştir¹⁸⁶. İbn Şeddad'ın belirttiğine göre Nureddin Zengi tarafından genişletilerek yenilenen Harran Cuma Cami bir Sabii mabedinin yerine inşa edilmiştir. Şehir İyaz b. Ganem tarafından fethedildiğinde, bu mabet mescit olarak kullanılmış ve Sabiiler'e mabet yapımaları için başka bir yer gösterilmiştir¹⁸⁷.

Fethedilmiş topraklardaki İslam şehirleri iki esasa göre kurulmuşlardır. Bunlardan ilkinin bizzat Müslümanlar tarafından kurulan şehirler, diğerini ise fethedilmiş şehirler oluşturmaktadır. Müslümanlar tarafından kurulan şehirler oluşum ve gelişim süreçleri birbirine benzer bir seyri takip ederler¹⁸⁸. Fethedilmiş şehirlerde ise Müslümanların yaptıkları ilk iş içinde ibadet edebilecekleri bir mabet edinmek olmuştur. Bu durum için bulunan en ivedi çözüm, eski mabetlerin Müslümanlar tarafından da kullanılmasını sağlamak olmuştur. Fethedilen şehirlerin yerli halkı ile yapılan antlaşmalarda bu durum dikkate alınmıştır. Ama yapılan şehrin en önemli mabedinin camiye çevrilmesi ya da bu mabedin yerine cami inşa edilmesi olmuştur. Bu durumu bir yer bulma, eksik malzeme gereksiniminden farklı sosyolojik temellere dayandırmak daha doğru olacaktır. Bu bilinçli tercihle hedeflenen, egemenliği yeni inanın üstünlüğünü toplum üzerinde etkin olarak kullanmak

¹⁸⁶R.Şeşen, "Harran" *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16: 238.

¹⁸⁷Şeşen, *Harran Tarihi*, 9.

¹⁸⁸ Irak topraklarında kurulmuş Basra ve Kufe ile Mısır topraklarında kurulmuş Fustat gibi şehirler bu esasa göre kurulmuştur.

amaçlanmıştır¹⁸⁹. Şehrin fethediliş şeklide, Müslümanların o şehirlerde bulunan gayri İslam mabedlere karşı olan tavırlarını da belirlemiştir. Savaş yoluyla alınan şehirlerde, halkla yapılan antlaşmalarda can ve mal güvenliğinin sağlanacağı, sulh yolu ile alınmış şehirlerde yapılan antlaşma metinlerinde ise halkın mabedlerine dokunulmayacağı belirtilmiştir. Sulh yolu ile alınan şehirlerde halkın ibadet mekânlarına dokunulmadığı, daha hoş görülmesi olunduğu, birçok defa ise ortaklaşa kullanıldığı görülmüştür. Fetih sırasında Müslümanlara karşı direnen, savaşmayı tercih eden şehirlerde ise çoğu kere şehrin önemli mabedi ya da iktidar sembolü olan sarayı, camiye dönüştürülmüştür¹⁹⁰.

Haran'ın fethedilmesinden sonra burada bulunan, Sabiiler'e ait tapınak önce mescide çevrilmiş sonrasında ise yıkılarak yeni bir cami yapılmıştır. Bazı kaynaklarda kalenin çekirdek kısmında Sabii tapınağı olduğu düşüncesi, yukarıda bahsedilen eski inanışın yerine yenisini koyma ve dini mimari semboller üzerinden egemenliği güçlendirme düşüncesiyle örtüşmez. Bundan dolayı tapınağın cami yerinde olması toplumsal devinime daha uygun düşmektedir. Ayrıca Rice tarafından caminin avlu kapısının girişinde bulunan ters çevrilerek yer döşemesi olarak kullanılan, Babil kralı Nabonid dönemine tarihlenen (M.Ö V. yüzyıl) biri Ay Tanrısı Sin, diğeri Güneş Tanrısı Şamaş'ı, üçüncüsünün ise İştâr'a (çoban yıldızı) taparken gösterilmesi bu düşünceleri destekler niteliktedir¹⁹¹ (EK-1).

732 yılında halife olan Hişam b. Abdümelik, el-Cezire bölgesine vali olarak II. Mervan'ı atadı. Mervan daha sonra halife olduğunda Harran'ı Emevi Devleti'nin başkenti yaptı. İbn Şeddad'ın bahsettiği İyaz b. Ganem zamanında Sabii tapınağından mescide çevrilen yapının yerine, bugün kalıntılarını gördüğümüz Ulu Cami II. Mervan tarafından yaptırılmıştır¹⁹². Son Babil kralı Nabonid (M.Ö. 556-539) tahta bir isyancı grubun zayıf Babil kralını öldürmesi sonucunda oturmuştur. 'Darbeci' Nabonid, haklı olarak o pozisyona geçtiğini ispatlamak için, Sin'in ona tahtı bağışladığını iddia etmiştir. Nabonid, rüyasında Sin'in kendisine Harran'daki

¹⁸⁹ N. Bozkurt, "Kubbetü's Sahra" , *İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26: 26.

¹⁹⁰ Yılmaz Can v.dğr, "Müslümanların Fethedilen Topraklarda Mevcut Gayri İslam Mabedlere Yaklaşımı" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII/2 (2008): 45.

¹⁹¹ Nurettin Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, (İstanbul: Ege Yayınları, 2007), 107

¹⁹² Başta Rice ve Harran kazılarını uzun süre devam ettiren Dr. Nurettin Yardımcı bugün kalıntılarını gördüğümüz caminin II. Mervan tarafından yaptırılan ulu camiye ait olduğunu düşünmektedirler

tapınağı yeniden inşa etmesini emrettiğini anlatıyordu. Nabonid'in çabalarıyla Harran'daki E-Hul-Hul (Neşe) tapınağının bütün ihtişamıyla küllerinden yeniden doğduğunu çivi yazısıyla yazılmış kaynaklardan öğreniyoruz. Tarihte defalarca yeniden inşa edilen Sin mabedinden bugünkü Harran'da hiçbir iz kalmamıştır¹⁹³.

Creswell tarafından 1930'lu yıllarda ilk defa çizilen plan ve restitüsyon¹⁹⁴ ile Dr. Nurettin Yardımcı'nın yaptığı kazılar sonucunda yapının doğu-batı doğrultulu, mihrap duvarına paralel uzanan dört sahnı¹⁹⁵ olduğu anlaşılmıştır.(bk. ek. 8). Mihrap önünde yer alan iki sahında paye ve sütunların birlikte kullanılmasıyla oluşmuş bir çeşitlilik mevcutken, üçüncü sahnı oluşturan taşıyıcılarda sadece dikdörtgen ve kare formlu payeler, dördüncü sahnının oturduğu taşıyıcılarda ise payelerin önüne yerleştirilmiş sütunlar bulunmaktadır. On sekiz tane taşıyıcı tarafından taşınan 19 kemer gözü bulunmaktadır. Bu kemer açıklıklarına kapı işlevi verilmiştir. En ortada yer alan kemer ise kare formlu, diğerlerine göre daha masif olan payelere oturtulmuştur. Günümüze de sadece en geniş olan, ortada yer alan kemer gözü ulaşabilmiştir¹⁹⁶.

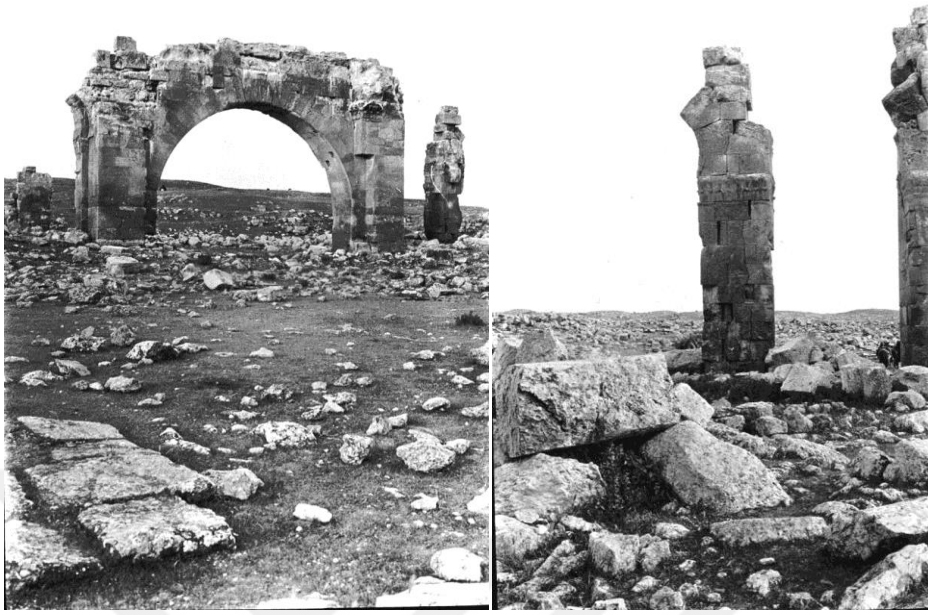
¹⁹³ Hanisch, *Heran Harran*, 21.

¹⁹⁴ Restitüsyon, var olmayan ya da bir bölümü var olan yapıların, belgelere ve eldeki kanıtlara dayanarak özgün biçimine kavuşturulması ve bazen, yeniden yapım işlemi. Sözen v.dğr. *Sanat Sözlüğü*, 202.

¹⁹⁵ Nureddin Yardımcı, "Harran Kazıları" , *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Bülteni*, 7, (1986): 87.

¹⁹⁶ Seton Lloyd, William Brice, "Harran", *Anatolian Studies*, (1951), erişim: 01/02/ 2011, <http://www.Jstor.org/stable/3642359>

Şekil 8:Harran Ulu Cami İçinde Bulunan Büyük Kemer ve Payeler

Kaynak:http://gertrudebell.ncl.ac.uk/images/T_179.jpg Erişim Tarihi: 08.06.2019.

Yapı mimari olarak 670 yılında ilk örneğini gördüğümüz Kufe Caminin benzeri bir plan şeması ile inşa edilmiştir. Kufe tarzı ya da hipostil tarz denilen bu tasarım, ana iç taşıyıcıların istenilen yönde çoğaltılabileceği tek ögeli sistem olarak tanımlanabilir. Genişletilebilmesi ya da küçültülebilmesi için caminin esnek ve eklenebilir bir taşıyıcı sisteme sahip olması gerekiyor¹⁹⁷. Yine camilerde cemaatle namaz kılınırken, ön safta namaza durmanın teşvik edilmiş olması özellikle erken dönem camilerinin planlama olarak daha çok enine gelişmiş bir düzenlemeyi tercih etmelerine vesile olmuştur¹⁹⁸.

İslam'ın doğuşundan itibaren yaklaşık iki asırlık süre içerisinde şehirde yalnız bir camide Cuma namazının kılınması zorunluluğu, Cuma camilerinin artan cemaate bağlı olarak sürekli genişletilmesini gerekli kılmış ve giderek çok büyük hacimli camilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır¹⁹⁹. Harran Ulu Cami'nde 1950'li yıllarda kazı yapan Rice mihrap duvarı önündeki iki sahının oturduğu taşıyıcılarda bir bütünlük görürken, diğer iki sahında farklılıklar görmesi bazı sorular sormasına neden olmuştur. Caminin II. Mervan döneminde yapıldığında iki sahınlı olarak yapıldığını,

¹⁹⁷Grabar, İslam Sanatının Oluşumu, 144.

¹⁹⁸ Nusret. Çam, *İslam'da Sanat, Resim ve Mimari*, (Ankara, 1994), 176.

¹⁹⁹ Çam, *İslam'da Sanat, Resim ve Mimari*, 178.

daha sonraki bir dönemde buna üçüncü bir sahnı, en sonunda ise dördüncü sahnı eklenmiştir. Yukarıda bahsedilen hipostil tarz, caminin istenilen yönde genişletilmesine en müsait plan şeması olmuştur²⁰⁰.

Creswell'in 1930'da harimin doğu cephesini gösteren rölöve çiziminde, farklı evrelerde yapılan eklentilerle yapının kuzeye doğru genişletildiği fark edilmiştir (bk. ek.9). Emeviler döneminde yapılan ilk iki sahnı örten kırma çatının doğudan bakıldığında görülen üçgen alınlıklarının, diğer iki sahnıdan daha alçak inşa edildiğini, şaşırtmalı örülen doğu duvarına bitleştirilmiş, sonraki evre duvarına ait bitişme çizgisi görülmektedir (EK-1). Birinci ve ikinci sahnıların taşıyıcı desteklerinde Emevi döneminde yoğunluklu olarak görülen arabesk süslemeler, asma yaprakları, üzüm salkımları bu iki sahnı Emevi izlerini desteklemektedir. Taş frizler, İslami döneme ait çanak çömlekler, sikkeler, yapının üst örtüsüne ait olabilecek palmet ve lotus süslemelerinin bulunduğu yanmış ahşap parçası, bronz kapı elamanları ile çeşitli buluntular bulunmuştur²⁰¹.

Şekil9:Harran Ulu Cami Doğu Duvarı

Kaynak:https://archnet.org/media_contents/34878 Erişim Tarihi: 10.06.2019.

²⁰⁰ D.S.Rıce, Medieval Harran, Anatolian Studies II, 1952, 36-84.

²⁰¹ Yardımcı, Mezapotamya'ya Açılan Kapı,95-113.

Dördüncü sahinin doğu cephesindeki kitabede geçen, İbn Şeddad'ın da bahsettiği 1174 tarihli onarımın ve ilavenin Nureddin Mahmut Zengi tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu sahinlerin insitu yıkıntıları arasında bulunan kemer taşları, sütun başlıklarında görülen palmet ve rumi süslemeler XII. yy Türk izlerini yansıtmaktadır. İnsitu halindeki süslemelerde hem Emevi döneminde görülen Bizans, Sasani ve Arap etkileri ile oluşan sentezin yansımalarını hem de Zengiler'le başlayan Türk-Selçuklu izlerini görmek mümkün olacaktır²⁰².

Şekil 10: Harran Ulu Cami İçindeki Zengi Dönemi Süslemeleri

Kaynak: http://gertrudebell.ncl.ac.uk/images/T_186.jpg Erişim Tarihi: 11.06.2019

Erken dönem İslam sanat ve mimarisinde görülen süsleme repertuarında geometrik motifler altıgenler, iç içe geçmiş kareler, daireler, karelerden oluşan sekizgenler ve bu geometrik şekillerin üzerinde cennet, kâinat ve tanrının birliği anlamları yüklenebilecek²⁰³ birbirine geçmiş şekilde yapılmış kapalı ve sonsuza giden kompozisyonlarla tezyin edilmiş arabesk süslemeler yer almıştır²⁰⁴. Bezeyici ve yapıldığı yüzeye güzellik katmak, neredeyse yapıldığı yüzeyde hiç boş yer bırakmamacasına yapılan literatüre herror vacui (boşluk korkusu)²⁰⁵ olarak geçen

²⁰² Kürkçüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri*, 30.

²⁰³ Selim Kılıçoğlu, Nuran Kara Pilehvarian, "Emevi ve Abbasi Sanatında Geometri" *Megaron*, 12/4 (2017): 617.

²⁰⁴ Selçuk Mülayim, "Türk Süsleme Sanatında Arabesk Problemler" *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, 2, (1983): 82.

²⁰⁵ Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 156.

bezeme üslubunu bugün Urfa Müzesinde bulunan sütun gövdesinde yer alan asma yaprakları, üzüm salkımlarının işlenişinde görmek mümkündür (EK-1)²⁰⁶.

Cami harimine giriş İbn Şeddad'ın da belirttiği gibi kuzeydeki on dokuz kemer açıklığından sağlanmaktadır. Diğer bir giriş güneydoğu ucunda yer alır. Arka sokaktan merdivenlerle mihrabın olduğu sahına inilir. Bir diğer giriş mihrab nişinin bulunduğu duvarda Dr. Nurettin Yardımcı'nın yaptığı kazılarla ortaya çıkarılan merdivenli giriştir (EK-1). Harim batı duvarında da servis kapısı diyebileceğimiz ufak bir açıklık mevcuttur²⁰⁷.

Yapının üst örtü sisteminin nasıl yapıldığını İbn Şeddad, 15 adım uzunluğunda ağaç direklerle ve kemerlerle tavanlanmış şekilde belirtmiştir. Nurettin Yardımcı'nın yaptığı kazılarda esnasında üst örtü malzemesi olabilecek tuğla veya taş malzemeye yıkıntılar arasında rastlanılmamıştır. Yanmış halde bulunan ahşap parçaları ile süslemelerin olduğu ahşap parçaları üst örtüde ahşap kullanıldığını düşündürmüştür²⁰⁸. Erken İslam mimarisi tasarımcıları, kendi coğrafyalarında bulunmayan, ya da imal edemedikleri bazı malzemeleri komşu coğrafyalardan tedarik etmişlerdir. Sac, tik, Hint ardıcı veya Hint meşesi adıyla bilinen dayanıklı, uzun ömürlü ahşap malzeme en çok kullanılan yabancı malzeme olmuştur. Harran'ın doğal bitki örtüsünü düşündüğümüzde üst örtü için kullanılan ahşap malzemenin yerli olamayacağı, bitki örtüsünün müsait olduğu yerlerden tedarik edildiği sonucuna varılabiliriz²⁰⁹.

Yapının harim kısmında Şam Emeviyye Cami ile başlayan çapraz sahnin uygulamasının burada da olabileceğini düşündürmektedir. On dokuz giriş açıklığından en ortada yer alanın diğerlerinden daha geniş ve yüksek olması, bu mimari çeşitlemeyi düşündürmektedir²¹⁰.

²⁰⁶ Kasım Şulul, "İslam Coğrafya Kaynaklarına Göre Harran Firdevs Ulu Camisi", İslam Tarihi ve Medeniyetlerinde Şanlıurfa, ed. Kasım Şulul, Ömer Sabuncu, (İstanbul, 2016), 71.

²⁰⁷ Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, 98.

²⁰⁸ Kürkçüoğlu, *Tarım ve Tarih Şehri*, 32.

²⁰⁹ Yılmaz Can, Recep Gün, "Erken Dönem İslam Mimarisinde Yabancı Usta ile Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanımı", *İstem*, 4/8, (2006): 143.

²¹⁰ Kürkçüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri Harran*, 26.

Caminin çok derince olmayan mihrab nişi kible duvarını ortalayacak şekilde yapılmamış, orta eksenenden batıya kaymış bir şekilde yapılmıştır (Şekil 49). Bu kaymanın yapıya sonraki dönemlerde yapılan büyütme ve onarım çalışmaları sonucunda olduğu düşünülmektedir²¹¹.

Yaklaşık olarak 100x65m. Ölçülerinde olan avlunun üç tarafının revaklarla çevrelendiği kalan izlerden anlaşılmaktadır. Avlunun doğu ve kuzeyinde yer alan revaklar payelerle oturtulmuş tek sıra iken, batı revakında avluya bakan sırada paye, arka sırada ise sütunlarla oluşturulmuş çift sıra revak uygulaması görülür. Avluya giriş doğu, batı ve kuzeydeki açıklıklardan sağlanmaktadır. Bu kapılar içerisinde günümüze ulaşabilen, en gösterişli olanı batı cephesinde bulunan at nalı kemerli, Nureddin Zengi'nin 1174 tarihli onarım kitabesi bulunan kapıdır. Cepheden taşıntı yapacak şekilde vurgulanmış olan at nalı kemer bir konsol üzerine oturtulmuştur. Kapı açıklığının üstünde yuvarlatılmış tıpkı bir kemer gövdesi gibi görünen lento bulunmaktadır. Bu sehimi kapatmak için kullandıkları lentonun hemen üzerinde yekpare bir kireç taşı yer alır. Bir taç kapı gibi düzenlenen giriş açıklığında Türk-İslam mimarisinde sıklıkla kullanılan mukarnas süslemelere yer verilmemiştir. 1990 yılında Nurettin Yardımcı tarafından sürdürülen restorasyon çalışmalarında kapının üzerinde yer alan lento değiştirilmiş bugünkü görünümüne kavuşturulmuştur²¹².

Avlu kuzey duvarının doğu ucunda, 5.20x5.20 m. ölçülerinde kare gövdeli, 33.30 m. yüksekliğe sahip yapının minaresi bulunmaktadır²¹³. İslam mimarisinde uzun yıllar boyunca doğru yeri ararcasına değişik yerlere inşa edildiği görülür minarelerin. Caminin hemen yanına, revakların bir ucuna ya da bağımsız olarak yapıldığı görülmüştür²¹⁴. Minarenin 22 m'lik kısmı düzgün kesme taştan yapılırken, geri kalan kısmında tuğla malzeme gözlenir. Tuğlalı kısmın 1114 ve 1157 depremlerden sonra yapıldığı düşünülmektedir (EK-1). Minarenin şerefe kısmı yıkıldığı için o kısım ile ilgili yeterli bilgi sahibi değiliz²¹⁵.

²¹¹ Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı*, 95

²¹² Nurettin Yardımcı, *1990 Yılı Harran Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, XIII Kazı Sonuçları Toplantısı II*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1992), 427.

²¹³ Kürkçüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri*, 32.

²¹⁴ Aygün Ülgen, *Klasik Devir Osmanlı Camilerinde Minarenin Konumu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993): 4.

²¹⁵ Kürkçüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri*, 32.

Şam Emeviye Cami dışında, erken İslam camilerinin tümünde, yapının tek minaresi vardır. Biçimde belli farklılıklar görülür. Kuzey Afrika ve İspanya'dan Suriye'ye kadar yayılan bölgelerde inşa edilen kare formlu, köşeli, kule minareler görülür. Bu köşeli minareler kornişlerle katlara ayrılmış, pencereler vasıtasıyla da iç mekanın aydınlatılması sağlanmıştır²¹⁶. Suriye'nin batısında kalan erken dönem minareleri köşelidirler, bu mimari form Roma ve Helenistik kökenli Hristiyan Kiliselerin köşeli kulelerinden alınmadır. Müslümanların oturdukları şehirlerin ağırlıklı olarak eski Hristiyan kentleri olmasıyla bu durumu açıklayabiliriz. Minarelerin kentin gürültüsünü aşip, insanlara seslenme işlevini yerine getirebileceği bir fonksiyonu olduğu gibi, Müslüman olmayan nüfusa yönelik ve Müslümanların varoluşlarının simgesel bir ifadesi olarak ta yorumlanmalıdır. Kentin başlangıçta bir Sabii kenti olduğu ve uzun süre Müslüman nüfusun farklı inanca mensup bu insanlarla beraber yaşadığı düşünülünce minarenin sembolik duruşu bir gerçeklik kazanmıştır²¹⁷.

Şekil11: Harran Ulu Cami Minaresi

Kaynak:https://archnet.org/media_contents/34900 Erişim Tarihi: 12.06.2019

²¹⁶ Ernest Diez, Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, (İstanbul: İ. Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1972), 166.

²¹⁷ Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 148.

1.3.1. Darü'l-İmara

Dr. Nurettin Yardımcı'nın yaptığı kazılar neticesinde ortaya çıkarılan kible duvarı üzerinde, arka sokaktan mihraba inişi sağlayan bir giriş ve bu girişten sonra iç içe geçmiş iki odaya ve aşağıya doğru harim mekânına ve mihraba kadar devam eden kireç taşından yapılmış bir sahanlığı bulunan merdivenlere ulaşılmıştır. Anadolu camileri içerisinde başka örneği olmamasından dolayı büyük önem taşımaktadır. Nurettin Yardımcı bu merdivenleri ve merdivenlerin bağlı olduğu mekânları imamın kısa yoldan mihraba inerek namaz kıldığı ve soyunup giyinme amacıyla kullandığını söylemektedir. Sokaktan gelen bu kısa yolun cami planına dahil edilmesinin önemli bir nedeninin de halifenin en kısa ve güvenli yoldan camiye inmesini sağlamak amacı taşıdığını düşünülmektedir. Harran tarih boyunca birbirine rakip kavimler ve devletler arasında sürekli el değiştirmiş, büyük yıkımlar ve istilalar görmüştür²¹⁸. Bu nedenlerden dolayı halifenin, şehri yöneten valilerin devlet işlerini yaparken daha güvende olabilecekleri mekânlar olarak tasarlanmıştır (Şekil 51) darü'l-imaralar²¹⁹.

Darü'l-imara emirlik sarayı veya hükümet konağı anlamına gelmektedir. Başkentte devlet başkanının (halifenin), diğer şehirler de ise onun adına hükmeden valilerin ikamet ettiği yerdir. Halifelerin güvenliği, devlet işlerinin görüşüldüğü ve karara bağlandığı yer olarak düzenlenmiş bu mekânı, Erken İslam dönemi örnekleri içinde aramak doğru olacaktır. Bu nedenle bu yapıyı darü'l-imara olarak tanımlamak benzer örneklerle kıyaslanması neticesinde doğru terminolojik bir yaklaşım olacaktır²²⁰.

Erken dönem İslam toplumunda din işleri ve devlet işlerinin tek elden yürütülmüş olması, devlet başkanı ile valilerin oturduğu darü'l-imaranın, şehir merkezini oluşturan cuma caminin hemen yanında kurulmasına neden olmuştur. İslam şehirlerinde kent dokusunu oluşturan camiden sonraki en önemli unsur olmuştur. Devlet başkanı ya da vali=imam olgusundan kaynaklanan birliktelik kendine mimaride de bir yer bulmuş, formel bir yapısal düzene ulaşmıştır²²¹.

²¹⁸ Abdullah Ekinci, *Harran Mitolojisi ve Tarihi*, 23.

²¹⁹ Yılmaz Can, "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü'l İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme", *O.M.Ü.İ.F.D.* VIII ,(1996): 128.

²²⁰ Can, "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru", 123.

²²¹ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 110-111.

İlk İslam şehirleri olan Basra, Kufe ve Fustat örneklerinde, Cuma caminin kiblesi tarafına alınan ve camiye bitişik olarak inşa edilen darü'l-imaralar, caminin kible duvarından açılan küçük bir kapı aracılığıyla halife ya da valinin kolay ve güvenli bir şekilde camiye girmeleri sağlanmıştır. Dört halife döneminde namaz kılarken yaşanan ölümlerden dolayı, cami içlerinde kible duvarına yakın bir yerde devlet başkanı ya da valinin güvenle namaz kılabilmesi için “maksure”²²² isimli mimari bir birim de oluşturulmuştur. Cami, darü'l-imara birlikteliğini fetihle ele geçirilmiş şehirlerde de görmek mümkündür. Şam’da, Kurtuba’da ve Harran’da bu örneklere dahil edilebilir²²³.

Harran tarih boyunca birbirine rakip kavimler ve devletler arasında sürekli el değiştirmiş²²⁴, büyük yıkımlar ve istilalar görmüş bir şehir olmasından dolayı halifenin, şehri yöneten valilerin devlet işlerini yaparken daha güvende olabilecekleri mekânlar olarak tasarlanmıştır²²⁵.

1.3.2. Camide Bulunan Halk Hamamı

Kuzey-güney yönlü uzanan hamam, daha önce kalede bulunan hamamı tanımlarken yararlandığım Semavi Eyice’nin Anadolu için yaptığı hamam tipolojisi içinde yer almamaktadır. Kuzey-güney yönlü uzanan, Bizans kilise mimarisinde görülen apsisli üç nef uygulaması Anadolu sınırları içerisinde, kilise mimarisinde kullanılmış olmasına rağmen hamam mimarisinde kullanımı ünik bir görüntü içermektedir. Ancak bu durum erken İslam mimarisinin içerikte pek de yabancı olduğu bir kullanım değildir. Özellikle Emeviler’in erken dönemlerinde kırsalda, çöllerde yaptıkları saraylarda görülen bir form olarak karşımıza çıkmaktadır²²⁶.

Amman’ın doğusunda Vadi-i Butm’un kenarında ki çölde yer alan 711-715 yılları arasında Velid b. Abdülmelik tarafından yaptırılan Kusayr-ı Amra esas itibarı ile iki bölümden oluşur. Yapının kabul salonunda bazilikal mimari ve apsis nişlerini

²²² Maksure camide hükümdarın içinde namaz kıldığı ve genel kullanım alanından parmaklık ya da kafesle ayrılmış, zeminden hafifçe yükseltilmiş yere verilen addır. Sözen v.dğr, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, 153.

²²³ Yılmaz Can, *İslam’ın Kutsal Mabetleri*, (Samsun: Sidre Yayınları, 1999), 103-104.

²²⁴ Abdullah Ekinci, *Harran Mitolojisi ve Tarihi*, 23.

²²⁵ Yardımcı, *Mezopotamya’ya Açılan Kapı*, 95.

²²⁶ Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 191.

görmek mümkündür²²⁷. Küçültülmüş üçlü bazilika tipi mekanın (bk.ek.10) resmi davetlere ayrıldığı gibi, belli bir işlevi olmayan esnek bir kullanımı olduğu da düşünülebilir²²⁸.

Hişam b. Abdülmelik'in (724-743) halifeliği esnasında yapılan Hırbetü'l Mefcer sarayı, beş ana binadan oluşmuştur. İki katlı saray, iki sahn ve bir revakı bulunan cami, batıda yer alan 40 m. uzunluğunda ki duvar, hamam ve ön avlu, saray yapısını oluşturan unsurlardır²²⁹. Bu sarayın İslam mimarisinde ki asıl önemi, sütunlar ve kemerlerin taşıyıcı olduğu kare hamam hem Erken İslam mimarisinde gördüğümüz mekânın genişletilebilmesine imkân sağlayan Kufe tarzı ya da hipostil tarz denilen cami mimarisi ile Akdeniz geçmişinden gelen eksedraların²³⁰ bir arada kullanımının (bk.ek.11) iyi bir örneği olmuştur²³¹.

II. Velid b. Yezid (743-744) tarafından yaptırılmaya başlanan Mışatta Sarayı tam olarak bitirilememiştir. İçten içe 144 m. uzunluğunda olan, duvarları yarım daire şeklinde kulelerle payandalanmış kare bir yapıdır. Yapının ortasında bulunan avlusundan geçilerek üç apsis ile sona eren büyük kabul salonuna (bk.ek.12) ulaşılır²³². Mışatta sarayında incelikle işlenmiş üçlü apsisde bir tahtın bulunduğu düşünülebilir²³³. Üç yönden apsislerle sonlanan kabul salonu Bizans mimarisinde üç yapraklı yonca (trikonkhos) denilen yapı grubuna akla getirmektedir. Trikonkhos olarak adlandırılan üç yapraklı yonca şeklindeki plan Bizans mimarisinde, çeşitli yapı tiplerinde ve Erken Bizans döneminden başlayarak geniş bir zaman kesiti içinde sıkça görülür. 3. ve 4. yüzyılın mezar yapılarında kullanılmış olan bu plan Konstantin sonrası dönemde, önce Tunus ve Cezayir gibi uzak eyaletlerde şapellere uygulandı²³⁴.

²²⁷S.Kemal Yetkin, *İslam Mimarisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1959), 30,31.

²²⁸ Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 191.

²²⁹ Engin Beksaç, "Hırbetü'l-Mefcer", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17: 326-327

²³⁰ Eksedra, yarım daire planlı, kubbe ile örtülü mekan. Kendinden daha büyük bir mekana eklemlendirilen, mekanın genişlemesini sağlayan mimari mekan ögesi. U.Tanyeli, *Metin Sözen, Sanat Kavram ve Terimler Sözlüğü*, 75.

²³¹ Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 191.

²³² Yetkin, *İslam Mimarisi*, 42-43.

²³³ Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, .182.

²³⁴ Zeynep Mercangöz, "Bafa Gölü Kirselik'teki Manastır Kilisesi", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, 5, İzmir (1990) : 126.

Daha sonra İtalya, Suriye, Filistin ve Mısır'da bazilikalara uygulanarak, doğusu üç yaprak şeklinde olan ve sanat tarihinde “*Mısır Ege Tipi*” olarak adlandırılan bazilika çeşitlemesi ortaya çıkmıştır. Anadolu'da Hristiyanlarca da kullanılmış olan antik merkezlerde, erken döneme ait saray kabul salonlarında bu plana rastlamaktayız²³⁵

Mimari özelliklerinden bahsedilen Erken İslam Saraylarında, belli bir aksla devam eden bazilikal form ve apsis nişleri kullanılmıştır. Geldikleri coğrafyada yoğun olarak kullanılan bu formları, mekân ayırımı gözetmeksizin kimi yapıda kabul salonu olarak, kimi yapıda ise hamam olarak kullanmışlardır. Mekânların belli bir işlevle kesin bağlantısı olmayan, esnek kullanımları olduğu görülmüştür²³⁶.

Harran Ulu Caminin doğusunda yer alan, kuzey-güney doğrultulu uzanan, kuzey ucunda yarım daire formlu, apsis nişleri bulunan, üç sahnalı hamam sıcaklığı yer almaktadır (Şekil 52). Bu sahnılardan doğudaki sahnının, tuğla ile örülerek diğer sahnılardan ayrıldığı ve sonraki yerleşimciler tarafından bölüntülenerek, küçük hücrelere ayrıldığı görülmüştür. Bir yetişkinin banyo yapamayacağı kadar küçük olan bu hücrelerin, çocuklar için yapıldığı düşünülmektedir. Yapının bu sahnını diğer sahnılardan bağımsız bir hale dönüştürülmüş, hatta mekânın bir girişi açıklığı da bulunmamaktadır. Bu durumda, bu sahına merdiven aracılığıyla yukarıdan girilmesi en makul çözüm olarak görülmektedir. Doğu sıcaklığını ve güneyde bulunan ılıkılığı çevreleyen soyunmalık mekânı bulunmaktadır. L şekilli soyunmalığa caminin batısında bulunan sokaktan ulaşılmaktadır. Merdivenler yardımı ile ulaşılan mekânın doğusunda, banyo yapmak için gelenlerin eşyalarını koymaları için yapılmış dolap yerleri bulunmaktadır. Yapının ılıkılığı ise, üç sahnalı sıcaklığın kuzey ucuna yerleştirilmiştir.

Sıcaklık mekânın tahrip olan kireç taşı zemininden, alttaki cehennemliğe ait payeler görülmektedir. Duvar içlerinde sıcak suyun dolaşmasını sağlayan, pişmiş topraktan yapılmış künkler görülmektedir. Yapının üst örtüsü taş payeler tarafından taşınmaktadır. Sıcaklığın doğusunda bir basamak ile çıkılan su deposu yer almaktadır. Deponun ortasında tahrip olmuş, bakır su kazanına ait oyuk bulunmaktadır. Ancak bakır kazan, hem şadırvan çeşmelerinde olduğu gibi hem de

²³⁵Mercangöz, “Bafa Gölü Kirselik'teki Manastır Kilisesi” 126-127.

²³⁶Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 191.

kale hamamında ki bakır kazanda olduğu gibi Moğol saldırıları ve yıkımından dolayı günümüze ulaşamamıştır. Sıcak suyun ısıtılmasını sağlayan külhana ait izlerde bulunmuştur. Yoğun çıkan külden dolayı külhanın, su deposunun doğusunda olduğu anlaşılmıştır (EK-1)

1.3.3. Şadırvan

Mimari terim olarak, cami avlularında yer alan ve abdest almak için kullanılan genellikle çokgen ya da daire planlı, üstü piramidal ya da konik çatıyla örtülü, çevresi açık, küçük çeşme yapısı²³⁷. Cami ve mescitlerin yanına İslamiyet'in en erken dönemlerinden itibaren şadırvanlar yapılmıştır.

Şadırvanları biçimlerine göre dört grup içinde değerlendirilmektedir:

Bir Havuzdan İbaret Şadırvanlar: Anadolu topraklarında Selçuklu ve Osmanlı döneminde yapılan, çoğunluğu süs elemanı ve poligonal planlı olan bu havuzların yapımında mermer kullanıldığı görülür. Eyyübiler döneminde 1193 tarihinde Mescid-i Aksa ile Kubbtü's-Sahra arasında "birke" olarak isimlendirilen şadırvan, havuz olarak yaptırılmıştır²³⁸.

Üst Örtüsü, Havuz Köşelerine Yerleştirilmiş Sütunlarla Taşınan Şadırvanlar: Üstü kapalı bir havuzdan oluşan bu şadırvanlar, üst örtüsünün kenarlarında geniş saçakları bulunmaktadır. Osmanlı camilerinin avlusunda sıkça görülen, kapalı bir hacim görüntüsü veren bu şadırvanların saçakları abdest alanları yağmurdan ve güneşten korumak için son derece geniş yapılmışlardır²³⁹. Harran Ulu Cami ile birlikte inşa edilen, cami avlusundaki sekizgen planlı şadırvan havuzuna, Emeviler zamanında VIII. yüzyılda Anadolu'da bilinen en eski şadırvanı denmektedir. Ortasında fiskiye bulunan zarif işçilikli havuzun kenarlarının köşelerindeki sütun izleri, evvelce havuzun üzerinin kubbe ile örtüldüğünü düşündürmektedir²⁴⁰.

Baldaken Tarzı Şadırvanlar: Üstü kapalı, yanları açık olan şadırvanlar iki ana bölümden meydana gelmektedirler. Birinci bölüm; kare plandan çokgen plana kadar çeşitlilik gösteren, ortadaki abdest alma kısmına örtü vazifesi gören baldaken

²³⁷ Sözen-Tanyeli, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, 229.

²³⁸ Mustafa Bektaşoğlu, *Anadolu Şehrinin Su Yapıları*, (Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi ASKİ Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013), 38.

²³⁹ Bektaşoğlu, *Anadolu Şehrinin Su Yapıları*, 39.

²⁴⁰ Şulul, "İslâm Coğrafya Kaynaklarına Göre Harran Firdevs Ulu Camisi", 72.

kuruluştaki dış yapıdır. Bu bölümün direk veya sütunlarla taşınan üst örtüsü içte düz tavan veya kubbe, dışta kubbe veya piramidal külah şeklinde olabilmektedir. Sütun ve direkleri kemerlerle birbirine bağlayan şadırvanlardan başka, üst örtünün doğrudan taşıyıcı elemanların üzerine oturtulduğu örneklerde mevcuttur²⁴¹.

Baldaken kuruluşlu şadırvanlarda önemli olan ikinci unsur ise, abdest almak için kullanılan havuz kısmıdır. Taş veya mermerden inşa edilen havuzlara “hazne” denilmektedir. Çoğunluğu sekizgen planlı olan havuzlar çokgen, kare veya dikdörtgen olabilmektedir. Bu havuzların ortasında fiskiyeler bulunur. Bazı havuzların üzerinde suyun kirlenmemesi için metal şebeke veya tel kafes bulunur. Kenarlarında sıralanmış musluklardan akan sular kullanıldıktan sonra altta bulunan kanallarla tahliye edilir²⁴².

Münferit Tipteki Şadırvanlar: Altı çeşme abdest alma yeri, üstü mescit şeklinde düzenlenen bu tarz şadırvanlarda sekizgen plan dikkat çekicidir. Bursa Koza Han ile İzmir Şadırvanaltı Caminde bu uygulamayı görmek mümkündür²⁴³.

Harran Ulu Caminin doğusunda son dönemde yapılan arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan şadırvanın, Abbasiler döneminde hamama bağlı olarak yapıldığı düşünülmektedir. Yapıldığı dönemde tüm şehrin toplandığı, Cuma namazlarının kılındığı ulu caminin avlusunda bulunan şadırvanın ihtiyacı karşılamaması üzerine, caminin doğusuna da yapıldığı düşünülmektedir. Baldaken kuruluşlu, yaklaşık 5.m çapında şadırvan yapısı sekiz pembemsi mermer sütunun çevrelediği estetik bir mimariye sahiptir. Baldaken kuruluşlu olan şadırvanın, tuğla ile örülmüş kubbesi, su havuzunun üzerine çökmüştür. Yıkıntılar arasında görülen siyah, bazalt taştan sütun başlıklarına, muhtemeldir ki tuğla kubbeyi taşıyacak kemerler oturtulmuştur. Taş ve tuğla yıkıntılardan dolayı, su havuzunun net derinliğini vermek dış çeperlerinin de tahrip olmasından dolayı mümkün olmamaktadır. Yuvarlak formlu olan havuzun, abdest almayı kolaylaştıran oturma yerleri karşısında musluklar olmalıdır. Ancak Moğol saldırıları sırasında bu metal aksamında söküldüğü düşünülmektedir. Abdest alındıktan sonra oluşan kirli su ise, su havuzunun hemen altında ki su kanalı ile tahliye edilmekte, merkezi kanalizasyona ulaşmaktadır (EK-1).

²⁴¹ Bektaşoğlu, *Anadolu Şehrinin Su Yapıları*, 40.

²⁴² Bektaşoğlu, *Anadolu Şehrinin Su Yapıları*, 41.

²⁴³ Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Su Yapıları*. 30.

1.3.4. Tuvaletler

İslam toplumunda Hz. Muhammed döneminde Mekke ve Medine bölgesinde tuvalet yapılarının bulunmadığını çeşitli hadislerden anlamaktayız²⁴⁴. İslamiyet'in Arap Yarımadasından çıkması, göçebe bedevi yaşamdan yerleşik hayata geçilmesi ile farklı kültürlerle karşılaşılması, gündelik hayat alışkanlıklarının değişimini sağlamıştır.

El-Hela, el-kenif, el-hış, merahıd, mahrec, mezâhib gibi adlarla kullanılmış, evlerin bir bölümü olmuştur. Tabanı mermerle döşenmiş tuvaletler olduğu gibi, lağım çukuru olmayan örneklerde vardı. Medine'deki evlerin çoğunda ilk yıllarda tuvalet olmadığı için 'Hış' denilen boş arazilerin bu işlevi gördüğü bilinmektedir. Zamanla, umumi tuvaletlerin yanında, evlere de tuvaletler yapılmıştır²⁴⁵. Emevi saraylarında ve Anadolu Selçuklu kervansaraylarında, duvar destekçisi olan payandaların bu amaçları dışında, tuvalet olarak da kullanıldığı görülmüştür²⁴⁶. Emevi döneminde yapılan cami, kasır ve saray gibi büyük, gösterişli yapılarda tuvalet mevcuttur. Şam Emeviye Cami İslam mimarisinin ilk tuvaletini bulundurmaktadır²⁴⁷. X.-XI. Yüzyıllarda Fustat evlerinde tuvalet mekânlarının odaların köşelerinde yer aldığı yapılan çalışmalarla anlaşılmıştır. Pis suların künkler yardımıyla dışarı tahliye edildiği tuvalet, havuz ve sarnıç arasındaki bağlantının künklerle sağlandığı görülmüştür²⁴⁸.

Anadolu'da Orta Çağ dönemine ait, İslami dönemin ilk tuvalet örnekleri olan 32 adet tuvalet Harran Ulu Cami'nin doğusunda, son dönemlerde yapılan arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Bulunan tuvaletler tanımlanabilir olmasından dolayı Anadolu'da bir ilktir. Bulunan 32 adet tuvalet 1,5 m. genişliğinde, 1.75 m. yüksekliğinde kanalizasyona sistemine bağlanmaktadır. Tuvaletlerin giriş açıklığı oldukça dardır. Tuvalet taşının zeminle aynı seviyede olmadığı, zeminden yukarıda olduğu ve ince perde duvarlarla umumi tuvaletlerin birbirlerinden ayrıldıkları görülmüştür. Tuvalet giderinden biraz daha yüksek bir seviyede mekâna temiz su

²⁴⁴S. Erdem, "Abdesthane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998) I: 71

²⁴⁵Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 194.

²⁴⁶Alptekin Yavaş, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tuvalet Mekânlarına Dair Bazı Notlar" *Tübar*, XXV, (Bahar 2009): 12

²⁴⁷Erdem, "Abdesthane", I:72.

²⁴⁸Yavaş, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tuvalet Mekânlarına Dair", 224.

getiren, üstü kapaklı su kanalı yer alır. Bu kanallarda metal musluk aracılığıyla sığ havuza dökülen su, 4. cm genişlikteki huni formlu giderden, 15 cm derinlikteki su haznesine akıtılmaktadır. Bu hazne kişinin temizlik ihtiyacını karşılaması amacıyla yapılmış olmalıdır (EK-1).

1.4. ÇARŞI

İslam şehirlerinde ticaret ve buna bağlı olarak gelişen çarşılar, pazarlar, bedestenler şehrin kurgulanmasında çok önemli bir yere sahiptir. İslamiyet'in ticareti dini buyruklarla övmesi²⁴⁹ hem de İslamiyet'in yayıldığı coğrafyaların çoğunun önemli ticaret yolları üzerinde olması ticareti ve onunla ilgili mekânlarında gelişimini sağlamıştır. Müslüman Araplar, kurdukları bütün şehirlerde önce mescidi ve valilik konağını yapmışlar sonrasında ise evlerini ve alış veriş yapacakları çarşılarını kurmuşlardır²⁵⁰.

İslam şehirlerinde ticaret hayatının büyük bir kısmı Cuma camileri etrafında örgütlenmiştir. Camilerin konumlandırılmasında etkili olan düşünce, çarşıların kurulmasında da etkili olmuş, insanların rahat ve kolayca ihtiyaçlarını giderebilecekleri, satıcılarında mallarını en kolay şekilde satabilecekleri yer seçilmiştir. Ticaret mekânlarının şehrin çekirdeğinde, caminin hemen yanında kurulmasında ibadet mekânının şehir halkı üzerindeki çekici etkisi en önemli neden olmuştur²⁵¹.

İslam çarşılarında benzer ürünleri satan ticaret erbabının aynı çarşıda toplandıkları görülmüştür. Bakırcılar bir çarşıda toplanırken, kumaş satıcıları ayrı bir çarşıda, kuyumcular ise ayrı bir çarşıda toplanmışlardır. Kendi aralarında branşlaşmaya gidilmiş buna bağlı olarak da çarşı adları yürütülen ticari faaliyete göre isimlendirilmiştir²⁵².

Camiye göre konumlanan çarşıların yerleri rastgele seçilmemiştir. Aynı ürünün satışına dayalı ticaretin şehirden şehre değişmeyen sabit, standart bir konumu vardır. Ticaret ve zanaat erbabı içinde caminin en yakınında her zaman kuyumcular

²⁴⁹ Bazı İslam alimleri, Cuma namazının ancak ticari faaliyetlerin devam ettiği yerleşim yerlerinde kılınabileceğini söylemişlerdir. Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 124.

²⁵⁰ Mustafa S. Küçükbaşçı, *Emeviler Dönemi Şehir ve Yerel Yönetim Hizmetleri, İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, (İstanbul: İlke Yayınları, 1996), II: 127

²⁵¹ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 127.

²⁵² Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 129

(ashabü's-sayarife), kâğıtçılar ve kitapçılar (ashabü'l-varrakine) bulunur. Bunların dışında caminin en yakınında ashabü's-seyyagin (yiyecek ve içecek satıcıları), ashabu's-sabuniyyin (sabun satıcıları), ashabü't-temmarin (hurmacılar), ashabü'l-attarin (koku satıcıları) caminin yakınında yer alan satıcılardır. Bunların gerisinde ayakkabıcılar, kumaş satıcıları, mutfak eşyası satıcıları, bakırcılar ve çilingirler yer alır. Merkezde bulunmasında sakınca bulunanlar ise ya şehrin kapılarına doğru ya da şehrin dışında satış yapmışlardır. Çarşılar günümüzde de olduğu gibi bir sokak boyunca sağlı ve sollu olarak yerleşmişlerdir. İslam çarşılarında görülemeyenlerden biri ise zanaat faaliyetleridir. Ticaretin zanaattan daha yoğun olduğu Erken İslami dönemde, ilk nesillerin ticari faaliyetlerle daha yoğun uğraşması sonraki nesiller içinde bir tercih nedeni olmuş bununla birlikte İslam coğrafyasında iklimden dolayı yeterli ham maddenin olmaması ticareti daha çok yaygınlaştırmıştır²⁵³.

Harran 744\750 yıllarında el-Cezire bölgesinin en parlak dönemini ve ticaretin altın çağını yaşamıştır²⁵⁴. Mervan, bölgede kanallar açtırarak ziraat ve ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Başkent olmasından dolayı burada para da basılmıştır. Bu dönemde bölge, devletin en çok vergi veren eyaleti konumuna gelmiştir²⁵⁵. Emeviler döneminde anlıyoruz ki canlı bir ticaret hayatı vardı Harran'ın.

Harran'da son dönemde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde caminin doğu duvarının ilerisinde yoğun olarak tuğla malzeme ile yapılmış çeşitli ticaret mekânlarına ulaşılmıştır. Harran Ulu Cami'nin doğusunda, çarşı hamamı ve doğu çarşısının etrafında, tonozlu yol çarşısı, şadırvanlı avlu ile miskçi dükkanı kazıları yapılmıştır²⁵⁶. Emeviler döneminde yapılan çarşıların kemerleri ve kapıları bulunduğu, çarşının içerisinde ise alt katların dükkân, üst katların ise tüccarlar için kiralanan odalar şeklinde düzenlendiği bilinmektedir²⁵⁷. Yukarıda bahsettiğimiz bilgiler doğrultusunda camiye en yakın olması gereken kuyumcu ve kitapçı, kâğıtçı ile ilgili herhangi arkeolojik bir ize rastlanılamamıştır. Bu durumu 1272 yılında Harran'ı ellerinde tutamayacaklarını anlayan Moğolların Harran'ın camisini,

²⁵³ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 123-133.

²⁵⁴ Ramazan Şeşen, "Harran", 238.

²⁵⁵ Şeşen, *Harran Tarihi*, 11.

²⁵⁶ Önal, "Harran 2017 Çalışmaları", 634.

²⁵⁷ Fatih Erkoçoğlu, *Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı (Yüksek Lisan Tezi, Ankara, 1999), 156.

çarşılarını, surlarını, kalesini, kalan zenginliklerini tahrip ederek halkını, Musul'a ve Mardin'e sürmesiyle açıklayabiliriz²⁵⁸.

Sürdürülen arkeolojik kazılar neticesinde, harim doğu duvarı ilerisinde yoğun olarak kürevi konik kaplar bulunmuştur. Bütün ya da fragmanlar halinde ele geçen bu seramikler, yumurta formlu, çok sert (stoneware) yeşilimsi ve sarımtırak renkte kalın hamurludurlar. Ele geçen bu seramik örneklerinin alt uçları sivri, üst kısımları yuvarlak şekilde biçimlendirilmişlerdir²⁵⁹. Bu seramik örneklerinin alt kısımlarının sivri olması nedeniyle düz bir zeminde dik olarak durabilmeleri mümkün olmayacaktır. Bu durumlarından dolayı alt kısımlarından kum kaplarına gömülerek ya da bu kaplar için özel olarak oyulmuş tahta oyuklar içine yerleştirilmiş olmalıdırlar. Boyun kısımlarında bulunan derin yivlere geçirilen iplerle asılarak kullanılmış da olabilirler. Bu kapların bulunduğu küçük hücrelerde bulunan yanmış ahşap parçalarından, kürevi kapların ahşap oyuklara oturtulduğu düşünülebilir. Harran'da bulunan örneklerde baskı tekniğiyle elde edilmiş badem şekilli kabartmalarla şekillendirilmişlerdir(bk. ek. 13)²⁶⁰.

Arthur Lane, bu formdaki kapların ilk olarak 10. yüzyılda Al-Mina'da ortaya çıktığını söylemiştir. Lane bu kapların el bombası, ateş üfürücüsü veya çeşitli sıvıların kullanımı ile ilgili olduklarını ileri sürmüştür²⁶¹. Bu kapların kullanımı ile ilgili çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Lamba ağırlığı, yağ kabı olduğu gibi, çok kıymetli kabul edilen civa veya parfüm kabı olduğunu söyleyenler, şakül ve kandil olarak da kullanıldığını düşünenler olmuştur²⁶². Harran'da bulunan kürevi konik kaplarda yapılan incelemelerde parfüm kabı olarak kullanıldığı anlaşılmıştır²⁶³. Kapların bulunduğu tabakadan alınan yanmış bir ahşabın radyokarbon ölçümü (GO) analizinde % 94.6 M.S. 1031- M.S. 1190 tarih aralığını vermiştir. Bu tarihi veriler ışığında, bu kapların Zengiler dönemine tarihlendiği sonucuna ulaşabiliriz. Bu kapların yoğun olarak çıktığı mekânda kokuların damıtılmasını sağlayan pişmiş topraktan yapılmış düzenekte bulununca bu mekânın miskçi dükkânı olacağı inancı

²⁵⁸Ekinci, *Harran Mitolojisi*, 44.

²⁵⁹ Lale Bulut, "Kabartma Desenli Samsat Seramikleri" *Sanat Tarihi Dergisi*, VII, (1994) :8.

²⁶⁰ Önal, "2017 Yılı Kazı Çalışmaları", 637.

²⁶¹ Arthur Lane, *Early Islamic Pottery*, London, 1947, 27.

²⁶² Gönül Öney, "1978-79 ve 1981 Yılı Samsat Kazılarında Bulunan İslami Devir Buluntularıyla İlgili İlk Haber" *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, I, (1982): 72.

²⁶³ Nurettin Yardımcı, *Harran 1983*, VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, (Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları,1985), 79-81.

güçlenmiştir. Sık dokulu kalın ve sert hamurlu olan eserlerin yüzeylerinde baskı teknikli, kabartma desenlerle bezenmiş olduğu, az sayıda örnekte ise yapıştırma (barbutin) tekniği görülmüştür, genelinde dış astar bulunurken bazı örneklerde iç astara da rastlanılmış²⁶⁴, ağız açıklıklarının sıvıyı damıtacak şekilde küçük tutulduğu dikkate alındığında bu formda yapılmış kapların, civa, parfüm veya vücut yağı gibi değerli sıvıları saklamak amacıyla yapıldıkları kabul edilebilir²⁶⁵.

Caminin doğusunda sürdürülen çalışmalarda tartı amacıyla kullanılan küçük bakır kefeler, ağırlık ölçüleri, kıymetli sıvıların ölçülendirilmesinde kullanılan küçük ölçü kapları bulunmuştur. Abbasiler döneminde Harran'da bulunan Mukaddesi, (370\980) Harran'ı tanıtırken kendi memleketi olan Kudüs ile kıyaslayarak “*güzel bir kalesi olduğunu, şehrin ekinlerinin kuyulardan gelen sularla sulandığını, yetiştirilen pamukların makbuliyetini, tartı aletlerinin meşhurluğunu anlatır. Harran'da imal edilen bu hassas teraziler, madenlerin terkebini ayırabiliyordu ve adına su terazileri deniyordu*” diye belirtmiştir²⁶⁶. Mukaddesi yine Harran için “*Eyla (Kudüs) tarzında yapılmış taş bir camisi vardır ve kentin uç tarafındadır. Adı bilinmeyen bir su kanalı vardır. Tarlalar kuyusuyla sulanır. Çok kaliteli pamuk yetiştirilir. Terazilerin doğruluğu konusunda darb-ı meseller söylenmiştir*” diye belirtmiştir²⁶⁷. Mukaddesi'nin belirttiği bu hassas teraziler, madenlerin çeşidini ayırabilen teraziler, kuyumcuların kullandıkları ölçü araçları olabilir. Tahılların saklanması ve buldukları yerden dolayı ticaretinin yapılmasını kolaylaştırmak için pişmiş topraktan yapılmış büyük silolar bulunmuştur. Küllü toprak içinden yoğun olarak çıkan kadeh şeklinde cam kandil ve parçaları bu mekânın hem üretim hem de satış yeri olduğunu düşündürmektedir. Bu buluntular ışığında caminin doğusunun çarşı olduğu düşüncesi doğrulanmıştır. Harran Ulu Cami avlu batı kapısı dışında yapılan kazılar sonucunda, iki tarafı büyük taşlarla döşeli uzun bir sokak ve sokağın sonunda ve solunda büyük monolit taşlardan yapılmış yapıların mimari kalıntılarına ulaşılmıştır. Bu çalışmalar neticesinde caminin kuzey girişi ile minare arasında kalan

²⁶⁴ Önal, “Harran 2017 Çalışmaları”, 637.

²⁶⁵ Bulut, “Kabartma Desenli Samsat Seramikleri” 9.

²⁶⁶ Mehmet Azimli, “Bir Emevi Başkenti Harran”, I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, ed.Ali Bakkal(Konya: Harran Üniversitesi, 2006), 48.

²⁶⁷ Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, çev:Ahsen Batur (İstanbul: Selengi Yayınları,2015), 150.

ve caminin kuzey revağının dış duvarına bitişik olan yapılar açığa çıkarılmıştır. Bu mekânların arasta (çarşı) ve eğitim mekânlarına ait olduğu düşünülmüştür²⁶⁸.

1184 tarihinde Harran'a ulaşan İbn Cübeyir şehrin çarşılarının çok muntazam, fevkalade düzenli, baştanbaşa tavanla örtülmüş çarşuları var diye belirtmiştir. Çarşuları bir baştan bir başa kat eder, kendini büyük yolları olan bir sarayda dolaşıyor sanırsın. Çarşılarda, her dört yol kavşağında kireçle örülmüş büyük bir kubbe vardır. Sanki bu kubbeler sokakların ayrıldığı nokta gibidir²⁶⁹.

Bu çarşılara şehrin Büyük Camisi bitişir diye yazmıştır ünlü gezgin²⁷⁰. Harran'ın balı ve Kubbayt denilen reçelinin çok meşhur olduğu ve çarşılarında satıldığı bilinmektedir²⁷¹.

1.5. MAHALLE

Arap toplumunun sosyolojik yapısında ağır basan güçlü kabile kültürü, şehirlerin meydana gelmesinde vazgeçilmez olan mahalle düzeninde bu kabile kültürü ekseninde oluşmasına neden olmuştur. Böyle bir kabileleşmenin temelinde yatan ise farklı etnik ayrılıklar ve dini inanışlardır. Erken dönem İslam şehirlerinin hemen hepsinde halk, şehrin mahallelerine kabile esasına göre yerleştirilmişlerdir. Daha önceleri kabile kabile, grup grup çadırlarda hayat süren göçebe Araplar, yerleşik hayata geçip, şehirler kurmaya başlayınca da aynı toplumsal reflekslerini yapıp, eski kabile gruplarını muhafaza ederek şehirleşmişlerdir²⁷². Kabilecilik, alt birimlerde birleştirici ve toplayıcı bir işlev görürken, üst birimlerde farklılığa göndermede bulunan bir kavramdır²⁷³.

Fetihlerle birlikte ele geçirilen, başka din ve kültürlere mensup insanların yaşadığı şehirlerin İslam egemenliğine girmesi, Arapların dışında başka milletlerinde İslamiyet'i kabulüyle, mahalleler arasında görülen ayrımında, kabileciliğin yanında din ve millet farklılığının da etkili olduğu, ayrı dine ve millete mensup kişilerin de kendilerine benzeyenlerle (millet ve din anlamında) aynı mahalleleri paylaştıkları

²⁶⁸ Nurettin Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı*, Harran, (İstanbul: Ege Yayınları, 2007), 103.

²⁶⁹ İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, 180.

²⁷⁰ Şeşen, *Harran Tarihi*, 24.

²⁷¹ Guy de Stronge, *Doğu Hilafetinin Memleketleri, Mezopotamya, İran, Orta Asya, İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, haz. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015) 170.

²⁷² Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 134-135.

²⁷³ Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 171.

görülmüştür. Merkezi otoritenin zayıf düştüğü zamanlarda mahalle halkının kendi güvenliğini sağladığı, ikamet ettikleri mahalleri duvar ve kapılarla ayırdıkları görülmüştür²⁷⁴.

Mahallelerin oluşumunu sağlayan önemli unsurlardan biriside mescitler olmuştur. Evlerin etrafını sarmasıyla birlikte küçük yerleşim yerlerinin şekillenmesini, bu düzene bağlı olarak ta yol ağlarının konumlanması sağlanmıştır. Konut mahallelerinde birer namaz odası olan mescitler, tipolojik özellikleri olarak dini mimariye nazaran, konut özelliklerine ve sivil mimariye daha yakındır²⁷⁵.

Erken dönem İslam şehirlerine baktığımızda mahallerin şekillenmesinde mescitler kadar mezarlılarında önemli olduğu görülür. Her mahallenin dolayısıyla her kabilenin kendine has bir mescidi ve bir mezarlığı olurdu. Mescit ve mezarlık çoğu zaman kabilenin adıyla anılmaktaydı²⁷⁶. İslam öncesinde var olan güçlü kabilecilik anlayışının, İslamiyet'in kabulüyle şehir planlamasında ki tezahürü olarak yorumlanabilir bu durum.

640 yılında Müslüman ordu komutanı İyaz b. Ganem Harranlı paganlarla barışçıl bir anlaşma yaptı. Bu fetihten sonra bu bölgede yaşayan hem paganlarla hem de Hristiyanlarla ayrı ayrı anlaşmalar yapıldı. Bu iki farklı inanışa mensup insanların Bizans yönetimine karşı duydukları tepki Harran'ın Müslümanlaşmasını kolaylaştırmıştır. Şehir, İslam'la karşılaşmadan önce yıldızlara tapan, Suriye'de yaşayan bedevi Kays'ların da merkeziydi aynı zamanda²⁷⁷. II. Mervan Harran'a geldiğinde Müslümanların, Hristiyanların ve putperestlerin birlikte yaşadığı bir şehirle karşılaştı. Kays kabilesiyle birlikte Kinane ve Mudar kabileleride bu şehirde bulunuyorlardı²⁷⁸. Kısacası bölgede farklı inanışlara, etnik kimliklere sahip insanların yaşadığını anlıyoruz. Eyyübiler dönemine geldiğimizde ise İbn Şeddat'ın anlattığına göre şehirde dört medrese olduğu bunların hepsinin de Hanbeliler'e ait olduğudur²⁷⁹. Demek ki İslamiyet'in farklı mezheplerine mensup insanlarda şehirde ikamet

²⁷⁴ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 135.

²⁷⁵ Maurice Cerası, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001) 136.

²⁷⁶ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 135.

²⁷⁷ Ekinci, *Harran Mitolojisi*, 23.

²⁷⁸ Adem Apak, *Fethinden Emeviler'in Sonuna Kadar Harran*, I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, ed: Ali Bakkal (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2006), 34.

²⁷⁹ Şeşen, *Harran Tarihi*, 26.

ediyordu. Şehrin mahalleri kurulduğunda bu farklı unsurlar, etnik kimlikler göz önünde bulundurularak mahalleler kurulmuş olmalıdır.

1.6.ŞEHİR İÇİ YOL DÜZENİ

İslam şehirlerindeki yol düzenine baktığımızda düzensiz, eğri büğrü, dar ve çok sayıda çıkmaz sokakla sonlanan, bir labirente dönüşmüş yol düzeneği ile karşılaşılır. Bu dönemdeki yol düzeni kesinlikle kuralsızdır, bireysel inşaat uygulamalarına hâkim olacak bir yöneticinin veya belediye kurumunun eksikliğinden geometrik bir şehir planı ve uyumlu bir görüntü sergilemesi mümkün olmamıştır²⁸⁰.

İslam şehirlerinin kuruluş esasını cami ve darü'l-ımaranın oluşturduğunu, şehrin bu merkezler etrafında kurgulandığından söz edilmişti. Caminin merkezde olduğu ışınsal formda yol şebekesinin şehre dağıldığı görülür²⁸¹. Antik kentlerin üzerine kurulan Şam, Halep, Samarra, Harran gibi kentlerde antik şehircilik esaslarını Hippodamos kent planını, dama tahtası şeklini görmek mümkündür. Bu dönemde birey ve toplumun önem kazanmış, halk toplu yaşamayı öğrenmiş, toplumsal düzene güveni artmış ve bu güven ortamı içerisinde daha iyi yaşam sürmek istemektedir. Bütün bu talepler, sağlıksız koşulların iyileştirildiği, eşit pay alımının ve onlara sahip olma hakkının verildiği bir ortamda olabilirdi ki, bu da ancak planlanmış bir kentte olabilirdi. Hak ve payın eşit dağılımı kapsamı içerisinde, işlemek ve barınmak için eşit toprak dağılımı yer almaktadır. Bunu sağlayabilmek için de toprağı eşit olarak bölecek bir kent planlaması gerekmektedir²⁸². İslam şehirlerinde ise mevcut bu ışınsal formun ayrı kabile veya etnik kimliğe mensup insanların ayrı mahallelerde ikamet etmeleri, Müslümanların kendilerini en kısa şekilde camiye ulaştırma ihtiyacından ortaya çıktığı düşünülmektedir²⁸³.

İslam kentlerinde yollar kale kapılarına gelindiğinde genişleyip, merkezi arterler oluştururken, şehrin içlerine doğru daraldığı görülmekteydi. Yol ağlarının bu şekilde oluşmasının nedenlerinden biride evlerdir. Evlerin inşa edilmesinde topoğrafyaya uydurma çabası, manzara, görünüm açısı, komşu hakları gibi nedenler

²⁸⁰ Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri", *Vakıflar Dergisi*, VII, (1968): 98

²⁸¹ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 118.

²⁸² Nisa Yılmaz, *Izgara Tasarlı Kent Gelişimi ve Anadolu Örnekleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006) , 27.

²⁸³ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 119.

dikkate alınarak yapılmışlardı. Bu esaslara göre yapıldığında sadece insan ve hayvan ulaşımına müsait yollar oluşmuştur şehir içlerinde²⁸⁴.

Düzenli olmayan yol şebekesi, şehrin merkezinden çok, ikamet bölgelerinde belirgindir. Şehrin cami, darü'l-imarasının bulunduğu merkezi siyasi otoritenin gözetim ve denetimine açık olması, şehir halkının gündelik hayatının büyük bir kısmının burada geçmesi, şehir halkının kabilecilikten uzaklaşarak müştereken bu bölgeye sahip çıkmalarını sağlamıştır. Bu bölgede yerleşimlerin olmaması, yolların düzgünlüğünü önleyecek beşeri faktörlerin daha aza indirilmesi, şehir sokaklarını koruyan nedenler olmuştur²⁸⁵.

İslam şehirlerinin dikkat çeken en önemli özelliklerinden biride çıkmaz sokaklardır. Çıkmaz sokakların oluşumunun en temel nedeni toplumun sosyal yapısı ve hayat anlayışıdır. İslamiyet'le birlikte oluşan mahremiyet anlayışına paralel olarak, kadını erkeklerden uzak tutmak, ailenin özel hayatını başkalarından gizleme, dolayısıyla yaşanan sokağı şehrin karmaşasından uzaklaştırma düşüncesiyle çıkmaz sokaklar oluşmaya başlamıştır²⁸⁶.

Cadde ve sokak kenarlarının, evlerin sokak kapılarının bulunduğu avlu duvarlarıyla şekillendirildiği görülmüştür. İslamiyet'in getirdiği mahremiyet duygusuyla evler şehirden uzaklaştırılmış, yüksek bahçe duvarlarıyla mümkün olduğunca insanların bakışlarından uzak bir yere inşa edilmişlerdir. Bu nedenle ev, sokak mimarisini oluşturucusudur ve dolayısıyla kent imgesinin de²⁸⁷ belirleyicisi olmuştur.

Harran şehrinin sokaklarını değerlendirdiğimiz zaman Harran'ın Sasani ve Roma dönemi tarihi olduğu gibi, Hellenistik dönemde de en önemli merkezlerden biri olduğu ve adının Hellenopolis olduğu bilinmektedir. 640 yılında ise, Müslümanlığın şehre geldiği dönemde Hristiyanların, putperestlerin ve göçebe bedevilerin Bizans hâkimiyetinde şehirde yaşadığı bilinmektedir²⁸⁸.

²⁸⁴ Osman Eravşar, "Ortaçağ Anadolu Kentleri", *Türkler*, C.7, Ankara, 2002, 340.

²⁸⁵ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 120.

²⁸⁶ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 117.

²⁸⁷ Cerası, *Osmanlı Kenti*, 98.

²⁸⁸ Hanisch, *Heran Harran*, 26.

Şehrin yollarının da bu farklı inançlara ve kültürel mirasa göre şekillendiğini düşünülmemektedir. Roma, Bizans döneminde şehrin Şam, Halep ve Samarra'da olduğu gibi dama tahtası plan şemasıyla oluşturulduğu, belirgin geometrik biçimi olan, planimetrik yapısından dolayı diğer yapılarla uyumlu bir görüntü sunuyor olmalıdır. Şehrin meydanına ve agorasına doğru bir yönelme olmalıdır²⁸⁹.

İslamiyet'in bu topraklara gelmesinden sonra yollarda daralmalar ve genişlemeler görülmeye başlanmıştır. Küçük gruplara hizmet eden yollar dar, büyük gruplara hizmet eden yollar ise geniş yapılmıştır. Harran'da da İslamiyet'le birlikte camiye doğru yönelen yollar inşa edilmiş olmalı, caminin kuzey ve batı kapıları ışınal yolların sonlandığı noktalar olmalıdır. Nurettin Yardımcı döneminde sürdürülen çalışmalarda birinci tabakada rastlanılan ve altı yüzyıldan fazla iskân gören İslami döneme ait kentin, düzenli bir kent planlamasına sahip olduğu anlaşılmıştır²⁹⁰. Evlerin dar sokaklara açıldığı görülmüş, höyüğün tepesinden kuzeye, Ulu Camiye doğru uzanan bölgesinde, dönerek aşağıya inen dar sokaklara ve ev komplekslerine rastlanılmıştır. Şehrin ulu camiye ve etrafında örgütlenmiş çarşıya göre konumlandırıldığı düşünülebilir²⁹¹.

1.7. KONUT

İslami dönem ev mimarisine baktığımız zaman avlulu ve avlusuz olmak üzere iki başlık altında inceleyebiliriz. Avlulu ev plan şeması İslamiyet'in getirdiği yaşam tarzına daha uygun olmasıyla birlikte, kişinin toplum içindeki yeri, zenginliği, medeni gelişimiyle de mimari tarzın seçimi arasında ki yakın bir ilişkiyi göstermektedir²⁹². Ev şekillerinde görülen değişim, göçebe yaşam şeklinden yerleşik hayata geçilmesi, toplumun giderek zenginleşmesi, yapı usul, malzeme ve tekniklerinin gelişmesi ile konutların yüzölçümlerinin büyüdüğü, yüksekliklerinin arttığı görülmüştür²⁹³.

İslamiyet'in getirdiği yaşam şekline en uygun olan avlulu evler, avlusuyla aile bireylerine sokağı aratmayacak açık bir alan sağlarken, özel hayatın

²⁸⁹ ²⁸⁹ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 114

²⁹⁰ Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı*, 58.

²⁹¹ Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı*, 47.

²⁹² Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 181.

²⁹³ Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 183

başkalarından gizlenmesini sağlamıştır. Bu tip evlerde kadın başkalarından gizlenebilmiş hatta eve gelen misafirden bile tecrit edilebilmiştir²⁹⁴.

Günümüzde de hala kullanılan bu ev plan şemasında, kalabalık olan aile fertlerinin hepsinin kalabileceği, avlu etrafına dizilen odalardan oluşmuş bir düzenek mevcuttur. Bu tip evlerde avlunun etrafına sıralanan odaların kapı ve pencereleri avluya açılmakta, bu odalar ışık ve havayı avludan alırlardı. Emevi dönemi sokak düzeninde karşılıklı evlerin kapılarının birbirine bakmamasına, aile mahremiyetini korumak için dikkat edilmiştir. Avlusuz ev tipi ise, daha çok Kızıl Deniz Kıyılarında, Güney Arabistan'da ve Nil Deltası'nda görülmektedir. Çok katlı evlerin yaygınlaşmaya başladığı zamanla avlusuz evlerin çoğalması paralellik gösterir²⁹⁵.

Erken İslami dönemde konutların büyüklüğü ve küçüklüğüne göre de bir tasnif yapmak mümkündür. Halifeler ve yöneticilerin kullandığı evler 'kasrlar' (saraylar), şehirlerde karşılaşılan en büyük ve en gösterişli konutlardır. Eşrafın ve zenginlerin ikameti için yapılmış olan konutlar ise 'darlar' (konak ve köşkler) büyüklük bakımından ikinci sırada yer alırlar. Üçüncü sırada ise sıradan halkın ve askerlerin ikamet ettiği basit, küçük evler yer alırdı. Bu evler birbirine bitişik bahçesi ve avlusu olmayan evlerdi²⁹⁶.

Toplumsal refahın ve zenginliğin artması, yapı teknik, usul ve malzeme bilgisinin artmasıyla konutların yüzölçümlerinin büyüdüğü, yüksekliklerinin de arttığı görülmüştür. İslamiyet'in ilk yıllarında özellikle taş ve tuğlanın bulunmadığı yerlerde yeterli yapı usul ve teknik bilginin bulunmamasından dolayı çok katlı binalar yapılmamıştır. Abbasilerle birlikte konutların büyük inşa edildiği, çok sayıda çok katlı binaların şehrin görüntüsünde yer almaya başladığı görülür²⁹⁷.

Harran höyük kazılarında Nurettin Yardımcı tarafından sürdürülen ilk kazı çalışmalarında, yan yana iki oda olmak üzere tümüyle beş odalı bir ev açığa çıkarılmıştır. Kare planlı odaların olduğu bu evde odanın tabanında bir ocak tespit edilmiştir. Başka bir plankarede sürdürülen kazı çalışmasında ise, dikdörtgen ve kare şekilli on iki odadan oluşan büyükçe bir eve ait kalıntılara rastlanılmıştır. Yapının iki

²⁹⁴ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 137

²⁹⁵ Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 182.

²⁹⁶ Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 184.

²⁹⁷ Can, *İslam Şehirlerinin*, 141.

katlı olduğu, üst katına basamaklarla çıkılan evin alt katının mutfak, kiler, tandır odası olarak kullandığı, mekânda bulunan çanak-çömlek ve diğer buluntulardan anlaşılmaktadır. Odalar içinde podyumlar, küçük nişler, ocak ve tandırlarda gözlenmiştir. Bu evlerin, kare ve dikdörtgen planlı misafir odası, oturma odası, mutfak, kiler, ahır, depo işlevi gören mekânlardan oluştuğu görülmüştür. Bu evlerin kare tuğla veya taş döşeli avlulara açıldığı ve her evin avlusunda su kuyusu, kapaklı taş tuvaletinin, foseptik çukurunun, avlularda sokağa açılan ve mekânlarda kullanılmış suyun tahliyesini sağlayan su kanalları görülmüştür²⁹⁸.

Nurettin Yardımcı tarafından sürdürülen çalışmalarda höyüğün birinci tabakasında rastlanılan ve altı yüzyıldan fazla iskân edilmiş, İslami döneme tarihlenen kentin düzenli bir kent planlamasına sahip olduğu anlaşılmıştır. Yürütülen kazı çalışmaları neticesinde, mimari kalıntılar ve buluntulardan buranın Eyyübiler Dönemi'nde yoğun bir şekilde iskân ve imar edildiği anlaşılmıştır²⁹⁹.

Şehrin günümüzde özgün ev mimarisini konik kubbeli evler oluşturmaktadır. Kubbeli evlerin tarihinin yapılan arkeolojik kazılar neticesinde düz damlı evler kadar geriyi gittiği görülmüştür. Musul yakınında Arpachiyan'da, Tiflis yakınındaki Schulaveri'de ve Kıbrıs'ta M.Ö VII. bine tarihlenen bu mimari ile yapılan ev örneklerine rastlanılmıştır. Bu form Mezapotamya, Transkafkasya ve Ege'de yoğun biçimde kullanılmıştır³⁰⁰.

²⁹⁸ Yardımcı, *Mezapotamya'ya Açılan Kapı*, 44-47.

²⁹⁹ Yardımcı, *Mezapotamya'ya Açılan Kapı*, 58.

³⁰⁰ Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir, 152.

Şekil12: Harran Konik Kubbeli Evleri

Kaynak:https://archnet.org/media_contents/111093 Erişim Tarihi: 13.06.2019

Harran evleri, kare ya da kareye yakın prizmatik bir alt yapı üzerine bindirme tekniğinde tuğlalardan yükseltilmiş, gittikçe daralan konik bir külahla şekillendirilmiştir. Üst örtüde bindirme tuğla tekniğinin kullanılmasının en önemli nedeni, Kubbelere geçiş unsuru olarak tromplar ve pandantifler kullanılmıştır. İçeriden kubbe yüksekliği 5 m'ye varıp, 30-40 tuğla dizisiyle oluşturulmuştur. İkili, üçlü ve altılıya kadar varan kubbeli mekânlar birbirlerine kemerlerle bağlanmışlardır. Kubbelere örülürken, kubbe dış cidarına tuğlalarla oluşturulmuş merdiven basamakları bulunur. Tepesi boş bırakılan konik kubbenin tamiri, yağışlı ve soğuk zamanlarda kapatılmasını kolaylaştırmak amacıyla bu basamaklar yapılmıştır³⁰¹.

Bu tepelik hem mekânı aydınlatmak hem de içeride yakılan ocağın dumanının dışarı atılmasını sağlamak amacıyla yapılmıştır. Tuğlaların birbirlerini tutması için, bağlayıcı malzeme olarak ta çamur harcı kullanılmıştır³⁰².

³⁰¹ Kürkçüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri*, 40.

³⁰² Kürkçüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri*, 40.

Şekil13: Konik Kubbeli Evlerin Bindirme Teknikli Kubbesi

Kaynak: https://archnet.org/media_contents/37380 Erişim Tarihi: 14.06.2019.

Konik kubbeli evler, bölgenin iklimine en uygun konutlardır. Yazın serin kışın ise sıcak evlerdir. Harran’da yaşayanlar zaman içerisinde kendi yaşam şekillerine ve bölgenin iklimine en uygun evi geliştirmişlerdir. Dini inanışlar ve toplumsal hayatın şekillenmesinde önemli unsurlardan olan mahremiyet duygusu ve kadının konumundan dolayı bu evlerde haremlik ve selamlık denilen mekânlar oluşturulmuştur. Eve kabul edilen erkek misafirler selamlık kısmında ağırlandırken, kadınlarda haremlik kısmında ağırlandırlar.

1.8. SU YOLLARI, KANALLAR ve MAKSEMLER

İnsanlar tarih boyunca uygarlık düzeyleri arttıkça suyun yaşam ve tarım alanlarına ulaştırılması için farklı su yapıları ve teknolojileri, farklı iletim yöntemlerini kullanmışlardır. Su kemerleri, maksemeler, kanallar, su toplama havuzları ve su terazileri bu yapılardan bazılarıdır. Kaynak yerinde temin edilen suların köy, kasaba, şehirlere, evlere, sokak çeşmelerine ulaştırmak için borular yardımı ile yapılan bu taşıma işlemine “*Su Şebeke Sistemi*” denilmektedir. Geçmişte su pişmiş topraktan yapılmış künkler, taş borular ve kanallar yardımı ile taşınmıştır. Yolu bir vadiye geldiğinde su, vadinin diğer tarafına su kemerleri yardımı ile geçirilirdi. Kemerlerle şehre ulaştırılan su, künkler yardımıyla semt ve mahalle

çeşmelerine bağlanırdı. Suyun yönünün ve debisinin ayarlanması, fazla suyun kanallara girmeden tahliye edilebilmesi için savak denilen tesislerden geçirdi. Suyun basınç nedeniyle, topraktan yapılmış künkleri patlatmaması için birer dikili taş gibi görünen su terazileri kullanılırdı³⁰³. Su terazileri, birleşik kaplar prensibine göre çalışan ve su basıncını ayarlayan yapılardır. Su kaynaklarından şehre gelen sular, teraziye çıkartılıp yavaşlatılarak, atmosfer basınca eşitlenip basınç kontrolü sağlanır. Su terazilerini, suyla doldurulmuş ve yerden yükseltilmiş bir nevi su tankı olarak düşünebiliriz³⁰⁴.

Maksemler, şehre ulaştırılmış olan suyun şehir içindeki çeşme ve binalara dağıtmak için, su miktarını belirleyen lülelerden savak denilen dağıtım teknelerine akıtan düzeneğe sahip üstü kubbe veya tonoz ile örtülü bir binadan oluşan su taksim merkezidir. Yer üstünde ve yer altında olmak üzere iki grupta incelenirler. Dağıtılan suların dış etkilerden dolayı kirlenmesini önlemek için daima kapalı bir bina olarak inşa edilmişlerdir³⁰⁵.

Anadolu'da suyun iklimin müsait olmadığı bölgelerde de her mevsim değerlendirilmesi ve kullanıma hazır olması için; düşen yağmur ve kar sularını sarnıç ve depolarda, mevcut akarsuları bentlerde toplamak, toplanan suları uygun meyillerle kanallar ve tüneller vasıtasıyla kemerler üzerinden geçirerek şehre ulaştırmak, şehre ulaştırılan suyun maksem, maslak ve terazilerden geçirilerek dağıtılması, alçak seviyede bulunan suların dolaplarla yükseklerle çıkarılması, yeraltındaki suların kuyular açarak yeryüzüne çıkarılması, imkânların daha kısıtlı olduğu dönemlerde sudan istifade edebilme yollarını arttırmak için yapılmış uygulamalardır³⁰⁶.

Erken İslami dönemde, özellikle Emeviler döneminde hazır buldukları Roma ve Bizans su sistemini kullanmaya devam etmişler, eksiklerin olduğu yerde ise tamamlama yoluna gitmişlerdir. Yezid b. Muaviye (h.60-640\ m.680-684)'nin halifeliği döneminde kanallar kazdırarak yüksek yerlerdeki tarım alanlarına su

³⁰³ “İstanbul’da Roma ve Osmanlı Dönemine ait Su Terazilerinin Lokasyonlarının Belirlenmesi ve Genel Özelliklerinin Analizi Üzerine Bir Envanter Denemesi”, (2013), 1.

³⁰⁴ Kazım Çeçen, *İstanbul Vakıf Sularından Üsküdar Suları*, (İstanbul: İSKİ Yayınları, 1991), 34.

³⁰⁵ Hülagu Kozanoğlu, *Anadolu’da Suyun İzi*, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Aski Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013), 119.

³⁰⁶ Yılmaz Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 19.

götürmüştür. Suyun ulaştırıldığı bu alanlarda ziraate elverişli tarım toprakları genişletilmiştir³⁰⁷.

Harran tarihine baktığımız zaman; II. Mervan bölgede kanallar açtırarak ziraat ve ticareti geliştirmiştir. Abbasiler dönemine geldiğimizde Harun el-Reşid döneminde Harran'ın su ihtiyacını karşılamak için Cüllab suyundan şehre gelen kanal tamir ettirilmiştir. 1184 yılında Harran'a gelen ünlü gezgin İbn Cübeyr şehri tanıtırken: *“Yeşillikten ve gölgeden mahrum bir belde olan Harran'ın adı sanki havasından türemiş. Suyu soğukluğa alışmamış. Her tarafı sıcaktan yanıyor. Orada ne bir gölge bulabilirsin, ne rahat nefes alabilirsin. Çıplak bir ovaya kurulmuş, bozkırın ortasına konmuş...”* demiştir. Ünlü gezgin Harran'daki camiye tanıtırken, mermer sütunlar üzerinde yükselmiş üç kubbenin örttüğü büyük bir sahnin olduğundan ve her kubbenin altında da tatlı sulu bir kuyu olduğundan söz etmiştir.³⁰⁸

1285 yılında Harran'daki vergilerin teftişi için Harran'a gönderilen İzzeddin Şeddad; Şehrin Deysan ve Cüllab nehirleri arasına kurulduğunu, şehirdeki imalathanelere Cüllab Nehrin'den su geldiğinden, bu nehrin Düb adlı bir köyden çıktığından ve bütün şehri suladığından söz etmiştir. Bu nehrin sularının şehrin bazı evlerine, camisine ve çeşmelerine kadar ulaştığını yazmıştır. Şehirde bulunan kuyuların sularının tuzlu olduğundan, Ocak ayında bu kuyulara tatlı su doldurulduğundan söz etmiştir. Tuzlu su ile karışmadan bu suların kaldığından ve insanlar tarafından yazın kullanıldığı söylemiştir³⁰⁹.

İbn Şeddad Harran'da on dört tane hamam olduğunu da söylemiştir. Bütün bu verilen bilgiler doğrultusunda hem 12. hem de 13. yüzyılda suyun evlere kadar ulaştığı, çeşmelere, camiye ve suya çok yoğun ihtiyaç duyulan hamamlara getirildiği anlaşılmaktadır. Hem kamusal yapılarda, imalat yapılan yerlerde, hem de konutlarda kullanılan suyun Cüllab Nehri'nden getirildiğini biliyoruz³¹⁰. Sadece ulu camide değil Harran Ören yerinde de 1,5 km. alanda muhtelif yerlerde su kanallarını ve kuyuları toprak yüzeyinde görmek mümkündür. Bu suların caminin doğusunda, yerin altında Roma döneminde yapılmış Bizans ve İslami dönemde de kullanılmış

³⁰⁷ Ayhan Aytöre, “Türklerde Su Mimarisi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk İslam Sanatları Tarih Enstitüsü, Milletlerarası I. Türk Sanatı Kongresi,(Ankara 19-24 Ekim 1959), 78.

³⁰⁸ Şeşen, Harran Tarihi, 24

³⁰⁹ Şeşen, Harran Tarihi, 26.

³¹⁰ Şeşen, Harran Tarihi, 26,27

kare formlu, kireç taşından yapılmış maskemden cami, çarşı, tuvaletler, hamam ve şehir içindeki kimi evlere ulaştırıldığı düşünülmektedir. Bunun yanında yağın yağmur sularının biriktirilmesi için yapılmış sarnıçta yer alır.

Cüllab Nehri'nin yanına kurulmuş olan kaleye suyu çıkarmak için su dolaplarından faydalanmış olmalıdırlar. Aşağıdan yukarıya çıkarılan su, kale içindeki mekânları pişmiş topraktan yapılmış künkler ile kireç taşından oyularak yapılmış kanallar vasıtasıyla dolaşmıştır. Bu künkleri hamamda, çeşmeli havuzlu, tuvaletli mekânda ve su deposunda duvar içlerinde görüyorken, hamamın kuzey duvarının dışında duvar üzerine yapılmış konsolda da açıkta giden künklere rastlanılmıştır. Bu künkler mekânlara soğuk suyu taşımak amacıyla yapılmış olmalıdır. Bu borulardan giden suyu kontrol edebilmek amacıyla pişmiş topraktan yapılmış kör tıpalarda kullanılmıştır. Kare formlu kireç taşlarının üç ya da dört tarafından oyularak suyun farklı yönlere gitmesini sağlamak amacıyla yapılmış dağılım taşları bulunmaktadır. Duvar içinde suyun farklı yönlere gitmesini sağlıya bilmek için bazı künklerin de üç yönlü yapıldığı görülmüştür (EK-1). Bir kuşatma altında, dışarıdan suyun getirilemediği zamanlarda ihtiyacı karşılamak için batı sahininde da bir kuyu bulunmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

ABBASİLER DÖNEMİNDE YAPILAN İMAR ÇALIŞMALARI

2.1.HARRAN OKULU

İskender'in doğu seferi sırasında Yunanistanlı birçok bilgin Harran'a yerleşmiştir. Yunanistan ve Makedonya asıllı bu insanların Harran'a yerleşmeleri ve gök cisimlerini tanrılar olarak görmeleri, zamanla buranın "Pagan Kent" olarak kayıtlara geçmesine neden olmuştur³¹¹. Tarihte "Harranlıların dini" olarak bilinen inanç, aslında Yunanistan kökenli insanların getirdiği Pisagoryen öğretiler ile Kıldanilerin (gökbilimcilerin) Babil'den arta kalan inançlarının karışımı olan bir dindir. Pisagor, komünal bir topluluk oluşturmuş ve kendilerine özgü ritüeller ve giysiler icat etmiş ve tapınaklar inşa etmişlerdir³¹².

Harran'ın gelişimine katkı sağlayan unsurlardan biri de önemli yolların kavşak noktasında bulunması olmuştur. Harran tarih boyunca ticaret için ileri bir karakol olarak kullanılmıştı. Bu konumundan dolayı doğu ve batı arasında önemli bir nokta olmuştur. Bu tartışılmaz coğrafi konumunun bir neticesi olarak hem kültürel hem de iktisadi açıdan önemini ilkçağ ve ortaçağ boyunca sürdürmüştür. Ancak önemli ticaret yollarının kavşağında bulunduğundan söz ettiğimiz Harran coğrafi keşifler neticesinde ticari güzergâh olmaktan çıkmıştır. Coğrafi keşiflerin neden olduğu bu yeni sonuç, Harran ve Harran gibi önemli ticaret kentlerinin çökmesine, aynı zamanda bölgede ki dengelerin değişmesine de neden olmuştur. Hem ticarete ki üstünlüğün sona ermesi hem de Moğol saldırıları, Harran'ın bir daha kendini toparlayamama nedeni olmuştur³¹³.

Harran Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce de ilmi kimliğini kazanmış, önemli bir ilim merkezi olarak kabul ediliyordu. Babil astronomisi, Fars hikmeti ve Yunan felsefesi ile kucaklaşmış, Hermetik bilginin gelişme ve kendini var etme yeri olmuştur³¹⁴. Tarihi Harran Okulunun kuruluşu hakkında yeterli kaynak bulunmamaktadır. Asur ve Babil dönemlerinden (M.Ö. II. bin) İslami döneme kadar

³¹¹ Bayram Ali Çetinkaya, "İslam Felsefesinin İlk İnşacıları Urfalı ve Harranlı Mütercimler" I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran, ed. Ali Bakkal (Konya: Şelale Yayınları, 2006) 113.

³¹² Çetinkaya, "İslam Felsefesinin İlk İnşacıları", 109.

³¹³ Abdullah Ekinci, "Harran ve Harran Okulunu Etkileyen Siyasi, Dini, Coğrafi ve İلمي Unsurlar" I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran, ed. Ali Bakkal, (Konya: Şelale Yayınları: 2006), 19.

³¹⁴ Cabiri, *Felsefi Mirasımız ve Biz*, çev. Aykut Said (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000), 155.

(M.S. VII. yy) devam eden gezegenleri temsil eden gelişmiş bir Tanrılar Kültü'nün Harran'da yaşamış olması, Asur ve Babil döneminden itibaren burada astronomi biliminin ileri bir düzeyde bilindiğini göstermektedir. Bu bilimin bu kadar ileri bir düzeyde biliniyor olması ise ancak sistematik bir öğrenme faaliyet ile yapılabilecek olması, Harran Okulu temellerinin o dönemde atılmış olabileceğini düşündürmektedir. Harran'da M.Ö. III. yüzyıldan itibaren felsefi düşünceler, yerel inanç olan Sabiilikle karşılaşmış, böylece Sabii Helenistik düşünce oluşmuştu. Antakya Eskul mektebinin kapanmasıyla buradaki bazı din ve ilim adamlarının Harran'daki medreseye göç etmeleri bu medresenin önemini artırmıştı. Yeni hocaların katılımıyla Harran Medresesi Yeni Eflatunculuğun ve Pythagorasçılığın İslam'a uyarlanışında büyük rol oynamıştır³¹⁵.

Harranlılar, Bizanslıların miladi üçüncü yüzyılda bölgede resmi din olarak Hristiyanlığı ilan etmelerine rağmen dinlerini değiştirmemişlerdir³¹⁶. Harran'ın bu yapısından dolayı, pagan Yunanlılar burayı sığınılacak bir yer olarak görmüşler ve M.S. VI. yüzyılda önemli bir eğitim merkezi olan Atina Akademisi'nin kapatılması üzerine, doğuya gelen bilim adamlarının bir kısmı Harran'a yerleşmişlerdir³¹⁷. Böylece Harran Okulu, yedinci ve sekizinci yüzyıllarda bölgede bulunan Süryani ve İran Okulları'nın yanında en önemli düşünce merkezlerinden biri olmuştur. Bu okulda öncelikle felsefe okutulmakta Yeni Platonculuk ve Aristoteles'in mantık çalışmalarına yer verilmekte, matematik, astronomi ve tıp gibi bilim dallarında araştırmalar yapılmaktaydı³¹⁸.

Harran'ın İslam coğrafyasına katılmasıyla birlikte, Müslümanlar Harran'da felsefe ve düşünce tarihi konusunda Harraniye, Harnaniyye veya Keldaniyye adı altında büyük bir felsefe okulu ile karşılaşmışlardır. Harran Okulu, İslam düşüncesinin felsefi alt yapısının kurulması ve gelişmesi safhalarına, Antik Yunan Felsefi eserlerini Arapçaya çevirerek ve Harran'da bulunan ilim adamlarının ve filozofların hilafetin merkezi konumundaki Bağdat'a felsefi ve bilimsel bilginin

³¹⁵ Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 35.

³¹⁶ Nazım Hasırcı "Mantık Biliminin İslam Dünyasına Geçişinde Harran Okulunun Önemi", Harran ve Harran Okulunu Etkileyen Siyasi, Dini, Coğrafi ve İlmî Unsurlar" I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran, ed. Ali Bakkal, (Konya: Şelale Yayınları: 2006), 151.

³¹⁷ Şinasi Gündüz, *Anadolu'da Paganizm, Antik Dönemde Harran ve Urfa*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 52.

³¹⁸ Ramazan Şeşen, "Harran", *İslam Ansiklopedisi*. (DİA), İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16: 238

taşınması ile katkıda bulunmuşlardır. Harran Okulu, İslam Kelamına ve felsefesine hem düşünsel hem de dilsel alanda felsefi ve gnostik nitelikli bir pencere açmıştır³¹⁹. Edinilen bilgiler doğrultusunda Harran'daki medresenin, felsefe kimliğini taşıdığını söyleyebiliriz. Harran akademisi felsefi kimliğini, 529 yılında Justinianos İskenderiye'ye girip İskenderiye medresesini dağıtınca buradan kaçan hocaların bir kısmının Harran'a gelmesiyle kazanmıştır³²⁰.

Harran Okulu, Müslümanların Harran'ı 639 yılında fethinden³²¹ sonra Ömer b. Abdülaziz'in burayı ilmi araştırmaların yapıldığı bir merkez(İslami dönemde de Harran bilim kenti hüviyetini devam ettirmiştir. Emevi halifesi Ömer ibn Abdülaziz tarafından Harran'da bir tıp okulu kurdurulmuştur. Ayrıca felsefe, edebiyat ve özellikle çeviri çalışmalarına yer veren merkezlerinde İslami dönemin başlarından itibaren Harran'da yer aldıkları bilinmektedir³²²) ilan etmesi ve biri Harranlı diğeri de Mervli iki âlimin İskenderiye Okulu'nun bir devamı olan Antakya Okulu'nu Harran'a taşımalarıyla daha da güçlendi³²³. Bu durum ilmin Harran Okulu'ndan Bağdat'a ulaşmasına ve burada yetişen birçok bilim adamının Bağdat'a gitmesine zemin hazırladı³²⁴.

Kadim bir Mezopotamya kenti olan Harran, çok eski zamanlardan beri ilim ve felsefe çalışmalarının yoğun olduğu bir yer olmuştur. Arami alfabesi Harran'ın yanında yer alan Urfa'da icat edilmiş Medler, Partlar, Sasaniler, ve Uygurlar'da bu dili kullanmışlardır³²⁵. Sami putperestliğinin ve Sabiiliğin yerleşik inançlar olduğu Harran'da, zamanla bu inançlar matematik, geometri ve astronomiye ait çalışmalarla zenginleştirilerek farklı boyutlara ulaştırılmıştır. M.Ö. III. yüzyılda Makedonyalı İskender'in Harran'ı fethi üzerine, birçok Yunanlının buraya gelmesi Harran'da Sabii-Helenistik bir oluşum başlattı. Bu yeni inanç ve kültür haritası zamanla İskenderiye Okulundan etkilenerek Pisagorcucu ve Yeni Eflatuncucu bir senteze

³¹⁹ Hülya Altunya, "Mu'tezile Kelamcılarının Din Dili Anlayışlarına Harran Okulu'nun Katkısı", I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, ed. Ali Bakkal (Konya: Şelale Yayınları, 2006), 355.

³²⁰ Hasırcı "Mantık Biliminin İslam Dünyasına Geçişi" 149.

³²¹ Ahmed b. Yahya El-Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, (Ankara: Siyer Yayınları, 1987), 250.

³²² Gündüz, Anadolu'da Paganizm, 43.

³²³ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, (İstanbul: Ülken Yayınları, 1997) 74.

³²⁴ Y.Kumeyr, *İslam Felsefesinin Kaynakları*, çev. Fahreddin Olguner, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 132-133

³²⁵ Şeşen, Harran Tarihi, 53.

kavuştu³²⁶. Miladi 640 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle³²⁷ Halife Ömer b. Abdulaziz zamanında (717-720) İskenderiye ekolünün Antakya'ya oradan da halife el- Mütevekkil zamanında (847-861) Harran'a geçmesi sağlanmıştır³²⁸. Harran Okulu ilmi araştırmalar merkezi olarak ilan edildikten sonra yarım yüzyıl kadar ayakta kalabildi³²⁹. IX. yüzyılda bu bölge Tulunoğulları ile Sacoğulları arasında bir mücadele alanına dönüştü. Bu mücadele sonucu Harran bilim merkezi olma özelliğini kaybetmeye, ikinci plana düşmeye başladı. Harran'ın güneyinde yer alan Rakka bu tarihten sonra önem kazanmaya başlamıştır³³⁰. Ancak unutmamak gerekir ki Harran, tarihte felsefeye adanmış yegâne şehir gibidir³³¹.

Bilim tarihi ve rical ile ilgili eserler incelendiğinde Harran'da yetişen ve isminin sonuna "Harranî" nisbesini alan kadın-erkek yüz civarında (17 kadın, 81 erkek) alim olduğu görülmüştür³³². Bunların içinde Cabir b. Hayyan (815), Sabit b. Kurra (901) ve el-Battani (929) gibi müsbet ilim (tıp, matematik, geometri, astronomi) bilginlerinin yanında Abdülkerim b. Malik, Ebu Said el-Harrani (745), Ahmet b. Abdumelik b. Vakid el-Harrani (836), Muhammed b. Yahya b. Kesir el-Harrani (880) gibi birçok İslami ilimlerle ilgili ilim adamı bu topraklarda yetişmiştir³³³.

Abbasi Halifelerinin Harran'ın imarı ile ilgili tasarrufları olup olmadığı, bu konu ile ilgili yapılanlar hakkında yeterince bilgi sahibi değiliz. Kaynaklarda sadece Halife Mansur ve Harun Reşid'in şehre cömertliğinden bahsetmektedirler. Harun el-Reşid devrinde "Harran'ın su ihtiyacını karşılamak için Cullab suyundan şehre gelen kanal tamir ettirildi"³³⁴ denmektedir. Ancak şimdiye kadar yapılan çalışmalardan anlaşılan, Abbasiler döneminde daha çok eğitim çalışmaları yapılmıştır. Abbasiler

³²⁶ Mehmet Bayraktar, "İslam Felsefesine Giriş", Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, 35.

³²⁷ Şeşen, *Harran Tarihi*, 53.

³²⁸ Çetinkaya, *İslam Felsefesinin İlk İnşacıları*, 108

³²⁹ Ülken, "Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü", 82.

³³⁰ Şeşen, *Harran Tarihi*, 11-14.

³³¹ Süleyman Dönmez, "Simplicius ve Onun İslam Felsefesine Etkileri Etrafında Tartışmalar", I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, ed. Ali Bakkal (Konya: Şelale Yayınları, 2006), 139.

³³² Necati Avcı, "Harran'ın Yetiştirdiği Kadın ve Erkek Alimler, Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri, Harranlı Bilim Adamları", Kayseri: E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını, 1995), 100-148.

³³³ Ramazan Şeşen, "Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri, Harranlı Bilim Adamları", (Kayseri: E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1995), 59.

³³⁴ Şeşen, *Harran Tarihi*, 12.

döneminde kültürel ve bilimsel etkileşimin çok önemli bir düzeye ulaştığı söylenebilir. Emevi Devleti, daha çok Arap unsurların hâkim olduğu milli bir devlettir. Emevi Devletinin ilgi alanların siyaset, geleneksel şiir ve edebiyatın oluşturduğu görülmüştür. Bundan dolayı kendi kültür dünyalarına yabancı buldukları akli ilimler astronomi, matematik, geometri gibi alanlar ile beşeri ilimler arasında olan felsefe ile pek ilgilenmemişlerdir. Abbasiler döneminde yönetici sınıf Arap soyundan gelseler de, vezirler ve devletin önemli kademelerinde bulunan bürokratlar Arap olmayan etnik kimliklerden geliyorlardı. Esas itibari ile Abbasi Devletinin entelektüel çerçevesini de belirleyen Arap olmayan bu unsurlar oluşturmuştur. Bunların içinde Fars kültürü ile yetişmiş vezirler geniş bir kültürel birikime sahiptiler, aynı zamanda Abbasi hükümdarlarının da yetişme tarzı artık klasik Arap tarzı değildi. Her türlü ilme ilgi gösteriyorlardı. Sayılan bütün bu sebeplerden dolayı özellikle Me'mun ile felsefe ve mantık doğrudan Müslümanların ilgi alanına girdi. Beytü'l-Hikme gibi özel tercüme büroları kurularak, devlet eliyle felsefe ilimlerin tercümesi yapıldı³³⁵.

2.1.1. Harran Okulunun Ana Görüşleri

Büyük İskender'in Asya seferinden başlayarak M.S. VIII. yüzyılın başlarında Ortaçağ skolastik felsefenin doğuşuna kadar devam eden, Helenistik dönem felsefe okulları içinde yer alan Harran Okulu'nda birden fazla felsefi düşünce akımı etkili olmuştur³³⁶.

Doğu Roma imparatoru Justinianus, 529 yılında Atina Okulunu politeizme destek olan Yeni Eflatuncu tutumundan dolayı³³⁷ kapattığında buradaki ilim insanları İskenderiye ve Mezopotamya'daki diğer Helenistik anlayışla eğitim çalışması sürdüren okullara dağılırarak buralarda Hristiyanlaşmış Yunan Felsefesinin temelini atmışlardır³³⁸. Harran Okulu hocaları arasında pagan, Sabii, Hristiyan ve Müslümanlar vardır³³⁹. Harran Okulunun ana eksenini Yeni eflatuncu düşünce oluşturmaktadır. Bu okulda ilk politeistler, Yeni Eflatunculuğu politeizme dayanak

³³⁵ Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 30.

³³⁶ Anette Hanisch, *Heran Harran*, çev. Bodrum Consulting and Translation (Şanlıurfa: Karacadağ Kalkınma Ajansı, Harran Kaymakamlığı, 2017), 37.

³³⁷ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003), 122.

³³⁸ Necip Taylan, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi, Kaynakları-Temsilcileri-Tesirleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1983), 134.

³³⁹ Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 33.

kılarak, İmparator Justinianus'un Atina Okulu'nu kapatmasından sonra gelen hocalar ise Yeni Eflatunculuğu Hristiyanlığa mesnet kılmışlardır. Evren ve insanın Tanrıdan geldiğine ve tanrıya döneceğine inanılır. İniş merdiveninin ilk basamağında ruhlar, ikinci basamağında hayvanlar, üçüncü basamağında ise nesnelere olduğuna inanılır. Çıkış merdiveninin ilk basamağında anlamak, ikinci basamağında sonuç çıkarmak, son basamağında ise mistik sezgi (gizemcilik) vardır. Böylece tanrıdan ruh olarak çıkan nesnel varlık dünyaya iniyor ve esrime yoluyla tekrar tanrıya dönüyor. Tanrı, bizim düşündüğümüz hiçbir şey değildir, çünkü her şeydir³⁴⁰.

Harran Okulu'nda etkili olan bir diğer düşünce sistemi ise Pisagorculuk olmuştur. Sayıları bütün varlığın ilkeleri (arkhe) yapmışlardır. Adeta bir sayı mistisizmine kayarak, her şeye karşı bir sayı bulmuşlar, bu inanışlarıyla astronomide büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir³⁴¹. Harranlılar 'da sabi idiler ve bu inanışları sonucunda astronomi ile iç içeydiler. Harran Okulu'nun İslami dönemdeki önde gelen düşünürü Sabit b. Kurra'nın matematik ve astronomideki derinliği de düşünülünce Harran Okulu'nda Pisagorculuğun değerlendirmesi daha net yapılacaktır³⁴².

Harran Okulu'nda öğrenci üç aşamalı bir eğitimden geçirilirdi. Birinci aşamada çocuk küçük yaşta okula alınır, ilk olarak Süryanice, Yunanca dillerini öğrenmeleri sağlanırdı. İkinci aşamada edebiyat dersleriyle beraber matematik, astronomi ve müzik dersleri verilirdi. Matematik dersinin amacı, ileride felsefe ve ileri düzeyde astronomi dersleriyle tanışacak öğrencinin zihinsel etkinliğini geliştirmektir. Bu aşamaların sonunda öğrenci, Yunanca ve Süryanice'den Arapça'ya kolayca çeviri yapabilme düzeyine geliyor ve Euklides, Batlamyus gibi bilginlerin eserlerini anlayacak düzeye ulaşıyordu. Üçüncü aşama ise, yükseköğrenim dengiydi. Bu aşamada öğrenci felsefe, tıp ve matematik dersleri alırdı. Yine bu aşamada öğrenci artık yavaş yavaş küçük bilimsel eserler yazmaya başlıyordu. Yapıt basımı ve cilt işi de bu aşamada öğrenilirdi³⁴³.

Harran'ın da içinde yer aldığı el-Cezire bölgesinde Hellenistik kaynaklı okullar "*Gnostizmin*" kaynağı durumundaydılar. Hayat kültürü temeline dayalı olan

³⁴⁰ Orhan Hançerlioğlu, "Felsefe Sözlüğü", (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015), 258.

³⁴¹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 29-31.

³⁴² Şeşen, *Harran Tarihi*, 60-68.

³⁴³ Hanisch, *Heran Harran*, 37.

Sabii teolojisinin en çarpıcı karakteristik özelliği Gnostik düalizmdir. Bu düalizm, birbirine zıt özelliklere sahip olan iki gücün varlığı ve birbirleriyle olan sonsuz rekabeti temeline dayalıdır. Bu inanışa göre, bir tarafta ışığı, aydınlığı, hayatı, verimliliği, mükemmelliği ve iyiliği temsil eden bir alem olan ışık alemi ve buna bağlı olan unsurlar, diğer tarafta ise karanlığı, kötülüğü, yokluğu, çirkinliği, eksikliği ve kuraklığı temsil eden alemi ve buna ait unsurlar söz konusudur. Bu iki alem, köken itibarıyla de farklı kaynaklardan zuhur etmişlerdir. Aydınlığı ve iyiliği temsil eden ışık alemi hayatı, canlılığı, verimliliği ve düzeni sembolize eden *Hayat prensibinden* kaynaklanırken, karanlığı ve kötülüğü temsil eden karanlık alem ise yokluğu, düzensizliği ve ölümü sembolize eden kara sudan veya kaostan beslenmektedir³⁴⁴. Bu iki temel prensip arasında bitmek tükenmek bilmeyen bir düşmanlık, çekişme ve rekabet vardır³⁴⁵. Bu iki zıt prensip, etle kemik gibi birbirinden ayrılmaz, birbirine ihtiyaç duyan niteliklerdir. Bir başka ifadeyle bunlar bir bütünü oluşturan iki parçadırlar³⁴⁶. İrfaniye olarak da bilinen Gnostikler, bilinmeyi bilme iddiasındadırlar. Gnosis sözcüğü, Yunanca da “*ruhsal sırlar bilgisi*” anlamına gelmektedir. Bu bilgiyi herkes edinemez; ancak bazı kişiler anlık bir aydınlanma ile birdenbire edinirler.

Harranlılar veya IX ve X. yüzyıldaki adlarıyla Sabiiler, hikmetlerini Hermes’e bağlamaktaydılar. Bu sebeple Harranlılara Hermetikler de denilmiştir³⁴⁷. Hermetizm bize son derece sade bir evren tasavvuru sunar. Evrenin zirvesinde ve sabit yıldızlar semasının üzerinde “*Yüce İlah*” vardır. Yüce ilah vasfedilemez. Akılla idrak edilemez ve gözle görülemez. Alemin tek sahibidir. Onun tam karşısında, kaos ve kötülüğün kaynağı, pislik ve necasetin meydana olan belirsiz madde vardır. Dünya seması ve tüm evren yaratıcı ilah tarafından yaratılmıştır³⁴⁸. Ay yörüngesinin altındaki âlem tamamen yedi gezegenin ve yıldızların yörüngelerinin etkisi altındadır. İnsanlar da buna bağlı olarak yedi türe ayrılmışlardır ve her türün özelliğini bu yedi gezegen belirler. İnsan maddi yani temiz olmayan bir cisimle “Evrensel Akıl” dan (Akl-ı Külli) kaynaklanan değerli bir parçaya sahip olan nefisten

³⁴⁴ Sinasi Gündüz, *Sabiiler, Son Gnostikler*, (Ankara, Vadi Yayınları, 1999), 92-93-94.

³⁴⁵ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 118

³⁴⁶ Gündüz, *Sabiiler Son Gnostikler*, s.95

³⁴⁷ Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, s.52

³⁴⁸ Ebu'l-Ala Afifi, *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler, Hermetik Literatürün İslam Düşüncesi Üzerine Tesiri*, (İstanbul: İz Yayınları, 2000), 120-121

oluşur. Bu nefis arzu ve heveslerle sürekli bir çatışma halindedir. İşte bu çatışmaya bir dur demek için ilah Hermes gelmiştir. O, insan ile Yüce İlah arasında bir aracıdır. O, bunu Akl-ı Külli'nin aracılığıyla yaparak kurtuluş ilan eder ve kurtuluş yolunu açar. Ancak Evrensel Aklın doğru bilgiye sevk eden aydınlatmasına, sadece seçkinlerden ve hikmet ehlerinden oluşan bir azınlık tahammül edebilir. Bu yolun özünde nefsin Allah içinde kaybolması (İslam tasavvufunun tabiriyle “Fenafillah”) yatar. Sadece hikmet ehli, arınmış, kutsal ve her türlü kusurdan uzak duran şahsiyetler, maddeden sıyrılabirler³⁴⁹.

2.2.ABBASİLER DÖNEMİNDE YAPILAN TIP OKULU

İslam tarihinde tıp ilmi Hz. Muhammed döneminden başlayarak gelişme gösteren ve toplum içerisinde rağbet gören bir bilim dalı olmuştur. Bu durumun yaşanmasının en önemli nedeni Hz. Peygamber'in hastalandığı zaman tedavi olması, başkalarına da tedavi olmaları konusunda tavsiyede bulunması ve oruç gibi bazı ibadetlerin insan sağlığındaki önemi vurgulaması tıp bilimini inanların gündelik hayatında yer etmesinde etkili olmuştur. Böylece sağlık ile ibadet arasında müspet bir ilişki bulunduğu görülmüştür. Müslümanlar tedavi olmayı sünnet kabul ettiklerinden Hz. Muhammed'in vefatından sonra sağlıkla ilgili hadislerini toplamayı bir görev bilmişlerdir. Kuran'da Hz. Eyyüb'ün üzerine döküldüğü su ile iyileşmesi, Müslümanların bir hastalık neticesinde tedavi olunması konusunda ilgi duyulmasını sağlamıştır³⁵⁰.

Emeviler dönemine gelindiğinde İslam tıbbının kurumsallaşmaya başladığı görülmüştür. Bu dönemde bu bilim dalını geliştirmek için yapılması gerekenler üç başlık altında toplanmıştı. Tıp kitaplarının yazılması, tıp eğitiminin yapılması ve yaygınlaştırılması ile hastane açılması. Önceleri yerel yöntemlerle yapılmaya çalışılan tedaviler, Emeviler döneminde yerini bilimsel temellere dayandırılmış usullere bırakmıştır. Bundaki en önemli neden tıpla ilgili kitapların tercüme edilmesi yer almaktadır. Emeviler döneminde tıpla ilgili en önemli gelişme Ömer b. Abdülaziz'in Harran'da bir tıp okulu açması olmuştur. İslam tarihinde kurulan ilk hastane yine Emeviler döneminde kuruldu. Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik

³⁴⁹ Ahmet Keleş, “Harran Hermetizminin İslami İlimlere Etkisi” I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, (Konya: Şelale Yayınları, 2006) 201.

³⁵⁰ Ali Bakka, *Harran Okulu*, (İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları), 64.

cüzamlılar ve akıl hastalarının tedavisi amacıyla 88\707 yılında bir hastane kurmuştur. Harran 744-750 yılları arasında başkent olunca, eğitim için medrese, suçlular için bir zindan, hastalar için de bir hastane yapıldığı bilinmektedir. Abbasiler dönemine gelindiğinde doktorlar, hastaneler ve tıp üzerine yazılan eserlerin bir hayli çoğaldığı görülmüştür³⁵¹.

Ömer b. Abdülaziz, babasının Mısır valiliği sırasında İskenderiye Okulu mensuplarından bir tabiple tanışıyordu. Ömer b. Abdülaziz halife olunca, Harran'a karşı olan yakın ilgisinden dolayı bu tabibi Harran'a getirmiş ve Harran tıp okulunun temelini attırmıştır. Bu doğrultuda Harran'da tıp eğitimi kesintisiz devam etmiştir. İslam coğrafyasında hastanelerin erken tarihli kurulduğu yerlerden biride Harran'dır. 1184 yılında Harran'ı ziyaret eden seyyah İbn Cübeyr Harran'da iki hastane olduğunu söylemiştir. Harran Tıp Okulu kendine yetecek doktorları yetiştirdiği gibi, uzak yerlere de bu yetişmiş doktorları göndermiştir. Ömer b. Abdülaziz'in İslam bilimine bir diğer katkısı ise İskenderiye Okulu'nu Antakya'ya taşımak olmuştur. Sonraki dönemlerde ise buradaki bilim insanları Harran'a gelmişlerdir³⁵².

2.2.1.Harranlı Tabipler

2.2.1.1. Stefan el-Harrani

Abbasi tıp tarihinde meşhur tabipler arasında geçer ancak bu tabiple ilgili yeterince bilgi sahibi değiliz³⁵³.

2.2.1.2. Yunus et-Tabib el- Harrani (881 sonrası)

Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmeyen Yunus'un Endülüs Emevi Devleti Muhammed b. Abdurrahman (875-886) devrinde hayatta olduğu bilinmektedir. Yaşamı ile ilgili çeşitli rivayetler bulunan Yunus'un Harranlı olmadığı, bir müddet Harran'da hizmet verdiği için el-Harrani nisbesiyle anıldığı söylenmektedir. Yunus Endülüs'e giderken yanında götürdüğü ağrı ve sızıları dindiren şurupla tanınmıştır. Şurubun bir içimliğini 50 dinara satarak kısa zamanda zengin olmuştur³⁵⁴.

³⁵¹ Bakkal, Harran Okulu, 65,66.

³⁵² Bakkal, Harran Okulu, 69.

³⁵³ Bakkal, *Harran Okulu*, 70.

³⁵⁴ Bakkal, *Harran Okulu*, 70-71.

2.2.1.3. Sabit b. Kurra (821-901)

Harranlı Sabii bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Sabit b. Kurre Harran'da gezegenlerin sembolizmine dayanarak bir mezhep oluşturan, Sabiiler cemaatinden gelmektedir. Pisagoryen matematik ve mistisizm geleneğiyle çok ilgilenen bu ekol İslami dönemde de varlığını sürdürmüştür. Bu topluluğun birçok üyesi gibi Sabit de matematik ve astronomide çok iyi yetişmişti³⁵⁵. Çocukluk ve gençlik yıllarında sarraflık yaparak yaşamını sürdüren Sabit b. Kurra, bu yıllarda mükemmel denilebilecek düzeyde Arapça ve Süryanice öğrendi. Bazı nedenlerden dolayı Sabiiler ile anlaşmazlık yaşanması neticesinde Bağdat'a gitti. Yolda Muhammed b. Musa ile tanıştı; Muhammed b. Musa Arapça ve Süryanice'yi çok iyi bilen Sabit'i himayesine aldı ve Halife Mu'temed'e sundu. Halife onu tercümanlar grubuna dâhil etti³⁵⁶.

Çok yönlü bir bilgin olan Sabit astronomi, matematik, felsefe ve tıp alanında önemli çalışmalar yapmıştır. Harran Sabiîlerinin İslam tarihinde felsefe, matematik, astronomi ve tabii ilimler sahasında tercüme ve telif hareketindeki önemli rolü Sabit bin Kurra ile başlamıştır³⁵⁷. Kızamık ve çiçek hastalıkları hakkında yazılmış kitapları bulunmaktadır. Hatta bu çalışmaları Razi'nin de önünü açıcı çalışmalar olmuştur. İbn Ebi Useybia'nın aktardığı şu olay onun ne denli dikkatli ve başarılı bir tabip olduğunu ispatlamada yeterli olacaktır.

“Bir gün halifelik sarayına giderken, yolda acılı bir ağlama sesi işittim. Dediler ki, bu kasap dükkânının sahibi aniden öldü, ona ağlıyorlar. Bunun üzerine beni hemen oraya götürmelerini istedim. Ağlaşan kadınları susturup, cenazenin yanından çıkardım. Oradaki gençlerden birini çağırarak, cenazenin sırtına vurmasını istedim. O cenazenin sırtına vururken, diğer gençten bir fincan su getirmesini istedim. Cebimde hazır bulundurduğum ilacı fincandaki su ile karıştırdıktan sonra cenazenin ağzını açarak içirdim. Bunun üzerine cenaze aksırarak gözlerini açtı. Bu olay müthiş bir yankı uyandırdı. Bunun üzerine halife beni çağırarak bunu nasıl başardığımı sordu. Ben de, bu kasabın önünden geçerken,

³⁵⁵Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, çev: Nabi Avcı, Ahmet Ünal, (İstanbul: İnsan Yayınlar, ,1991), 43.

³⁵⁶Mustafa Demirci, *Beytü'l Hikme*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 121

³⁵⁷Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006), 232.

onun hayvanların ciğerini yarararak, tuzlayıp yediğini gördüm. Bu tavrın bir gün onu kalp sektesine uğratacağını düşünerek, kasabı dışarıdan gözetim altına aldım. Bunun için de bir ilaç hazırladım ve onu hep yanımda bulunduruyordum. Bir gün kasabın aniden öldüğünü duyunca hemen yanına gittim. Nabızı atmıyordu. Sirtına vurarak önce nabzının çalışmasını sağladım, sonra da hazırladığım ilacı içirerek onu canlandırdım.” demiştir. İşte bu olay Sabit b. Kurra'nın tıp alanında ne kadar yetkin, ne kadar iyi bir gözlemci olduğunu gösterir³⁵⁸.

Hastalıkların çeşitleri ile ilgili, hasta ağrıları, mafsals ağrıları, romatizma ve gut gibi hastalıklarla ilgili çalışmaları bulunmaktadır. Ayasofya Kütüphanesinde nüshası bulunan vücutta meydana gelen alaca hastalığı (vitiligo) ve tedavisi ile ilgili bir risalesi bulunmaktadır. Çiçek, kızamık, sarılık hastalıklarının ve bunların tedavisi ile ilgili çalışmaları bulunmaktadır. Kalp atışları, atar ve toplardamarların hareketleri sırasında kalbin durumuyla ilgili Süryanice yazılmış eseri bulunmaktadır³⁵⁹.

Sabit b. Kurra'nın yukarıda yazılanlardan başka hastalıklara karşı alınması gereken tedbirlerin yer aldığı koruyucu hekimlikle ilgili çalışmaları, hastalığın doğru teşhis ve tedavi edilebilmesi için hasta ve doktor arasındaki ilişkiyi içeren çalışması, ilaç yapımı, cinsi ve miktarları ile ilgili farmakoloji çalışmaları, insanın ruhu, nefsi ve mizacını incelediği psikoloji çalışmaları, kadın-doğum, göz, üroloji, veterinerlik alanlarında yapılmış çalışmaları mevcuttur³⁶⁰.

2.2.1.4. Sinan b. Sabit b. Kurra (ö. 943)

Kurra ailesinin ikinci tabibi olarak bilinen Ebu Said Sinan b. Sabit b. Kurra; babası gibi tıp alanında çalışmış ve önemli eserler bırakmış bir ortaçağ tabibidir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Sabit b. Kurra'nın oğlu öncelikle babasından ve çeşitli hocalardan dersler aldı. Tıp, geometri ve astronomi alanlarında kitap telif eden³⁶¹ Sinan Halife Muktedir tarafından “*Reis'ül-Etubba*” (tabiplerin reisi) görevine atandı. Ömrünün ortalarına doğru İslam'ı seçerek kendisine yeni bir din ve hayat

³⁵⁸ Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 122.

³⁵⁹ Bakkal, *Harran Okulu*, 86-87-88-89.

³⁶⁰ Şeşen, *Harran Tarihi*, 59-69.

³⁶¹ Hasırcı, “Mantık Biliminin İslam Dünyasına Geçişi” 154.

benimsemiştir. Abbasi halifesi el-Muktedir Billah (932-934) döneminin tümünde ve er-Radi Billah (934-940) yıllarında görevini sürdürmüştür³⁶².

O dönemde hilafet merkezinde sekiz yüz altmış kadar tabip bulunuyordu ve bir kişinin tabip kabul edilebilmesi için Sinan b. Sabit'in yaptığı sınavdan geçmesi gerekiyordu. Yani o günlerde tabiplere diplomalarını ve çalışma ruhsatlarını devlet adına Sinan b. Sabit veriyordu³⁶³.

Görev yaptığı ve yönetiminde bulunduğu Bağdat Hastanelerinin ıslahı ve daha iyi hizmet vermeleri için büyük gayretlerinin olduğu bilinmektedir. Tedaviyi hapisanelerden, sınır boylarına, dağ başlarındaki köy ve kasabalara kadar geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır³⁶⁴. Sinan'ın en yüksek uzmanlık alanı tıp olmakla beraber, kaynaklarda tıpla ilgili etkin bir esere rastlanılmamıştır. Bazı sağlık kuralları ile ilgili, özellikle sahra hastaneleriyle kırsal kesimde yaşayanların tedavileri hakkında vezir Ali b. İsa'ya sunmak üzere bir risale yazdığı bilinmektedir. Sinan'ın tıp ile ilgili bilinen kalıcı ve ciddi bir eser vermekten çok iyi bir yönetici ve işletmeci bir baştabip olduğu görülür³⁶⁵.

Yunanca ve Süryanice'den çeviriler yapan Sinan, yapılmış olan çevirileri de tekrar gözden geçirmiş, düzeltmiştir. Tıp, astronomi, geometri, edebiyat, Sabiiler'in dini, Süryani hükümdarlar konularında eserler kaleme alan Sinan Eflatun'un geometriye dair eserini ıslah ederek eklemelerde bulunmuştur³⁶⁶.

2.2.1.5. Ebu İshak İbrahim b. Sinan b. Sabit (908-946)

Sabit b. Kurra'nin torunudur. 904 yılında Bağdat'ta doğdu. Tıp ve matematik sahalarında kendini oldukça geliştirdi. Tıpta o kadar uzmanlaşmıştı ki ona “ *bilim mirasçısı ve sonuncusu*” denilmeye başlanmıştı³⁶⁷.

2.2.1.6. Ahmet ve Ömer b. Yunus el-Harrani (962 sonrası)

Kardeş olan bu ilim insanları, tabip Yunus el-Harrani'nin oğullarıdır. Her ikisinin de doğum ve ölüm tarihleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. İki kardeş tıpla ilgili temel bilgileri babalarından almışlardır. 941 yılında Bağdat'a

³⁶² Şeşen, *Harran Tarihi*, 72.

³⁶³ Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 36

³⁶⁴ Bakkal, *Harran Okulu*, s.73

³⁶⁵ Bakkal, *Harran Okulu*, s.74

³⁶⁶ İbnü-n Nedim, *el-Fihrist*, s.549

³⁶⁷ Bakkal, *Harran Okulu*, 75.

giderek gitmiş bu süre içerisinde Bağdat'ta bulunan doktorlardan tıp dersleri almış, bu konudaki bilgilerini geliştirmişlerdir. Sabit b. Sinan b.Kurra ile birlikte çalışmışlardır. Onun huzurunda Calinos'un bazı kitaplarını ezbere okumuşlar, İbn Vasıf el-Harrani'den göz tababeti dersleri almışlardır³⁶⁸.

2.2.1.7. Ahmet b. Vasif (975)

Ahmet b. Vasif es-Sari el-Kehhal es-Sabi'el Harrani, Harran'da doğmuştur. Tıp ilmiyle küçüklüğünden itibaren ilgilenmiş, göz hastalıkları üzerinde yoğunlaşmıştır. Harran'da edindiği temel tıp bilgisini geliştirmek için Bağdat'a gitmiştir. Burada kendisi gibi Harran'lı olan Yunus et-Tabib'in oğulları Ahmet ve Ömer'e tıp dersleri vermiştir. Yukarıda sayılan tabipler dışında Sabit b. İbrahim b. Zehrun el-Harrani (896-980), Ebu İshak İbrahim b. Halil (925-994), Ebü'l-Ferec b. Ebü'l-Hasan b. Sinan el-Harrani, İbn Revh, İbnü'n-Neccar (1224 sonrası), Ali b. Şebib el-Harrani (1346 sonrası) Harran'da yetiştiği bilinen, çağının önemli hekimleridir. Harran'da yetişmiş olan bu tabipler Endülüs tıbbının da gelişmesinde, mesafe kat etmesinde önemli bir yere sahiptirler. Müslümanlar Endülüs bölgesine gittiklerinde VIII. ve IX. bu alanda yetişmiş ilim adamları yeterli değildi, daha çok gayr-ı Müslimler söz sahibiydiler. Bu hekimler tıbbın önemli iki otoritesi Hipokrat ve Galen'i iyi tanımıyorlar, köklü bir tıp bilgileri bulunmuyordu. Dolayısıyla Endülüs tıbbına katkıları çok sınırlı olmuştur. Endülüs tıbbının asıl kaynağı doğu tıbbı olmuştur. Bu kaynak içerisinde Harranlı tabipler önemli bir yer elde etmişlerdir³⁶⁹.

2.3. HARRAN MATEMATİK ve GEOMETRİ OKULU

Müslümanların en çok meşgul oldukları bilim dallarından biri de matematik olmuştur. Ezan saatlerinin güneşe göre tespit edilmesi, kible yönünün tayin edilmesi, miras paylaşımı gibi gündelik hayattaki problemler matematik ve geometriyi gerekli kılmıştır. İlk matematik araştırmaları Emeviler döneminde başlamış olsa da asıl ivmesini Abbasiler devrinde yakalamıştır. Birkaç yüzyıl içinde yüzlerce matematikçi yetişmiş, yetişen bu matematikçiler içerisinde Harranlıların da özel bir yeri vardır.

³⁶⁸ Bakkal, *Harran Okulu*, 75-76

³⁶⁹ Bakkal, *Harran Okulu*, s.77

Sabit b. Kurra ve Bettani matematiği her alanda kullanabilecek hale getirmiş, İslam matematiğinde çok önemli bir yere sahiptirler³⁷⁰.

Matematiksel düşünme sisteminin somut varlıklar üzerinden çözümler içerdiği İslamiyet öncesi dönemden farklı olarak Müslüman matematikçiler, cebiri geometriye tatbik etmek şeklinde astronomide büyük ilerlemeler kaydetmişler, matematiği soyut zihinsel denklemler seviyesine çıkarmışlardır. Müslümanların matematiğe getirdikleri en büyük yenilik sıfır rakamının bulunması, yeni sayı sisteminin icat edilmesi olmuştur. Romalılar günümüzde Roma Rakamı dediğimiz sembolleştirilmiş sayı sistemini kullanırken, Araplar da sayı sistemini alfabetik sembollerle ifade ediyorlardı. Ancak her iki sayı sistemi de işlevsel değildi. Müslümanların icat ettiği, ondalık sayı sistemi, işlem kolaylığının yanında, insana zaman, iş, mekân ve zekâdan tasarruf sağlamıştır³⁷¹.

Arapçada boş, yok manasında kullanılan sıfırın, 873 yılında yazıldığı bilinen bir matematik kitabında ilk defa kullanıldığı bilinmektedir. Mana ve değerinin çok büyük olduğu sıfır, negatif ve pozitif sayılarında oluşmasına katkı sunmuştur³⁷².

2.3.1. Harranlı Matematikçiler

2.3.1.1 Harran'ın En Büyük Matematikçisi; Sabit b. Kurra

Matematiğin hemen hemen bütün dalları üzerinde çalışmaları bulunan Sabit b. Kurra, Yunanca'dan birçok matematik eserlerini, Lemmata, Temas Eden Çemberler Üzerine, Üçgenler Üzerine, Apollonius Konikleri, Nikomachos'un Aritmetiğe girişi dâhil olmak üzere, Arşimed'in orijinal dilinde elimize geçemeyen bütün çalışmalarını İslam bilim dünyasına kazandırmıştır. Öklid'in Elementler'i ve Batlamyus'un Almagest'si üzerine yorumları da bulunmaktadır. Batlamyus'un küresel astronomi problemlerini çözmek için kullandığı Manelaus'un tam küresel dikdörtgen teoreminin yeni ispatını sunar. Phisagor'un ikizkenar dik üçgenle ilgili teoreminin ispatını inceler ve bu teoremin genel hali için üç yeni ispat verir. Silindir kesitleri ve yüzeyleri üzerine kitabında dairesel eğik silindirin düzlem kesitlerini inceler ve bu silindirin iki kesen düzlem arasında kalan yanal alanlarını hesaplar³⁷³.

³⁷⁰Bakkal, *Harran Okulu*, 80.

³⁷¹Bakkal, *Harran Okulu*, 81.

³⁷²Bakkal, *Harran Okulu*, 82-83.

³⁷³Şeşen, *Harran Tarihi*, s.61-62-63-64

Gökyüzünün yeryüzünü etkilediği ve biçimlendirdiği inancına dayalı, gökteki yıldızların evrenin düzenini sağlamanın yanında, her türlü olay ve oluşumun kaynağı olduğuna inanılan³⁷⁴ Sabii inancına bağlı olan Sabit b. Kurra'nın astronomi alanında da çalışmaları bulunur. Yıldızlarla ilgili, güneş ve ayın tutulmasının sebepleri ile ilgili çalışması, astronomi terminolojisi, feleklerin hareketleri ile sekiz göksel kürenin eksenini etrafında döndükleri yörüngeleri ile ilgili çalışması bulunmaktadır. Astrolojiden bahsettiği, yıldızların karakterleri ve yeryüzündeki varlıklara tesirleri hakkında kaleme alınmış eseri, güneş yılı takvimi ile ilgili risalesi astronomi ile ilgili çalışmalarıdır³⁷⁵.

2.3.1.2. Bettani (ö.317\929)

İslam astronomlarının en büyüklerinden, dünyanın da en meşhur 20 astronomundan biri kabul edilen Ebu Abdullah Muhammed b. Cabir b. Sinan er-Rakki el-Harrani, Sabii bir ailenin çocuğu olarak IX. Yüzyılın ilk yarısında Harran civarındaki Bettan'da doğmuştur. Doğum tarihi ve çocukluğu ile ilgili ayrıntılı bilgi bulunmayan Bettani'nin ilk rasatlarını 877 yılında Rakka'da yaptığı bilinmektedir. Ünlü bilgide de babası gibi devrinin meşhur astronomi aletleri ustası olduğu bilinmektedir³⁷⁶.

El- Bettani'nin günümüze sadece dört eseri ulaşabilmiştir. Bunların en önemlisi 877 yılından itibaren Rakka'da yaptığı rasat sonuçlarını içeren el-Zic'dir³⁷⁷. İlk defa 1143 yılında, üç defa Latince'ye çevrilen bu kaynak eser Kopernik, Tycho Brahe, Galileo ve Keplerin çalışmalarında etkili olmuştur. Avrupa'da da astronomi alanında kaynak eser olarak kullanılan Zic'de açık ve doğru bir şekilde ay tutulmasını, mevsimlerin sürelerini, güneşin hakiki ve ortalama hareketini, iki itidal nokta arasındaki gerilemeyi ortaya koymuştur. Batlamyus'un aksine zahiri çapının değiştiğini, halka şeklindeki güneş tutulması ihtimalini ortaya koymuştur. Ay ve gezegenlerin hareketleri hakkında yapılan pek çok hesap yanlışını düzeltmiştir. Cosinüs fonksiyonunu ilk defa astronomi hesaplamalarında, sinüs kavramını da ilk defa açık ve düzenli bir şekilde kullanmıştır³⁷⁸.

³⁷⁴ Çetinkaya, İslam Felsefesinin İlk İnşacıları, 121.

³⁷⁵ Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 46

³⁷⁶ Bakkal, *Harran Okulu*, 122-123

³⁷⁷ Yıldızların, Ayın ve Güneşin hareketleri ile ilgili tutulmuş cetvellere verilen addır.

³⁷⁸ Şeşen, *Harran Tarihi*, 70-71

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZENGİ VE EYYÜBİ DÖNEMİNDE YAPILAN İMAR ÇALIŞMALARI

3.1. HARRAN İÇ KALEDE YAPILAN TADİLAT³⁷⁹ ÇALIŞMALARI

Şehrin güneydoğusunda yer alan Harran Kalesinin, Emevi Hükümdarı II. Mervan tarafından 10 milyon dirhem harcanarak yaptırıldığından, yapının mimari özelliklerinden ikinci bölümde ayrıntılı olarak söz edilmişti. Mukaddesi, Harran'ın Kudüs surları taş işçiliğini hatırlatacak surette, güzel dizilmiş taşlarla inşa edilmiş bir hisar tarafından korunan güzel bir kasaba olduğundan söz eder³⁸⁰. Ebü'l-Fida, kalenin (İmâdü'd-Din) Zengi'nin oğlu Sultan Nûrû'd-din tarafından yeniden yaptırıldığını ve dâhilindeki askeri birliğin Haçlıların hâkim olduğu komşu kasabalara serbestçe akınlar düzenlediğini söyler³⁸¹. Bugünkü görünümünde yapının dört bir yanını saran sahinler, ortada çekirdek Emevi dönemi sarayı, dört köşesinde ise oniki kenarlı, üç katlı kuleler yer almaktadır. Lloyd ve Brice kalenin üç katlı olup, bazıları kubbeli 150 odası olduğunu³⁸² (yapının hem çekirdekte yer alan Emevi dönemi saray kısmında hem de Zengi, Eyyübi dönem izlerini taşıyan, yapıyı dört yönden saran sahinlerinde kubbeli mekânlardan ziyade, yuvarlak ya da sivri kemerli tonozlarla örtülü sahinler ile üç tarafı açık kemer ile örtülmüş eyvanlar görülmüştür) söylemektedirler. Bu iki arkeolog, kalenin inşaatında üç evre olduğunu iddia ederler. Onlara göre, kalenin çekirdeğini teşkil eden birinci kısmın unsurları İslamiyet'ten önce inşa edilmiş, ikinci evreye ait unsurlar İslami dönem, üçüncü kısım ise, batı kulesinin arkasında bulunan süslü, kubbeli bir geçit (yapının bahsedilen yerinde kubbeli bir geçit bulunmamaktadır) dolayısıyla el-Melik el-Adil döneminde inşa edildiği söylenmektedir³⁸³.

Yapının çekirdeğini oluşturduğu söylenen İslamiyet öncesi, Sabii dönemine ait olduğu düşünülen tapınağa ait izlere günümüzde de sürdürülen arkeolojik kazılarda rastlanılmamıştır. Harran Ulu Camiyi anlatırken söz edildiği gibi, sonradan gelen yerleşimciler bir öncekinin kutsal mabedi üzerine inşa etmiştir kendi kutsal

³⁷⁹ Adil kökünden gelen kelime doğrultma, doğrulama, değişiklik anlamlarında kullanılır. Devellioğlu, *Osmanlıca Sözlük*, 1013.

³⁸⁰ Mukaddesî, *İslam Coğrafyası*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selengi Yayınları, 2015) 145.

³⁸¹ Stonge, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 150.

³⁸² Şeşen, *Harran Tarihi*, 36.

³⁸³ Şeşen, *Harran Tarihi*, 36.

yapısını. Dolayısıyla bahsedilen bu tapınağı kaleden ziyade cami temellerinde aramak daha doğru olacaktır.

Yapının çekirdeğinde bulunan üç katlı Emevi sarayının etrafını saran batıda tek, güney, doğu ve kuzeyde iki sıra şeklinde merkezi yapıya bitleştirilmiş sahnaların Zengiler döneminde yapıldığını düşünülmektedir.

Harran, Porsuki oğlu İzzeddin Mesut'a tabi idi. Mesut ölünce işler karışmış ve Harran topraklarından bazıları haçlı istilasına uğramıştı. İzzeddin'den sonra hâkimiyet mücadelesi başlamış, Reha ve Suruç Kontluklarında İzzeddin Mesut'a ait topraklara göz dikmişlerdi. Başlangıçta şehrin yönetimini ele geçiren Su Tekin, Zengi'ye tabi olmak istemediyse de, Su Tekin'in kısa süre içinde vefatıyla Harran İmadüddin Zengi tarafından teslim alınmıştır³⁸⁴. Böylece Harran'da 1129 tarihinde Zengi hakimiyeti başlamış oldu.1157'de Nureddin Mahmut Zengi'nin çok fena olduğu ve öldüğüne dair çıkan haberler üzerine Şirkuh Dimaşk'ı ele geçirmek üzere yola çıktı ve Harran'da zapt etti. Nureddin iyileşince Harran'ı kurtarmak için harekete geçti. Kardeşi önünden kaçtı, çocuklarını Harran kalesinde bıraktı. Nureddin orayı zapt etti, Zeyneddin Ali'ye teslim etti³⁸⁵.

Nurettin Zengi, kalelere özellikle önem veriyordu. Şehirlerden önce kaleleri ele geçirmeyi hedefliyordu³⁸⁶. Sürekli bir savaş alanı olan Harran'da da bulunan sarayın, savaşlarda bir üs olması ihtiyacından kaleye dönüştürülmesi büyük bir ihtimaldir. Zengin olan şehir halkının rahat yaşamasının altında, Zengilerle kurulan ticari ilişkilerin payı vardı. Fakat şehirdeki İsmaili taraftarı grup bu durumdan memnun değillerdi. Zengiler ve Harranlılar arasında olacak antlaşmayı haber alan İsmaililer, şehrin yönetimine el koymuştur. Bunun üzerine Nusretüddin, Harran üzerine yürüdü, Harran'a tabii bölgelere el koydu. Bu gelişmeler yaşanırken hasta olan Nurettin iyileşti, Nureddin'in orduları Harran üzerine yürüdü. Harran'a bağlı kasabalar savaştan Nureddin'e tabii oldular. Harran kalesini ellerinde bulunduran İsmaililer sert bir şekilde direniyorlardı. Zengiler kuşatmayı daha da sertleştirdiler. İki ay süren kuşatma şehirde kıtlığa neden oldu. Bunun üzerine fazla direnemeyen İsmaililer teslim olmak zorunda kaldılar. 1159 senesinde Harran kalesi ele geçirildi,

³⁸⁴ Ali Muhammet Sallabi, *Zengiler Dönemi, İslami idarenin Yeniden Hakim Kılınması*, çev.:Turgut Akyüz, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2014), 102.

³⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, çev.Abdullah Köşe, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1989) , 209.

³⁸⁶ Sallabi, *Zengiler Dönemi*, 511.

böylece tüm Harran bölgesi Zengi idaresine girmiş oldu³⁸⁷. Bu yaşananlardan anlaşılıyor ki bölgede hâkimiyeti sağlayabilmenin ön koşullarından biri şehirlerden önce kaleleri ele geçirmek ve o kaleleri tahkim ettirmek olmuştur³⁸⁸.

Yapının batı kenarının önünde yer alan, son arkeolojik kazılarla toprak altından çıkarılan ikili savunma sistemi de, bu dönemde yoğun olarak yaşanan Haçlı mücadeleleri ve yerel unsurlardan dolayı yapının güçlendirilmeye çalışıldığının izleridir. Batı cephesinin, ikinci katında görülen yuvarlak kemerli büyük açıklık bu savunma sistemine girişi sağlamak amacıyla açılmış olmalıdır.

Çekirdek yapının etrafını saran bu sahin düzeneği bir bütünlük arz etmektedir. Sahınların köşelerde kulelerle bütünleşmesi, birazını şimdi birazını da sonra yapalım anlayışıyla yapılmış olamaz. Yapının doğu cephesinde bulunan köpek ve güney kenarında bulunan aslan kabartmalarının (bu kabartmalarla ilgili ayrıntılı bilgiyi kalede tezyinat kısmında belirtmiştim) Orta Asya Türk unsurları içerdiğini belirtmiştim. Bazalt taş üzerine, bir Türk tekniği olan eğri kesim tekniği ile yapılan kabartmaları, Numeyriler gibi yerleşik hayata geçmemiş, kabile mantığı ile hareket eden bir kabilenin yapması mümkün görünmemektedir. Başlangıçta Selçuklular'ın Musul Atabeyliği olan Zengiler'in mevcut bu kültürden etkilendiği³⁸⁹, Artukoğulları ile yapılan mücadelelerde bu tekniklerin görülüp kendi yapılarında (Diyarbakır Dış Kale, Silvan Kalesi, Kırşehir Kesik Köprü Han, Kayseri Döner Kümbette aslan kabartmalarının³⁹⁰ benzerini görmek mümkündür) uygulandığını düşünülmektedir³⁹¹.

Güney kenarda iki sıra halinde uzanan tonoz örtülü sahinlerden, ön sırada olanın daha dar, mazgal pencereli, savunma ve saldırı amaçlı yapıldığını daha önce belirtmiştim. İkinci sahinin daha geniş ve yaşama alanlarının mevcut olduğunu, hamam ve sekizgen, merkezi planlı, kubbe üst örtülü çeşme ve tuvaletlerin bu sahinde bulunduğunu söylemiştim. Ancak burada dikkatten kaçmaması gereken üstü tonozla örtülü olan sahinin içine, bu ıslak zeminli mekânların yerleştirilmesidir. Hem duvardaki izlerden, hem de sürdürülen kazı çalışmaları sırasında üst örtüye ait, tonoz kemerini oluşturan kesme taşların hamam sıcaklık mekânlarını ve tuvaletlerin

³⁸⁷ Sallabi, *Zengiler Dönemi*, 411.

³⁸⁸ Sallabi, *Zengiler Dönemi*, 511.

³⁸⁹ Ekinci, *Harran Mitolojisi ve Tarihi*, 37.

³⁹⁰ Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme*, 38.

³⁹¹ Salabi, *Zengiler Dönemi*, 111.

bulunduğu mekânın kubbesinin, kireç taşı kesme taşlarla yıkıldığı görülmüştür. Yani iki sıra sahnalar önce yapılmış diğer mekânlar ise buranın içine uygun hale getirilip yapılmıştır. Hamam ve tuvalet gibi mekânların nem, rutubet, duman ve kanalizasyonla ilgili oluşabilecek problemlerini düşününce daha bağımsız ve açık alanlarda olması gerektiği düşünülebilir. Yapılacak tasarımlar bu yapılara göre tasarlanmalıdır. Belli ki bu mekânları yapmak için en uygun yeri burası görmüşler.

Yapının Eyyübi dönemi eklentilerinin bu cephede olduğunu düşünüyorum. 1185-1186 kışlarını burada geçiren Selahattin Eyyübi³⁹², zaruri ihtiyaçları karşılayacak mekânların olmasına ihtiyaç duymuş olmalıdır. Aynı zamanda malzemenin de bu mekânlarda taştan tuğlaya geçtiği gözlenmiştir. Çekirdek saray yapısı ince yonu taş duvarının tuğlayla kaplanıp hamam, külhan, su deposu gibi mekânların bu duvara bitleştirildiği ya da hemen önüne yapıldığı görülmüştür. Hem siyasi hem de kültürel anlamda Zengilere bağlı olan Eyyübiler burada da bunu devam ettirmişlerdir. Buna karşın Eyyübiler döneminde Şam İçkalesi'nin yenilenmesi esnasında büyük köşe kulelerinin inşa edilmesi, o dönemdeki daha genel bir eğilimin bir parçası olarak görülebilir. Daimi orduların artan önemi nedeniyle, burç denen büyük kule tipi, ortaçağ İslam dünyasında Mezopotamya, Suriye, Mısır ve Anadolu'nun askeri mimarlık dağarcığına girmişti. Şam İçkalesi'nin bütün kuleleri daha da görkemli kulelerin yapılmasından hemen sonra genişletilirken, Kahire İçkalesinde mevcut kulelerin büyüklüğünde iki katına çıkarıldı. Aynı dönemde Harran İçkalesi de dört poligonel köşe kulesini birbirine bağlayan bir galeri katı eklenerek bütünüyle yeniden inşa edildi. Bu içkalelerin genişletilip yeniden düzenlenmesinin köle-askerlerin artışına bağlı olarak garnizonların büyümesinden ne ölçüde kaynaklandığı sorgulanmaya açıktır³⁹³.

3.2.HARRAN ULU CAMİDE YAPILAN TADİLAT ÇALIŞMALARI

Harran Ulu Cami, Anadolu'nun ilk anıtsal, ilk revaklı avlulu, şadırvanlı cami ve en zengin taş süslemeli cami olma özelliğini taşımaktadır³⁹⁴. 744-750 yıllarında Emevi Devleti'nin başkentini Şam'dan Harran'a taşıyan II. Mervan tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir. İlk defa 1930'larda Creswell tarafından çizilen

³⁹² Şeşen, *Harran Tarihi*, 22.

³⁹³ Redford, *Memâlik ve Memâlîk: Anadolu Selçuklu İçkalelerinin Süsleme ve Kitabe Programları*, 377.

³⁹⁴ Kürkçüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri*, 25.

planında³⁹⁵ ve Dr. Nurettin Yardımcı'nın cami hariminde yaptığı kazı çalışmalarında yapı, mihraba paralel uzanan doğu-batı doğrultulu uzanan dört sahından oluşmaktadır. Mihrap önündeki sahından başlandığında ilk iki sahında paye ve sütun sıralarının bir bütünlük oluşturacak şekilde sıralandığı görülmüştür. Üçüncü sahında sadece payeler, dördüncü sahında ise dikdörtgen payeler önüne yerleştirilmiş paye-sütun sıralaması dikkat çekmektedir. Mimari bu düzenlemeden dolayı harimin kuzeyinde ortadaki en geniş olmak üzere sağda sekiz, solda sekiz on dokuz kemer açıklığı oluşmuştur. Bu açıklıklarda giriş olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda harimin doğu beden duvarına dıştan bakıldığında, duvar örgü izlerinden, yapının ilk ve ikinci evresi olduğu anlaşılmaktadır. 1930 yılında Creswell'in çizdiği rölevede net bir şekilde görülen, yapının II. Mervan döneminde iki sahin olarak yapıldığı, sonraki bir dönemde üçüncü, en son dönemde de dördüncü sahinin yapıldığı düşünülmüştür. Doğu kenarından çatının üçgen alınlıklarına bakıldığında ilk iki sahinin alçakta, diğer iki sahinin da onlara göre yüksekte inşa edildiği görülmektedir. Yapı içindeki sütunların süsleme repertuarında farklılık gösterdiği görülmüştür. Emevi dönemi sütunlarda daha yoğun, boş yer bırakma korkusuyla yapılmış, arabesk asma dalları, üzüm salkımları, S ve C kıvrımlarının görüldüğü süslemeler mevcuttur. Sonraki dönem kemer süslemelerinde ise XII. yüzyıl Selçuklu süslemelerini yansıtan (tıpkı kalede olduğu gibi) palmetler ve lotuslar görülmüştür. Yapının doğu cephesindeki kitabeden ve İbn Şeddad'ın da sözünü ettiği gibi, 1174 depreminden sonra Nureddin Mahmud b. Zengi tarafından yapılmış olmalıdır.

Nureddin Zengi imar ve iskân faaliyetlerine büyük önem vermişti. Gösteriş ve zevkten ziyade, toplumun ve devletin ihtiyaçları amaç edinilmişti. Kale, karakol, menzil ve posta binaları, hanlar, hamam ve köprüler, yolların yapılması gibi işler bunlara dâhildi. Müslümanlar hayır işlerini cami, medrese ve hastaneden ibaret görmüyorlardı. Yol ve köprü yapılması, yolların bakım ve onarımı, yolcuların korunması ve ağırklanmasına yönelik tedbirlerde vakıf işleri dâhilinde yürütülüyordu. 1157 'deki büyük Suriye depreminden sonra bütün kaleler, cadde ve çarşılar yeniden yaptırılmıştır. Aynı hayır hizmetleri, 1170 depreminde de yerine getirilmiştir. İbnü'l-Esir'in anlattığına göre; Halep, Şam, Hama, Humus, Barin, Şirz ve Menbiç bölgelerinde devletin bütün hazineleri ve gelirleri deprem yaralarının sarılması için

³⁹⁵ Kürkcüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri*, 26.

kullanılmıştı. Camiler, mescitler, hastaneler, ve aş evleri yeniden yaptırılmıştı³⁹⁶. “Nureddin deprem haberini alınca kale ve surların yıkılan kısımlarını tamir etmek için Baalbekk’e gitti. Buraya varınca diğer yerlerin de harap olduğunu, kale ve surlarının yıkıldığını, içinde kimse kalmadığını öğrendi. Nureddin deprem sonrasında şehirlerin tamiratıyla bizzat ilgilendi, diğer beldelerin surları ve camileri de tamir edilinceye kadar aynı şekilde çalıştı” diye yazmıştır İbnü’l-Esir³⁹⁷.

İbnü’l-Esir belirtmemiş olmasına rağmen bu büyük depremden sonra, Harran’da da yeniden yapım çalışmaları olmuştur. Harran Ulu Caminin doğusundan avluya girişi sağlayan at nalı kemerli kapısı da 1174 tarihli (kapı üzerinde onarım kitabesi bulunmaktadır) onarım sonrası günümüze kadar ulaşabilmiştir. Cami avlusunun kuzeyinde, avlu duvarları dışında bulunan 33.30 m. yüksekliğindeki minarenin yaklaşık 11 metresinin bu deprem sonrasında yıkıldığı düşünülmektedir. Kare gövdeli minarenin 22 m’lik kısmı düzgün kesme taştan yapılmışken, 11 m’lik kısmında malzemenin değiştiği, tuğlayla devam ettirildiği görülmektedir. Tuğlalı kısmın bu depremlerden sonra yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Nureddin Zengi, camilerin temiz ve bakımlı tutulmasını büyük önem vermiş, yıkılan veya zarar gören camilerin muhakkak tamir edilmesini, başka bir amaçla kullanılmamasını ve atıl bırakılmamasını emretmiştir³⁹⁸.

3.3.EYYÜBİLER DÖNEMİNDEYENİDEN YAPIM FAALİYETLERİ

3.3.1.Şeyh Yahya Hayat El-Harrani (Hayat b. Kays) Türbesi ve Camisi

Kaynaklarda, asıl ismi Hayat b. Kays olarak geçen, Harran’da doğup büyüdüğü için Harrani denilen bu kişinin evliya, mutasavvıf, ölümden sonrada dünya işleriyle ilgili tasarrufta bulunduğu inanan dört evliyadan biri olduğundan söz edilmektedir³⁹⁹. Hayat-i Harrani’nin XII. yüzyılda Harran’da yaşayıp M.1185 tarihinde burada vefat ettiği ve türbesinde 1195 yılında inşa edildiği rivayet edilmektedir⁴⁰⁰.

³⁹⁶Sallabi, *Zengiler Dönemi*, 275.

³⁹⁷İbnü’l-Esir, *İslam Tarihi*, 286.

³⁹⁸Sallabi, *Zengiler Dönemi*, 260.

³⁹⁹Cihat Kürkçüoğlu, *İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, (Ankara: Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları, 2000), 54.

⁴⁰⁰Cihat Kürkçüoğlu, “Ziyaret ve Adak Yerleri, Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir” (Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 2002), 296.

Şeyh Hayat'ın türbesi ve bunun güneyine bitişik olan cami Harran şehir surlarının dışında, kuzeybatıda yer alan mezarlık alanında bulunmaktadır. Türbenin ve caminin mevcut izlerinden zaman içerisinde çok değişiklik geçirdiği anlaşılmaktadır. Dört paye ve kemerler üzerine oturmuş, tromp geçmeli örttüğü kubbede Şeyh Hayat'ın sandukası bulunmaktadır. Türbenin doğusunda sandukanın bulunduğu kubbeli kısma girebilmek için, ikinci bir kubbeli mekân inşa edilmiştir. Rice sandukanın bulunduğu kısmın Eyyübiler döneminde yapıldığını söylemektedir⁴⁰¹.

Şekil 14: Şeyh Hayat El-Harrani Türbesi

Kaynak: https://archnet.org/media_contents/34901Erişim Tarihi: 15.06.2019.

Türbe ve türbeye geçişi sağlayan kubbeli mekânların güneyinde, bu iki mekâna bitleştirilmiş, ikişerli sıra halinde dört kubbenin örttüğü cami bulunmaktadır. Kubbelere duvar hizasından taşıntı yapacak şekilde çıkarılmış duvar payeleri ile yapının merkezinde bulunan dikdörtgen formlu ayaklara oturtulmuş kemerler üzerine inşa edilmişlerdir. Yapının hem türbe hem de cami kısmında taşıyıcılar duvar ve ayaklar olmuştur. Mihrabın orta eksenenden batıya kaymış olması sonradan yapılmış olduğunu düşündürmektedir (bk. ek.14). Duvarlardaki ve payelerdeki mimari bazı izlerden, bu caminin İbn Cübeyr'in sözünü ettiği mescit ve zaviye olduğunu, geçirdiği değişikliklerle bugünkü görünümünü aldığını düşündürmektedir. Camiye giriş oldukça derin, yuvarlak kemerli bir giriş eyvanından sağlanmaktadır. Taç kapı

⁴⁰¹ Kürkcüoğlu, "Tarih ve Tarım Şehri Harran" , 35.

formundaki giriş açıklığının üzerinde dört sütuna oturan taş kubbeli, minber minare yer almaktadır. Bu giriş doğu cephesini ortalayacak şekilde yapılmamıştır. Kubbenin oturduğu, kemerlerin taşınması için cami içinde bulunan duvar payelerinin hemen arkasına gelmesini önlemek, duvar dayanımını azaltmamak için böyle bir uygulamaya gidilmiş olmalıdır. Kapı üzerindeki kitabede; bu meşhedin Hayat İbn Kays'ın oğlu Omar'ın emri ve kız kardeşinin oğlunun eliyle 592/1195 tarihinde yaptırıldığı yazılıdır. Tabakat el-Kübra'da Şeyh'in vefat tarihi olarak 581/1185 verilmiştir. Bu durumda, türbenin Şeyh'in vefatından 10 yıl sonra buraya taşınmış olması gerekir⁴⁰².

Şekil15: Şeyh Hayat-El Harrani Türbesi Giriş Eyvanı

Kaynak: https://archnet.org/media_contents/34902 Erişim Tarihi: 16.06.2019.

⁴⁰²Kürkcüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri Harran*, 35.

Cami ve türbeyi ayıran duvarın, camiye bakan tarafında iki tane tamir kitabesi bulunmaktadır. Sol taraftakinde Şeyh Hayat'ın adı geçmekte, ebced hesabıyla 1399 tarihi yazmaktadır. Sağda bulunan iki satırlık kitabede ise cami ve makamın 1168/1755 tarihinde tamir edildiği yazmaktadır⁴⁰³.

Caminin güneydoğusuna bitleştirilmiş, doğu-batı yönünde revak inşa edilmiştir. Dört kubbeli bu mekândan doğuda yer alan bir oda olarak düzenlenmişken, diğer üçü revak gözleri halindedir. Oda şeklinde olan hacimde sonrada odaya dönüştürülmüş olmalıdır. Revaklı alanın arkasında odalar yer almamaktadır. Cephesindeki kitabeden bu ilave mekânın 1275/1858 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Revak duvarının, cami duvarından daha ince olması bu durumu doğrular niteliktedir.

Şekil 16: Şeyh Hayat- El Harrani Türbesi Mihrap Duvarı

Kaynak:https://archnet.org/media_contents/34903Erişim Tarihi: 17.06.2019.

⁴⁰³Kürkcüoğlu, *Tarih ve Tarım Şehri Harran*, 36.

SONUÇ

Bu çalışmamızda 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar geçen süreçte Harran'da farklı devletler tarafından sürdürülen imar çalışmalarını ele aldık. İmar faaliyetlerinin sadece mimari restorasyonu kapsamadığını, insan hayatını kolaylaştıran her türlü faaliyetin imar faaliyeti olarak değerlendirilebileceğini izah etmeye çalıştık.

Sonuç olarak 640 yılında Hz. Ömer'in komutanlarından İyaz bin Ganem tarafından fethedilen şehirde, İslami eserler inşa edilmeye başlanmıştır. (Harran'daki mimari eserler hakkında en eski ve detaylı bilgiyi İbn Cübeyr (1184) , İbn Şeddad (1242) ve Evliya Çelebi'den (XVII. yy. ortaları) edinmekteyiz. 744 yılında II. Mervan'ın Emevi Devletinin başkentini Şam'dan Harran'a taşınmasıyla, imar çalışmalarının hızlandığı, bu dönem içerisinde Harran İç Kale, Harran Ulu Cami ve muhtemeldir ki Harran Surlarının da bu dönemde yapıldığı ayrıntılı olarak anlatıldı. Başlangıcını çeşitli araştırmacıların Sabii dönemine dayandırdıkları İç Kalenin, neden bu dönem unsurları taşıyamayacağını, zaman içerisinde yapıya eklenen yeni mimari kuruluşların tanımlanması yapıldı. Kale içerisinde bulunan kubbe ile örtülü çeşme ve tuvalet mekânları, hamama ait mimari birimlerin tasarımlarının, Anadolu coğrafyasında görülen hamam örnekleri arasındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Kaleyi cepheler düzeyinde ele alıp, batı, güney, doğu ve kuzey olarak tanımlanmış ve bu cepheler üzerinde var olan mimari kuruluşların zaman içerisinde geçirdikleri değişikliklere değinilmiştir. Yapının üçüncü katında bulunan, Emeviler döneminde saray olarak yapılan, mimari kuruluşun çekirdeğini oluşturan (toprak yoğunluğundan dolayı çekirdek kısmın sadece üçüncü katına girilebildiğini, tanımlamanın sadece bu kat özelinde yapıldığını belirtmiştim) sarayın, İslam mimarisinde benzer örnekleri var mı, Emevi mimarisinin yoğun olarak etkilendiği Bizans ve Sasani yapılarıyla benzerlikleri araştırıldı.

Anadolu'nun ilk anıtsal camisi, ilk revaklı avlulu ve şadırvanlı camisi olan, hem Emeviler döneminde hem de geçirdiği depremler sonrasında, yeniden bir imar faaliyetiyle karşılaşan ulu cami Anadolu'da mimari ve süsleme açısından bir ilk olmuştur. Kufe tarzında inşa edilen yapının Emeviler ve sonrasında Zengiler dönemindeki mimari tasarımı tanımlanmıştır.

Son yapılan kazılar neticesinde yapının doğusunda bulunan alanda ortaya çıkarılan tuvalet, şadırvan ve hamam tanımlanmıştır. Abbasîler döneminde ise tıp, astronomi ve geometri okulları imar faaliyetlerinin oluşturmaktadır. Ancak bu okulların temelini M.Ö. 2000'ler de Babil ve Asur döneminde kurulduğu düşünülen Harran okulunun oluşturduğu düşüncesinden yola çıkarak, bu okulun temel felsefi düşüncelerine değinilmiştir.

Yeni Platonculuk, Hermetizm ve Gnostisizm açıklanmış, bu düşüncelerin Sabii inancındaki ve dolaylı olarak, bilimsel hayatta ki yansımaları anlatılmaya çalışılmıştır. Bu düşüncelerin Sabit b. Kurra, Sinan b. Sabit b. Kurre, Bettani gibi ilim adamlarının çalışmalarıdaki önemi ve onların bilim dünyasına kattıkları yenilikler incelenmiştir. Abbasiler döneminde kurulan Beytü'l-Hikme'de yürütülen çeviri faaliyetlerinin özellikle Harranlı ilim adamları yoluyla yapıldığı vurgulanmıştır. Zengiler ve Eyyübiler tarafından Harran'daki tadilat çalışmaları oluşturmuştur. Kalede ve camide (mevcut arkeolojik kazılar sonucunda edinilen sonuçlar ışığında) yoğunlaşan, biraz da ihtiyaçların belirlediği tadilat ve yeniden yapım çalışmalarından söz edilmiştir.

KAYNAKÇA

Afifi, Ebu'l-Ala. *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler, Hermetik Litaratürün İslam Düşüncesi Üzerine Tesiri*, İstanbul: İz Yayınları, 2000.

Aksu, Ali. “Mervan b. Muhammet ve Emevi Devleti'nin Yıkılışı”, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Akyüz, Vecdi. *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, İstanbul: İlke Yayınları, C.I, 1996.

Alp, Suat. “Ahşap ve Alçı Süslemeciliğinde Çelebi Mehmet Dönemi Repertuarı”. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Altınay, Ramazan. *Emevilerde Günlük Yaşam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.

Altunya, Hülya. “Mu'tezille Kelamcılarının Din ve Dil Anlayışlarına Harran Okulu'nun Katkıları”, I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu. Ed. Ali Bakkal. 355-360. Konya: Şelale Yayınları, 2006.

Apak, Adem. “Fetihten Emevilerin Sonuna Kadar Harran”. *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Ed. Ali Bakkal. 29-42. Konya: Şelale Yayınları, 2006.

Adem Apak, “Son Emevi Halifesi Mervan b. Muhammed'in Harran'da Emeviler Devletini Yeniden Diriltme Çabaları Üzerine”. *İslam medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu*, Ed. Kazım Şulul, Ömer Sabuncu. 109-116. Ankara: Şanlıurfa

Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2017.
Arseven, C.E. “Çeşme” *Sanat Ansiklopedisi*, I: 388-390. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994.

Aru, Ahmet Kemal. “Türk Hamamları Etüdü”. Doçentli Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1949.

Aslanapa Oktay vd. *Türk Sanatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1972.

Avcı, Necati. *Harran'ın Yetiştirdiği Kadın ve Erkek Alimler, Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri, Harranlı Bilim Adamları*. Kayseri: EÜ. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını, 1995.

Aytöre, Ayhan. "Türkler'de Su Mimarisi". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, Milletlerarası I. Türk Sanatı Kongresi. 45-69. Ankara. 1959

Azimli, Mehmet. "Bir Emevi Başkenti Harran". I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu. Ed. Ali Bakkal.42-50. Konya: Şelale Yayınları, 2006.

Bakkal, Ali. *Harran Okulu*. İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları,

Barca, İbrahim. "Eyyübiler Devrinde Harran". *I. Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetinde Harran Sempozyumu*. Ed. Kasım Şulul. 82-92. Ankara: Semih Matbaacılık, 2016.

Bayraktar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Beksaç Engin. "Hırbetü'l-Mefcer". *Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* 17: 326-327, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Belazuri, Ahmet b. Yahya. *Futuhu'l-Buldan*. çev. Mustafa Fayda, Ankara: Siyer Yayınları, 2013.

Bilici, Kenan. "Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu, Erken Devir Örnekleri". *Sanat Tarihi Dergisi*. 2 (1983): 20-25.

Bozkurt, Nebi. "Kubbet's Sahn" , *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26: 305 Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Bulut, Lale. "Kabartma Desenli Samsat Ortaçağ Seramikleri". *Sanat Tarihi Dergisi*. VII (1994): 1-19.

Cabiri, *Felsefe Mirasımız ve Biz.* çev. Said Aykut, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000.

Can, Yılmaz. *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı.* Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Can, Yılmaz. “İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi, Darü'l İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme”. *OMÜFD.* VIII (1996): 121-130.

Can, Yılmaz. *İslam'ın Kutsal Mabedleri.* Samsun: Sidre Yayınları, 1999.

CAN, Yılmaz ve YILMAZ Metim. “Müslümanların Fethedilen Topraklarda Mevcut Gayri İslam Mabedlere Yaklaşımı”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* VIII/2 (2008) : 28-51.

Can, Yılmaz ve Gün Recep. “Erken Dönem İslam Mimarisinde Yabancı Usta ile Devşirme ve Yabancı Malzeme Kullanım”. *İstem,* 4/ 8, (2006): 109-144.

Cansever, Turgut. *İslam'da Şehir ve Mimari.* İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Cerası, Maurice M. *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimari.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

İbn-i Cubeyr. *Endülüsten Kutsal Topraklara.* çev. İsmail Güler, İstanbul: Selenge Yayınları, 2008.

Çam, Nusret. *İslam'da Sanat, Resim ve Mimari.* Ankara, 1994.

Çeçen, Kadir. *İstanbul Vakıf Sularından; Üsküdar Suları.* İstanbul: İSKİ Yayınları, 1991.

Çilingiroğlu Altan. “Ayanis Urartu Kalesi ve Dış Şehri: Bir Karşılıklı Bağımlılık Örneği”, *Türkiye'de Şehirler ve İçkaleler.* Haz. Scott Redford ve Nina Ergin,95-110. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.

Dağlı, Y.vd. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

Demirci, Hüseyin. *Beytü'l Hikme.* İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.

Denktaş, Mustafa. “Anadolu Türk Mimarisinde Çeşmeler”. *Türkler Ansiklopedisi*, 7: 872-877. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lüğat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2003

Dönmez, Süleyman. “Simplicius ve Onun İslam Felsefesine Etkileri Etrafında Tartışmalar”. *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Ed. Ali Bakkal. 137-148, Konya: Şelale Yayınları, 2006

Egli, Arnold Ernest. “Şehirciliğin ve Memleket Planlamasının Esasları” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (1958): 293-298.

Ekinci, Abdullah. *Harran Mitolojisi ve Tarih*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Eraşar, Osman. *Anadolu Kentleri, Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C.7, 2002.

Erdem, Cihan. “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Türk Hamamları”. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Erdem, S. “Abdesthane”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. I: Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998

Ermiş, Ü. Melda. “Demirköy’deki Geç Antikçağ Kaleleri: İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Sakarya Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Ed. Ela Taş. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2017.

Eraşar Osman. “Anadolu Selçuklularında İdari Mekan Olarak Devlethane”. *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi*, Ed. Osman Eraşar, Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayını, 2001.

Eraşar, Osman. “Andolu Selçuklularda İdari Mekân Olarak Devlethane”. *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi*. Ed. Osman Eraşar. 281-295. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi,2001.

Ertuğrul, Alidost. “Hamam Yapıları ve Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Dergisi* 7/13 (2009): 241-266.

İbnü’l Esir. *İslâm Tarihi*. çev. Ahmet Ağırakça İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.

Eyice, Semavi. “Hamam, Tarih ve Mimari”. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedis*. 15: 402. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Eyice, Semavi. “İznik’te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XI, (1960): 106-120.

Hanisch Annette. Heran Harran. çev. Bodrum Consulting&Translation, Şanlıurfa:Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2017.

Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.

Grabar, Oleg. *İslam Sanatının Oluşumu*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.

Gül, Muammer. *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Tarihi Arka Plan ve XII-XIII. Yüzyıl Moğol Hakimiyeti*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010.

Gündüz, Şinasi. *Sabiiler Son Gnostikler*. Ankara: Vadi Yayınları, 1999.

Gündüz, Şinasi. *Anadolu’da Paganizm, Antik Dönemde Harran ve Urfa*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.

Gültekin, R. Eser. *Ulukışla ve Öküz Mehmet Paşa Menzil Külliyesi*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015.

İnalcık, Halil. “İstanbul: Bir İslam Şehri”. *İslam Tetkikleri Dergisi*. IX (1995): 241-258.

Kılıçoğlu, Selim vd.. “Emevi ve Abbasi Sanatında Geometri”. *Megaron*. 12 2017: 605-617.

Kolay, İlknur. *Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri*. Ankara: Atatürk Kültür Başkanlığı Yayınları, 1999.

Kozanoğlu, Hülügü. *Anadolu'da Suyun İzi*. Ankara: Ankara Büyük Şehir Belediyesi ASKİ Genel Müdürlüğü Yayınları, 2012.

Kuban, Doğan. *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1965.

Kuban, Doğan. *100 Soruda Türkiye Sanat Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1977.

Kuban, Doğan. "Anadolu Türk Şehri", *Vakıflar Dergisi*. VII (1968): 95-102.

Kurtoğlu, Duygu vd.. "Eğridir Barla Köyünde Yer Alan Dört Çeşme Üzerine Bir İnceleme". *Akademik Sosyal Bilimler Dergisi*. 67 (2018): 391-398.

Küçükaşçı, Mustafa. *Emeviler Dönemi Şehir Ve Yerel Yönetim Hizmetleri, İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Ve Yerel Yönetimler*. İstanbul: İlke Yayınları, 1996.

Kürkçüoğlu, A. Cihat. *Tarih ve Tarım Şehri Harran*. Ankara: Harran Köylere Hizmet Götürme Birliği Kültür Yayınları, 1995.

Kürkçüoğlu, Cihat. *İnançlar Diyarı Şanlıurfa*. Ankara: Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları, 2000

Kürkçüoğlu, Cihat. *Ziyaret ve Adak Yerleri, Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*. Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 2002.

Lane, Arthur. *Early Islamic Pottery*. London: 1947.

Mercangöz Zeynep. "Bafa Gölü Kirselik'teki Manastır Kilisesi". *Sanat Tarihi Dergisi* 5 (1990): 117-138.

Mesudi. *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.

Mukaddesî. *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*. çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selengi Yayınları, 2015.

Mülayım, Selçuk. "Türk Süsleme Sanatında Arabesk Problemler". *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*. 2 (1983): 79-85.

Mülayım, Selçuk. “ Geyik Kültü ve Hayvan Üslubunun Doğuşu”. *Sanat Tarihi Dergisi*. 7 (1994): 162-167.

Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslam'da Bilim ve Medeniyet*. çev. Nabi Avcı, Ahmet Ünal, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.

İbnü-n, Nedim. “el-Fhris”. çev. İbrahim Ramadan, İstanbul: Çıra Yayınları, 1994.

Ögel, Bahaeddin. *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: TIK Yayınları, 1962.

Önal, Mehmet. “Harran 2017 Çalışmaları”. 40. Kazı Sonuçları Toplantısı. Haz. Adil Özme. 633-644. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018.

Öney, Gönül. *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1978.

Öney, Gönül.. “Anadolu Selçuklularında Heykel, Figürlü Kabartma ve Kaynaklar Hakkında Notlar”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Ankara, (1970): 187-191.

Önge, Yılmaz . “Türk Hamamlarında Aydınlatma”. *Vakıflar Dergisi*, XII (1978): 121-135.

Önge, Yılmaz. “Eski Türk Hamamlarında Su Tesisatı ile İlgili Bazı Detaylar”. I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Kongresi, 213-223. İstanbul: İ.T.Ü. İnşaat Fakültesi Matbaası, 1981.

Önge, Yılmaz. “Koca Sinan’ın Hamamlarında Görülen Bir Yenilik, Merkezi Kubbeli Örtü Sistemleri”. II. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji, Tarih Kongresi, 81-85. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası, 1986.

Önge, Yılmaz. *Anadolu'da XII-XIII Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar, Mimar Sinan'ın Yaşadığı Çağ ve Eserleri*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, C.I, 1988.

Önge, Yılmaz. *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Özdeniz, Engin. *İstanbul'daki Kaptan-ı Derya Çeşmeleri ve Sebilleri*. İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Kültür Yayınları San'at Eserleri Dizisi, 1995.

Özel, Mustafa. "Cami, Çarşı ve Hamam". *İzlenim*, 22, (1995): 50-61.

Özfirat, Aynur. *Eski Çağ'da Harran*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1994.

Özyar Aslı. "Duvardaki Yazı: Demir Çağı İçkalesi Azativataya'nın (Karatepe-Aslantaş) Kapılarında Bulunan Yontu ve Yazıtları Yeniden İncelemek". *Türkiye'de Şehircilik ve İçkaleler*. Haz. Scott Redford ve Nina Ergin. 133-153. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.

Redford Scott. "Memâlik ve Memâlîl: Anadolu Selçuklu İçkalelerinin Süsleme ve Kitabe Programları". *Türkiye'de Şehircilik ve İçkaleler*. Haz. Scott Redford, Nina Ergin. 341-382. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.

Sallâbî Ali Muhammed. *Zengiler Dönemi, İslami İdarenin Yeniden Hakim Kılınması*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2014.

Sarkıçoğlu, Ekrem. *Din Fenomenolojisi Dinlerin Mahiyeti ve Tezahur Şekilleri*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2011.

Sarikavak, Kazım. *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Sönmez, Neslihan. *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1997.

Sözen Metin vd. *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.

Stronge Guy de. *Doğu Hilafetinin Memleketleri Mezopotamya, İran, Orta Asya. İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*. Haz. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

Şahinalp, Mehmet Sait vd. "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekansal Analizi". *Milli Folklor*, 24/93 (2002):149-168.

Şeşen, Ramazan. *Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri, Harranlı Bilim Adamları*. Kayseri: EÜ. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1995,

Şeşen, Ramazan. *Harran Tarihi*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Şeşen, Ramazan . “Harran” *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 136-138. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Şulul, Kasım. İslam Cuğrafya Kaynaklarına Göre Harran Firdevs Ulu Camisi, İslam Tarih ve Medeniyetlerinde Şanlıurfa, Ed. Kasım Şulul, Ömer Sabuncu. 59-108. Ankara: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2016.

Tanyeli, Uğur. “Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15. yy)”. Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1987.

Taşcıoğlu, Tülay. *Türk Hamamı*. İstanbul: Unilever Duran Ofset Yayınları, 1998.

Taylan, Necip. *Anahatlarıyla İslam Felsefesi, Kaynakları, Temsilcileri ve Tesirleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1983.

Ömer İskender Tuluk, “Osmanlı Camilerinde Mekan Kurgusu Açısından Kare Tabanlı Baldaken Varyasyonları”. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 21/2, (2006): 275-280.

Sağ, Mustafa Kaan. “Antik Dönem Su Kenarı Sarayları”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2011.

Turani, Adnan. *Sanat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Yayınevi, 1993.

Tükel, Ayşıl. *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tonoz ve Kemer*. Ankara: Kelaynak Yayınları, 1983.

Tükel, Ayşıl. *Anadolu Selçuklu Mimarisinin Yapı Özellikleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

Uçar, Aygül. “İzmir Konutlarında Çeşme”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 38 (2016): 251-259.

Ülgen, Ali Saim. “Hamam” . *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. 5: 174-178
Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1950.

Ülgen, Aygün. “Klasik Devir Osmanlı Camilerinde Minarenin Konumu”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.

Ülken, Hilmi Ziya. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2011.

Ürer, Harun. *İzmir Hamamları*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

Yardımcı, Nurettin. “Harran 1983”. *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1985: 79-81.

Yardımcı, Nurettin. “1990 Yılı Harran Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1992: 427-430.

Yardımcı, Nurettin. *Harran Mezopotamya'ya Açılan Kapı*, İstanbul: Ege Yayınları, 2007.

Yegül Fikret. *Roma Dünyasında Yıkanma*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011.

Yetkin, Suut Kemal. *İslam Mimarisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1959.

Yılmaz Nisa. “Izgara Tasarlı, Kent Gelişimi ve Anadolu Örnekleri”. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Weber, Max. *Batı Şehri, Şehir ve Cemiyet*. İstanbul: İz Yayınları, 2000.

Lloyd Seton, Brice William. “Anatolian Studies”. (01.02.2011)

Rice, D.S. “Studies on Its Topography and Monument”. Anatolian Studies (01.02.2011)

EKLER

EK 1: Çalışma Alanlarıyla İlgili Fotoğraflar

Harran İçkale

- İçkale'nin kuzeybatıdan görünümü (M. ÖNAL)

Harran İçkale Batı Cephesinde Yer Alan Giriş Açıklığı

Batı Cephesinde İkili Savunma Sistemi İzleri

Harran İçkale Güneybatı Kulesi

Batı sahnin içinden, kuzey-güney doğrultulu bir görünüm

Harran İçkale Batı Sahnında Yer Alan Zikzak Süslemeli Eyvan

Harran İç Kale Güney Cephesi Genel Görüntüsü

Kubbeli eme ve Tuvalet Mekânları

Kubbeli, eşmeli ve Tuvaletli Mekanda eşme Ayrıntısı

Harran İçkaledede Bulunan eşmenin Arkasındaki Su Haznesi

Hamam Soyunmalığa Girişini Sağlayan Rüzgarlık ve Soyunmalık İçindeki Sedirler

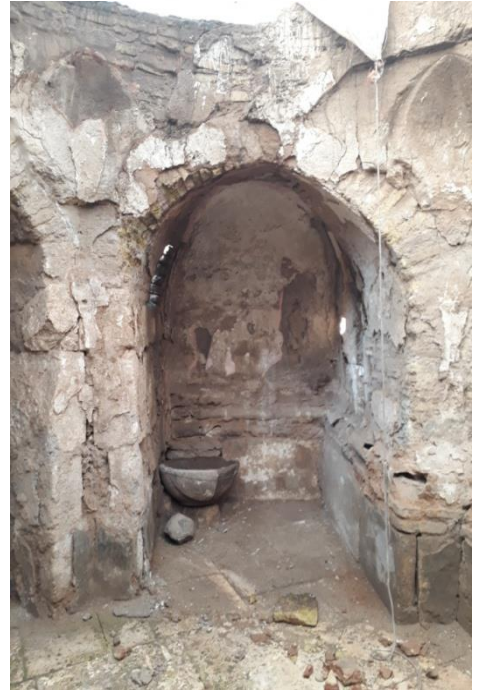
Harran İçkale Hamamı Ilıklık Mekanı

Hamam Ilıklığı İçinde Yer Alan Kireç Taşından Yapılmış Sedir

Hamam Sıcaklık Giriş Eyvanı ve Yıkama Amaçlı Kullanılan Eyvanlardan Biri

Yıldızvari Sıcaklıktan Dikdörtgen Formlu Sıcaklığı Girişi Sağlayan Kemer

Harran İçkale Yıldızvari Sıcaklığında Yer Alan Dilimli, Yalaklı Çeşme

Harran İçkale Hamamı Sıcaklıklarında Yer Alan Duvara Dik Olarak Yerleştirilmiş Tüteklik ve Yatay Durumda Bulunan ift Sıra Künkler

Harran İçkale Hamamının Dikdörtgen Formlu Sıcaklığının Kuzeyden ve Güneyden Görüntüleri

Tuğla Tonozla Örtülü Su Deposu ve Bakır Kazanın Oturtulduğu Oyuk

Harran İçkale Hamamı Ateşlik Mekânı

Harran İçkale Hamamı Külhan Mekânı

Doğu Cephede Üst Örtünün Oturduğu Masif Payeler ve Üçüncü Kata Çıkışı Sağlayan Rampa

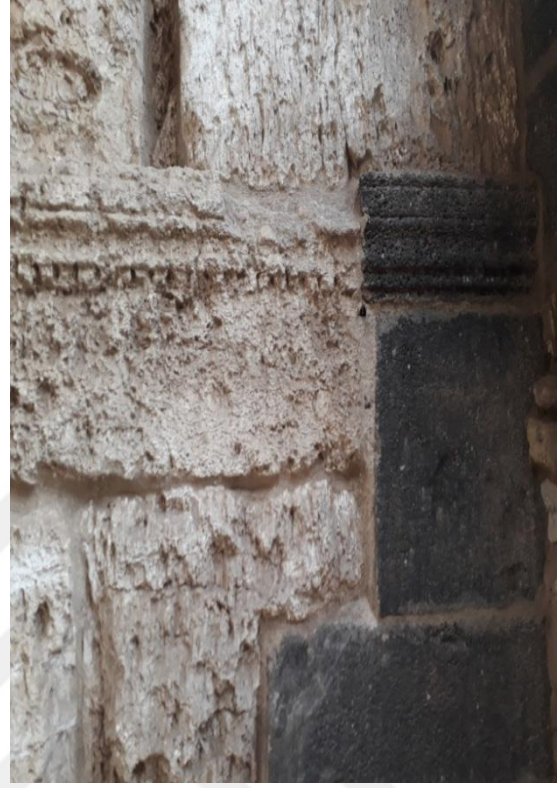
Kubbeye Geçiş Unsuru Tromplarda Görülen Malakari Süsleme

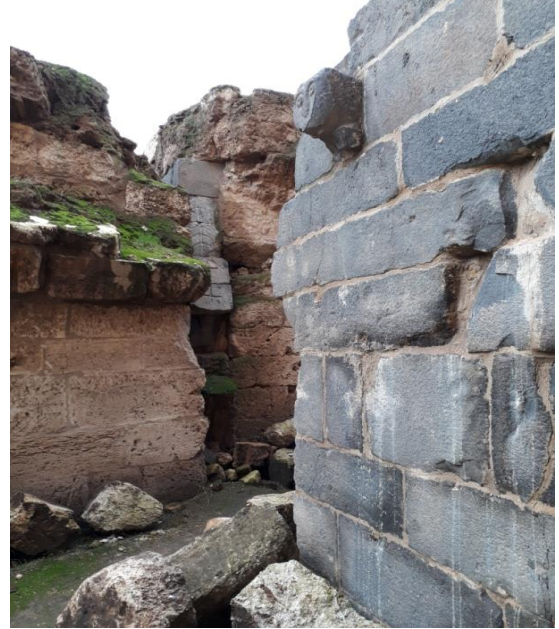
Batı Cephesi Üzerinde Bulunan Giriş Açıklığının Sağında ve Solunda Yer Alan Köpek Kabartmaları

Köpek Kabartmalarının Üzerinde Yer Alan Sepet (Saç Örgüsü) ve Diş Şeklinde Süslemeler

Harran İçkalede Sadece Baş Şeklinde Yapılan Aslan Kabartmaları

Harran İç Kale Üstten Görünüşü

Üçüncü Katta Bulunan Saray Yapısının Orta Avlusu

Rice Tarafından Caminin Avlu Kapısı Girişinde Bulunan, Babil Kralı Nabonid Dönemine Tarihlenen Steller

Harran Ulu Cami Doğu Duvarı

Emevi Süsleme Sanatı İzleri Taşıyan Asma Yapraklı, Üzüm Salkımlı Sütun

Harran Ulu Cami Doğu Avlu Girişi

Harran Ulu Cami Mihrap Nişi ve Mihrap Duvarı

Harran Ulu Cami Minaresi

Darul'İ-İmara'ya Çıkışı Sağlayan Merdivenler

Hamam Sıcaklığını Oluşturan Sahınlar, Üst Örtüyü Taşıyan Kemer ve Payeler

Harran Ulu Cami Hamamının Doğu Sahnında Yer Alan Küçük Yıkanna Hreleri

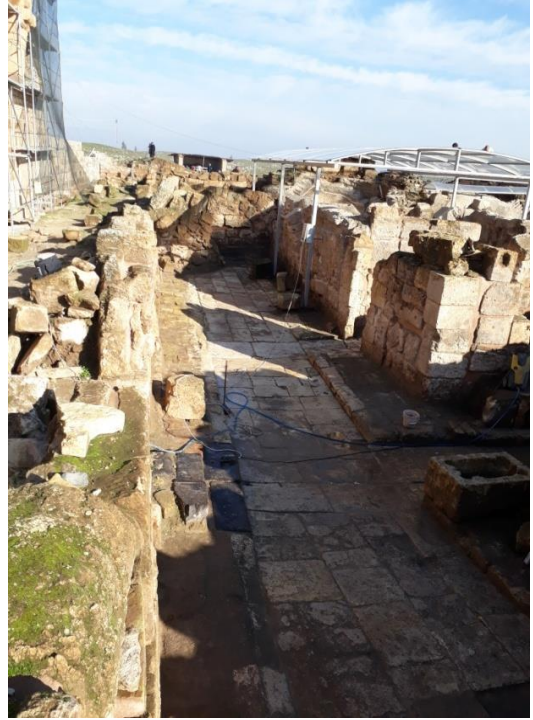
Harran Ulu Cami Hamamı Batı Sıcaklığı

Harran Ulu Cami Hamamı Su Deposu

Harran Ulu Cami Hamamı Soyunmalık

Harran Ulu Cami Hamamı Ilıklık

Harran Ulu Cami Şadırvan

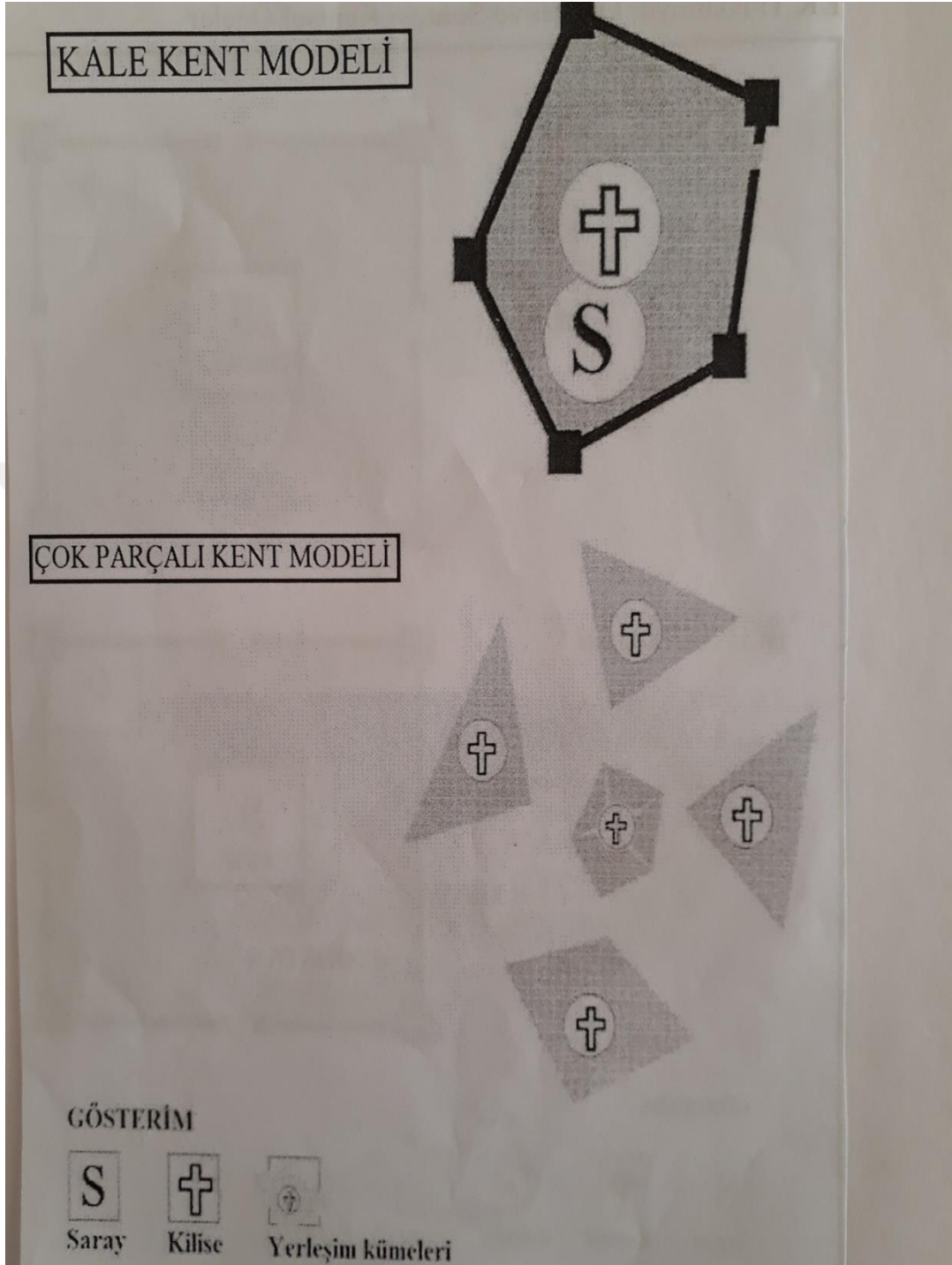
Harran Ulu Cami Umumi Tuvaletleri

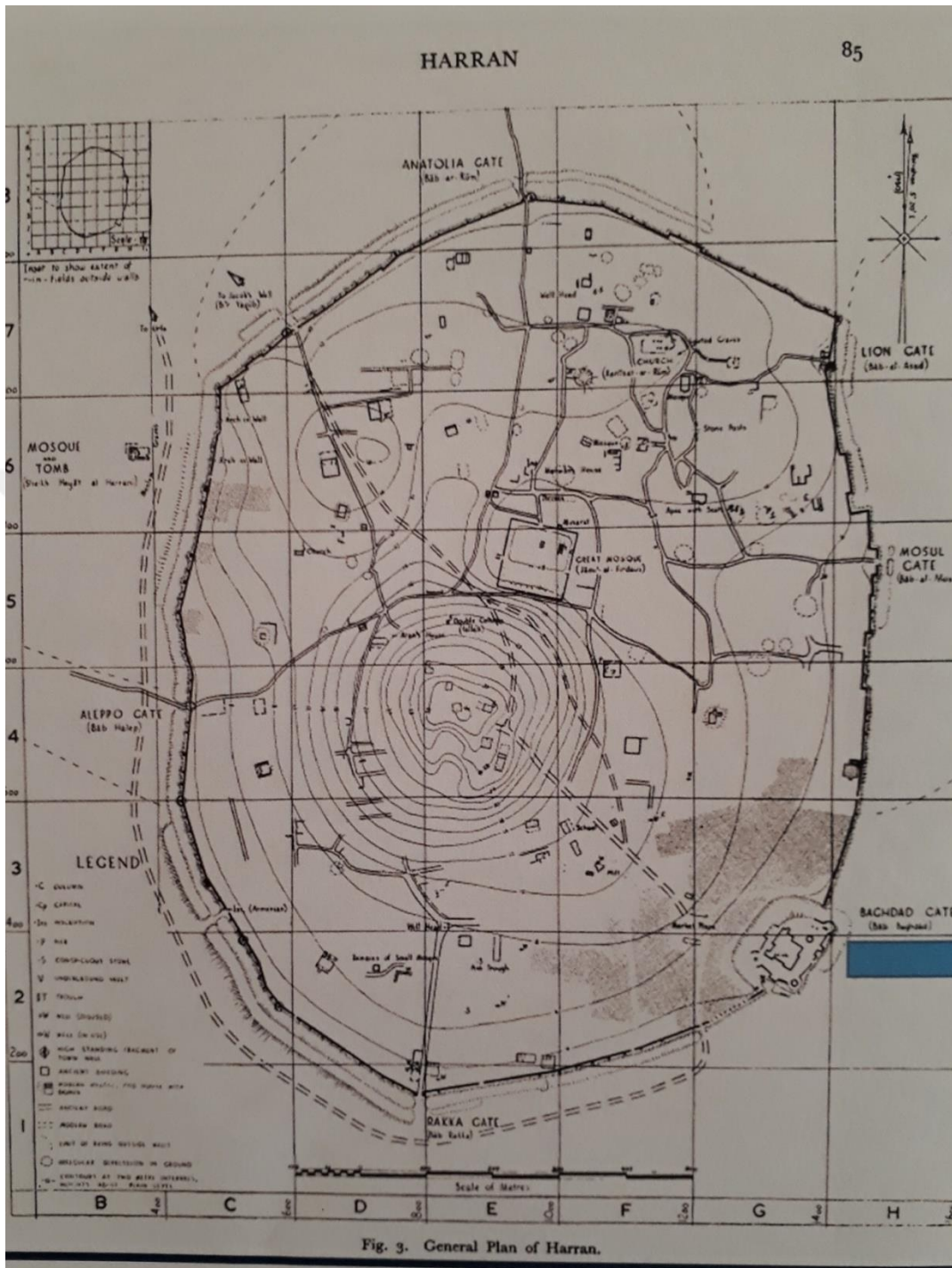
Maksem ve Su Dağılım Taşı

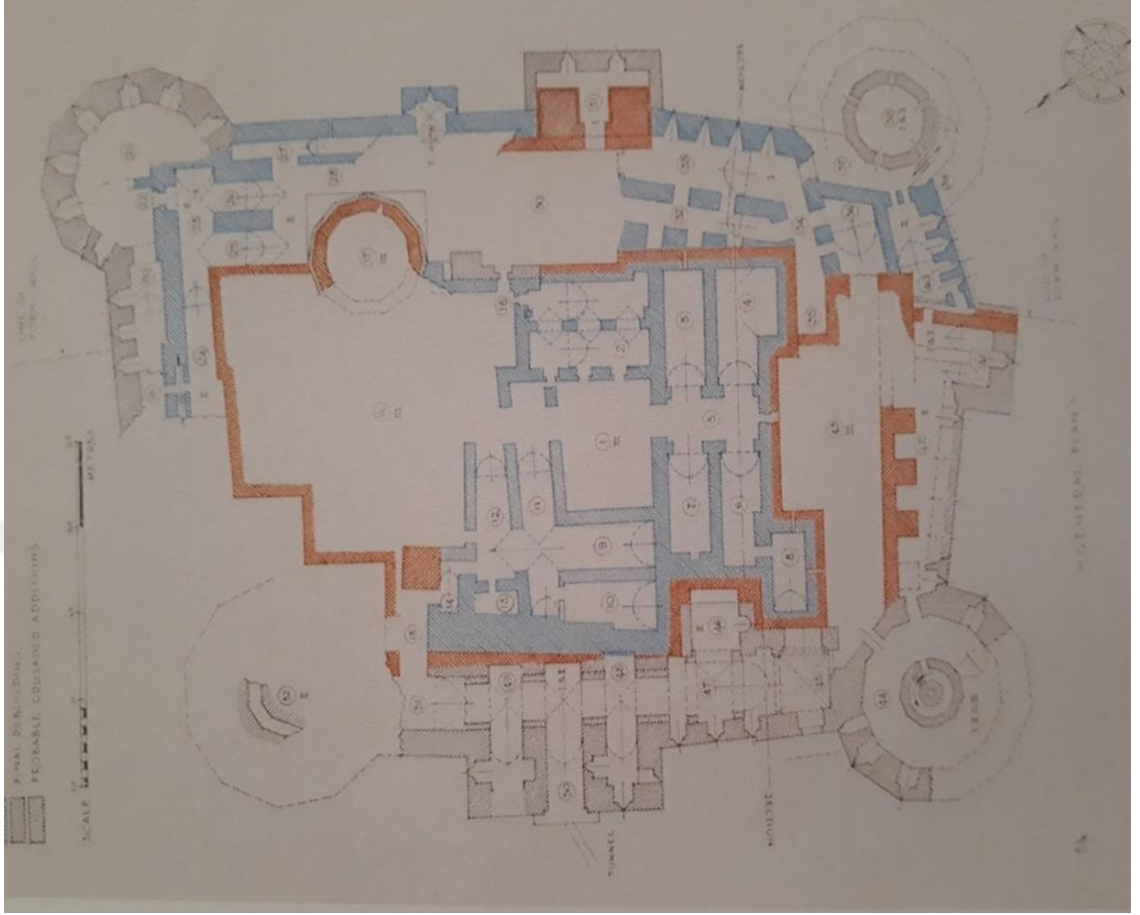
EK 2: Kent Modeli; Kale Kent ve Çok Parçalı Kent Modeli

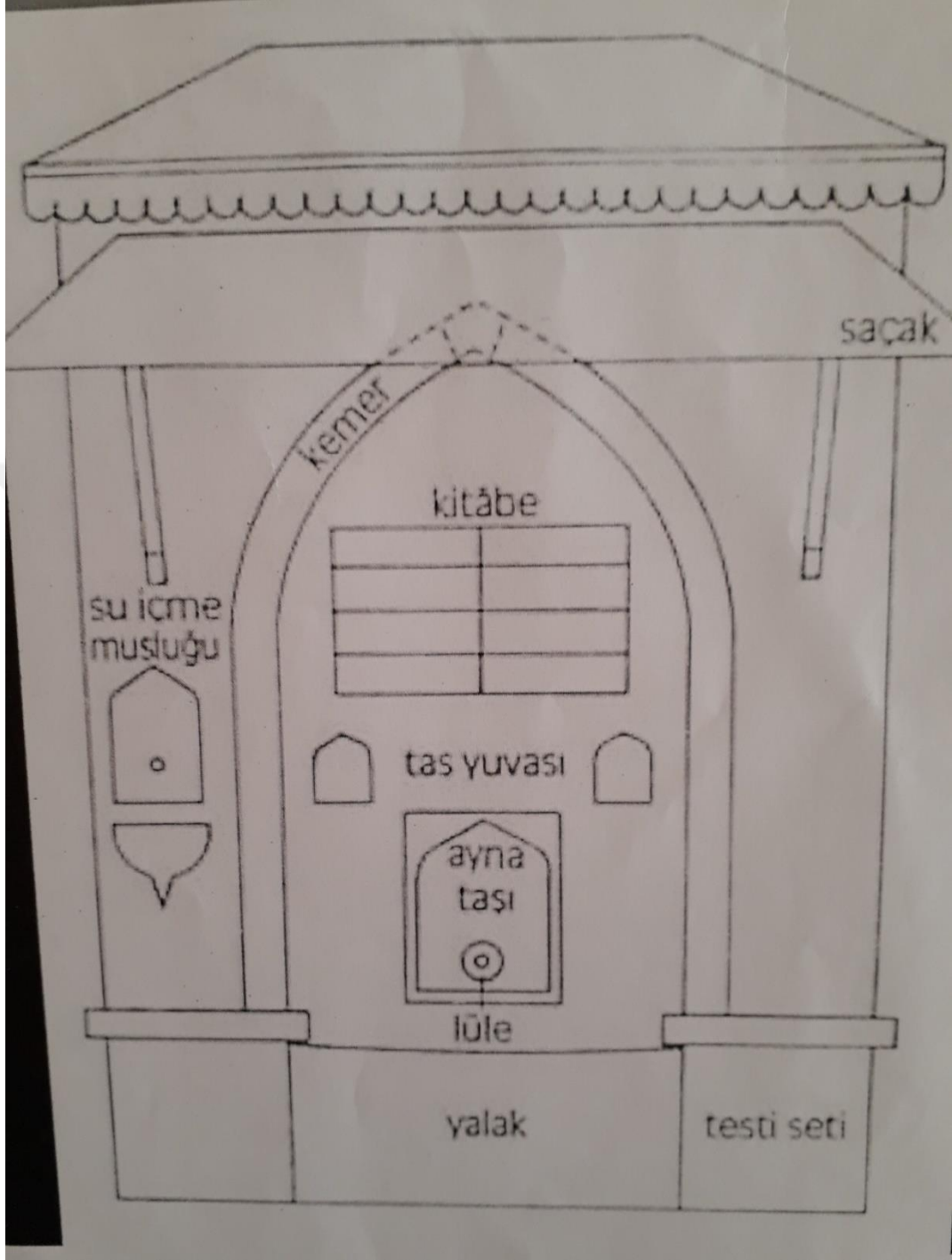
EK 3:Harran, Tarihi Sur İçi Planı

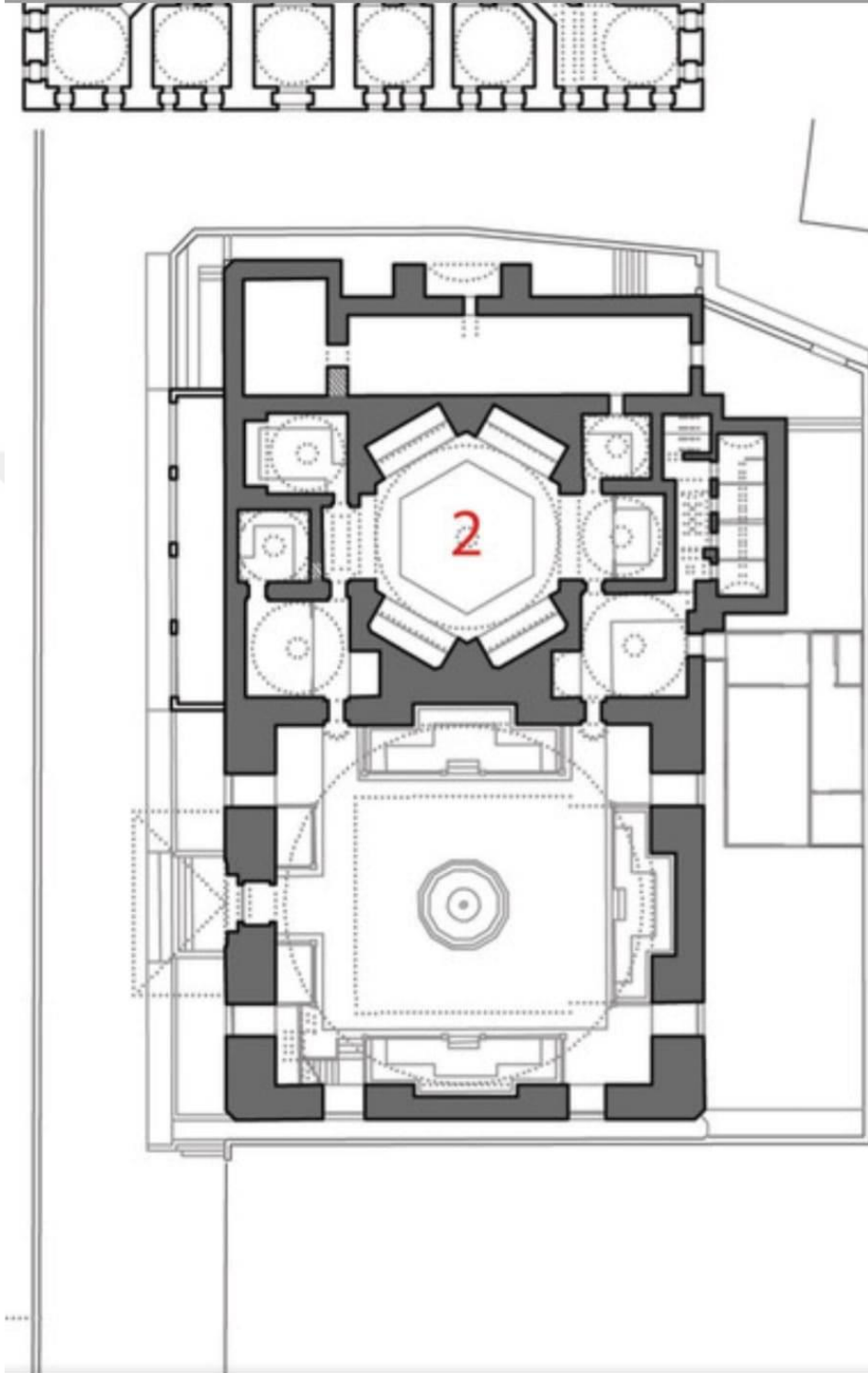
EK 4:Harran İkale Planı

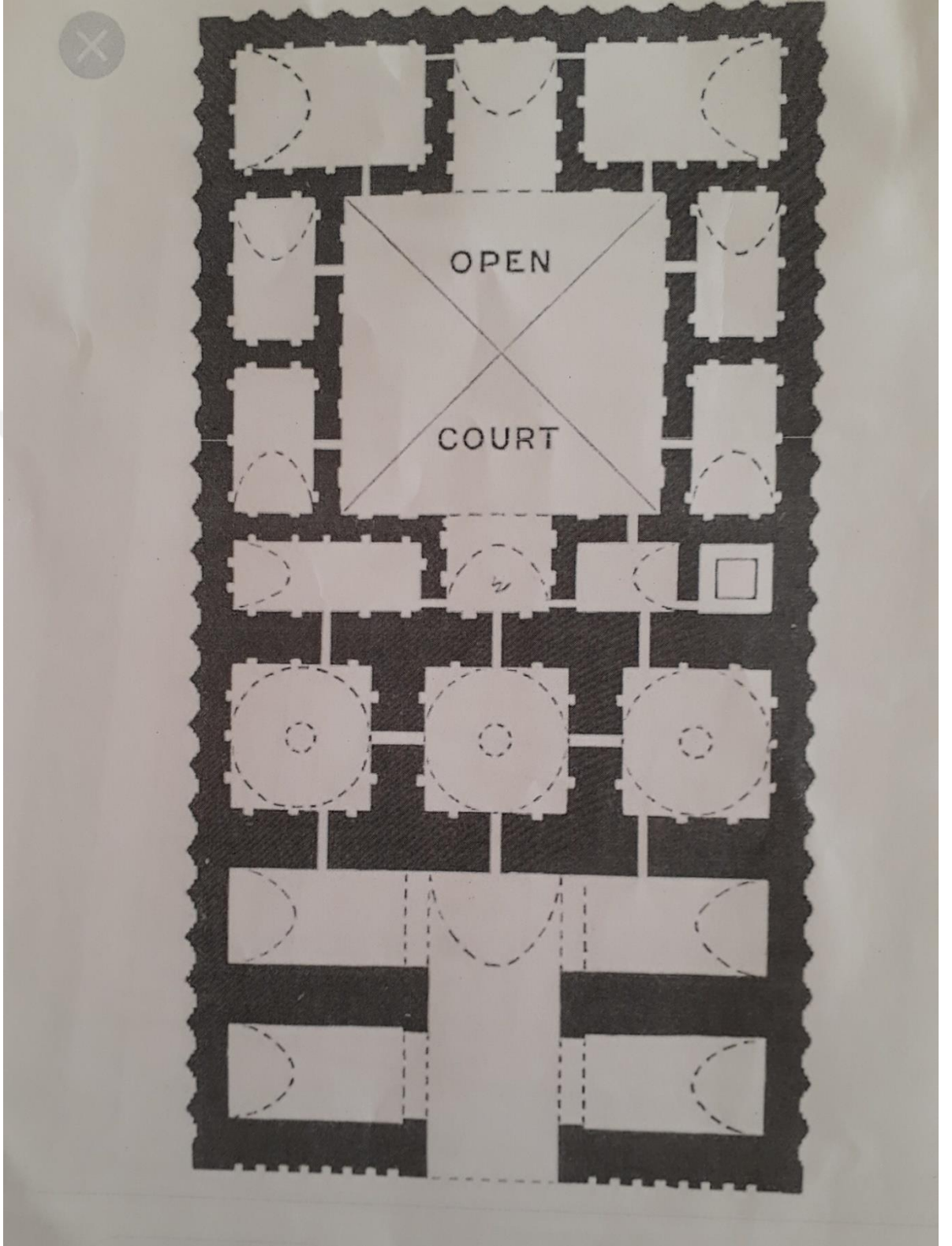
EK 5: Tarihi eşmeleri Oluşturan Bölümler

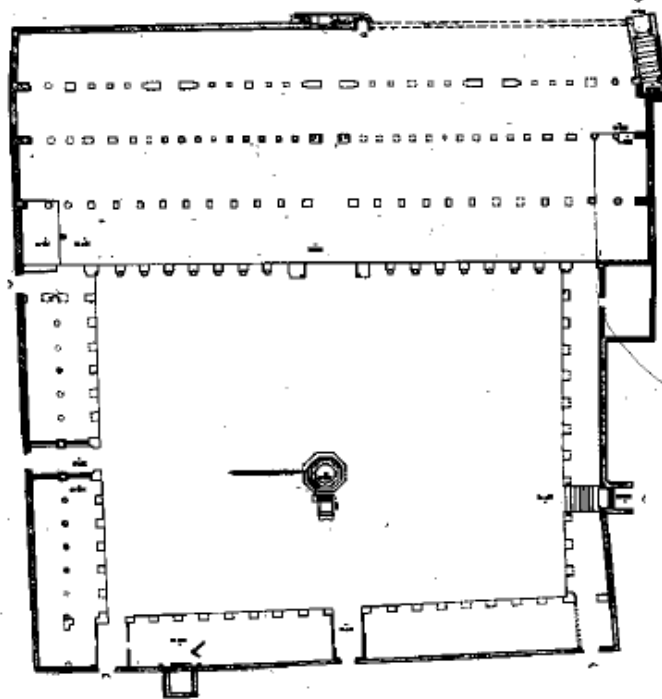
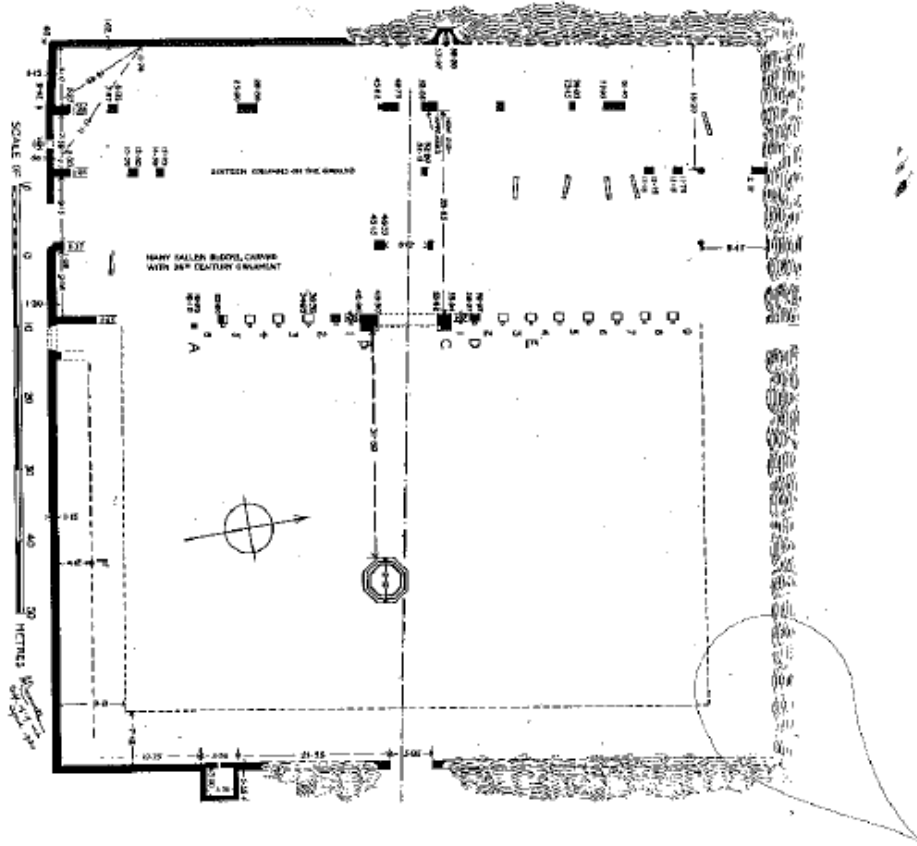
EK 6: Yıldızvari Sıcaklık Planı

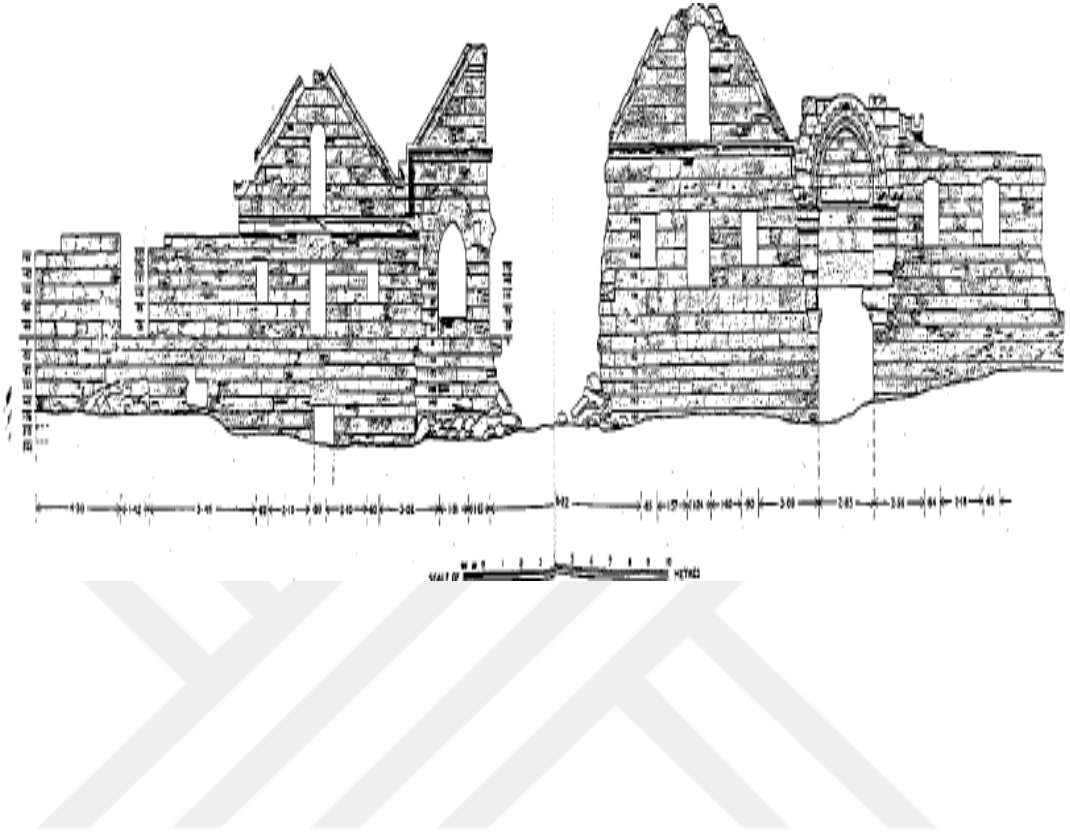
EK 8: Firuzabad Kalesi Planı (Antik Gur Kentinde)

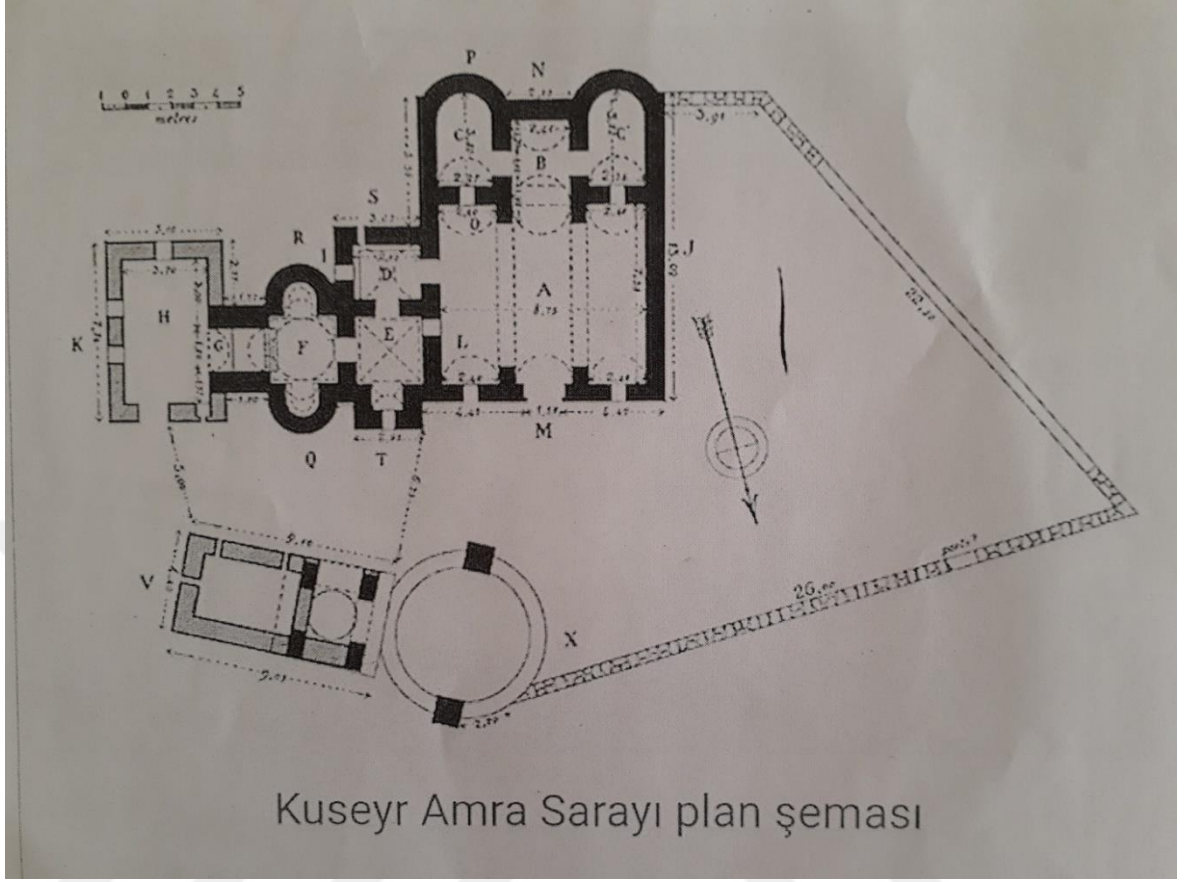
EK 9: Harran Ulu Cami Planı (Crewell'den)

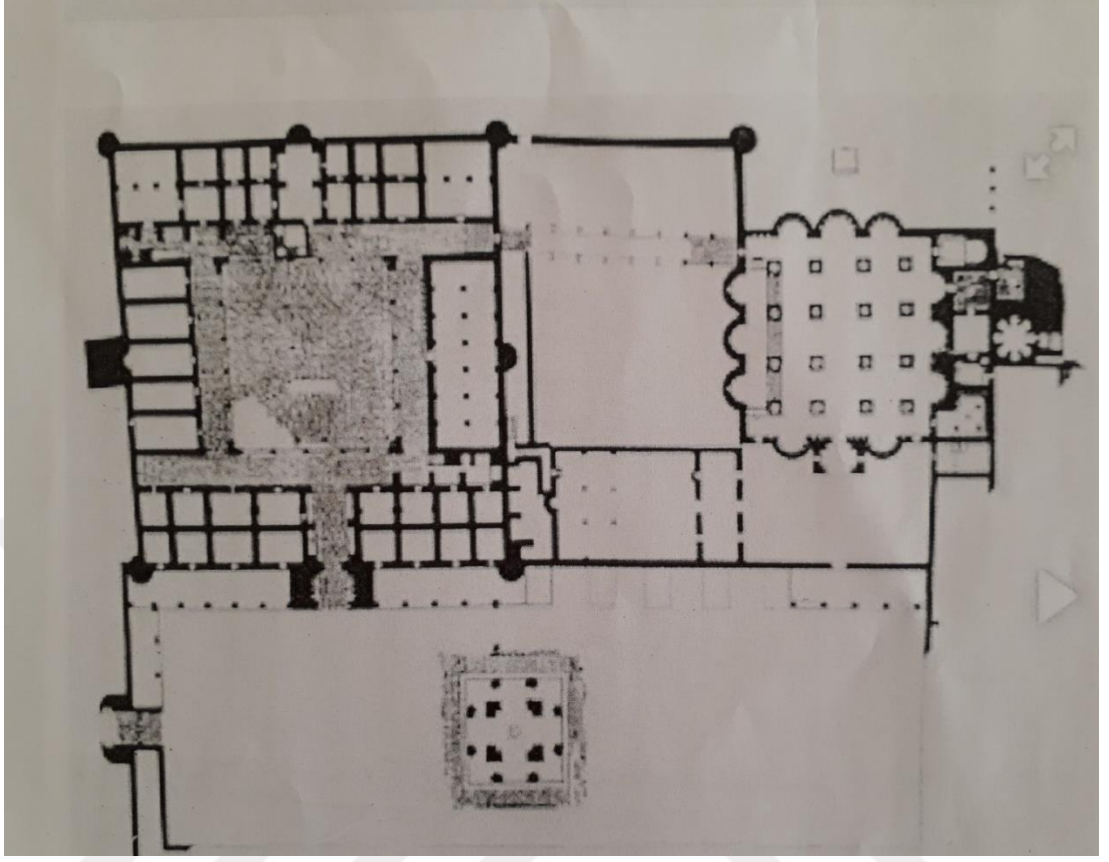
EK 10: Harran Ulu Cami Doğu Duvarı Restitüsyonu (Creswell'den alınmıştır)

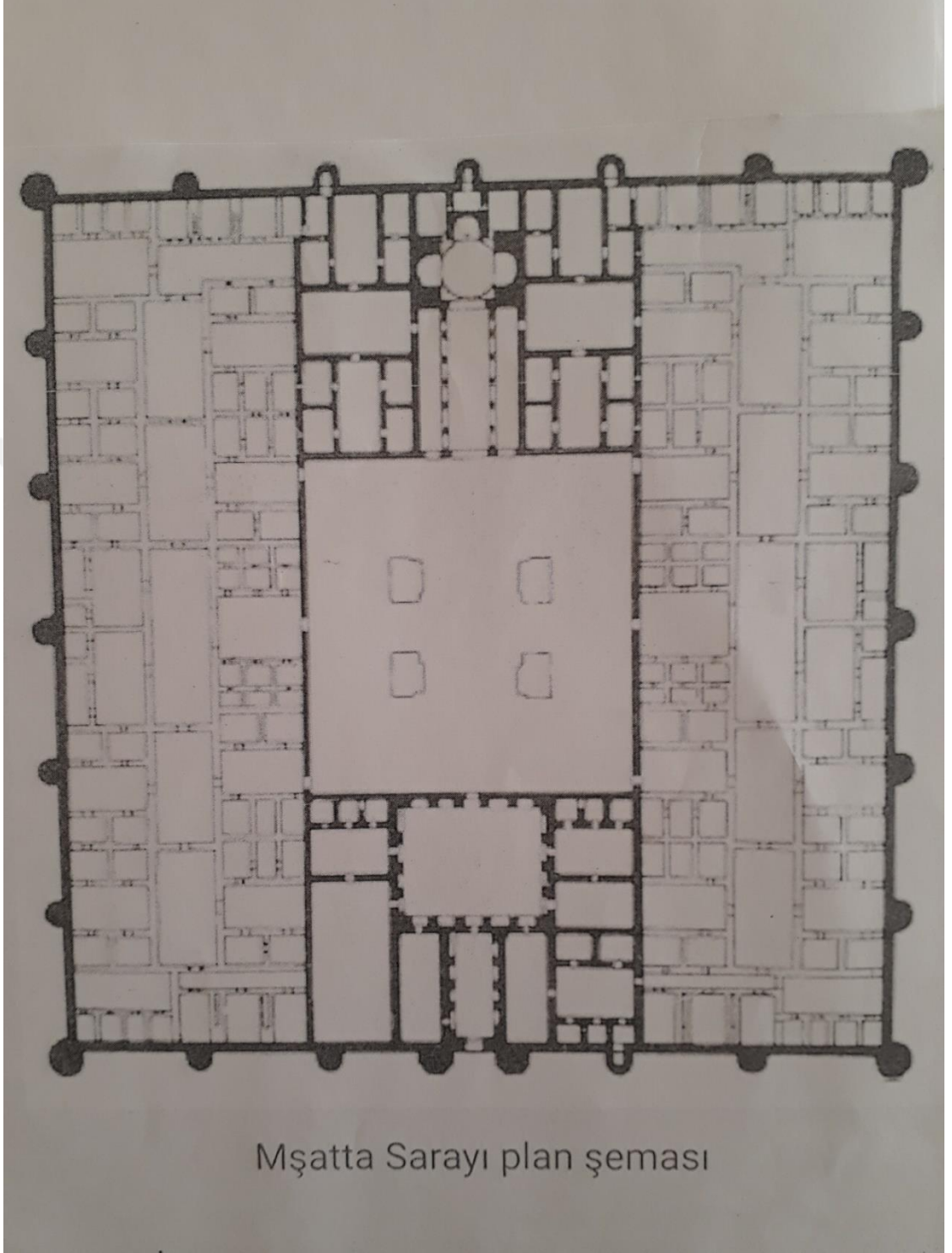
EK 11: Kuseyr Amra Sarayı Plan Şeması

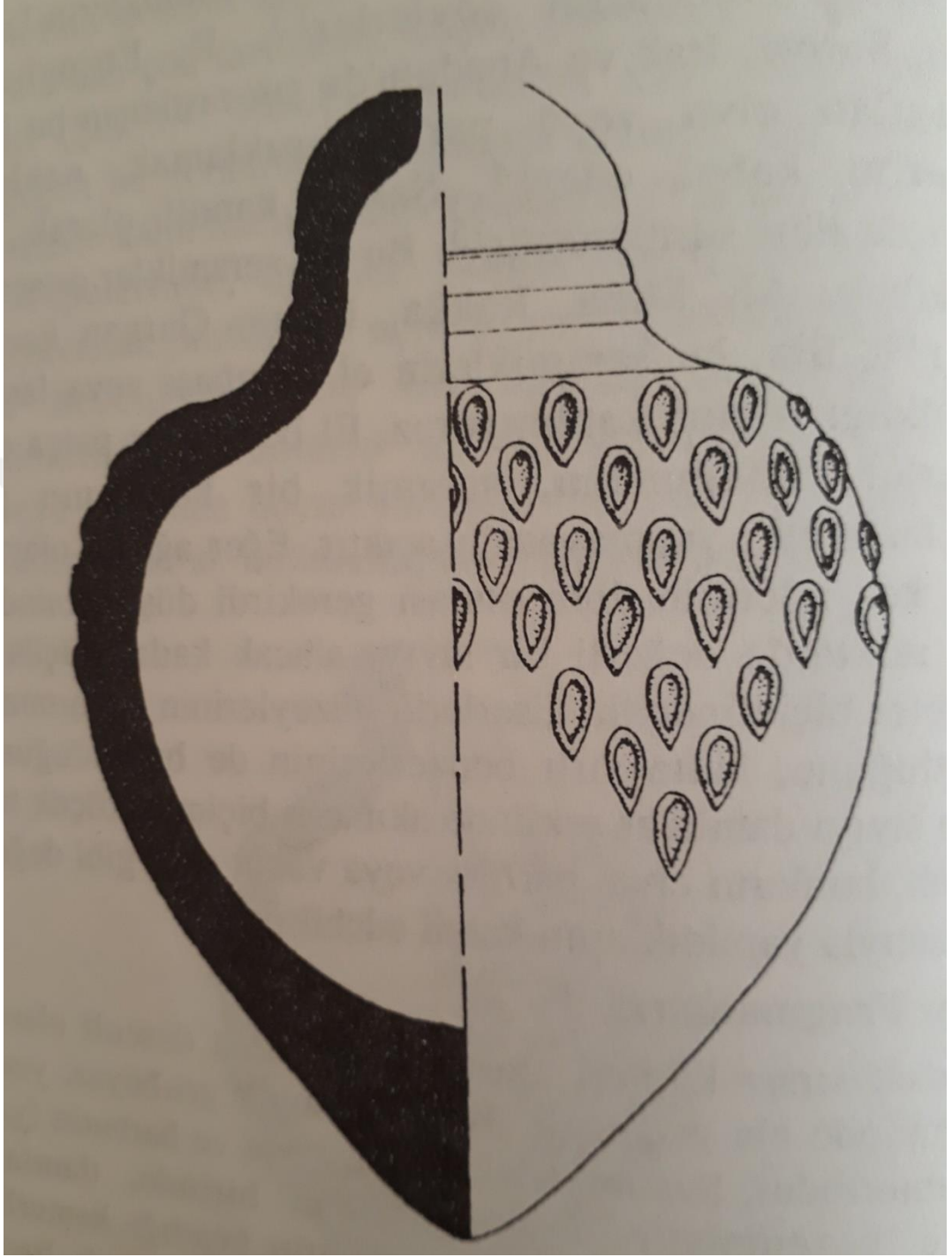
EK 12: Hirbetü'l Mefcer Sarayı Planı

EK 13: Maşatta Sarayı Plan Şeması

EK 14: Kreveli Konik Kap izimi

EK 15: Şeyh Hayat el-Harrani Türbesi ve Cami Planı

